

FEMINISTIČKA ČITANJA DRUŠTVENIH FENOMENA

RADOVI POLAZNICA/KA
FEMINISTIČKE ŠKOLE ŽARANA PAPIĆ,
DRUGO DOPUNJENO IZDANJE

Feministička čitanja društvenih fenomena.
Radovi polaznica/ka Feminističke škole Žarana Papić,
drugo dopunjeno izdanje

Sarajevo, 2016.

Edicija *Gender*
Knjiga 11

Naslov: Feministička čitanja društvenih fenomena. Radovi
polaznica/ka Feminističke škole Žarana Papić,
drugo dopunjeno izdanje

Autor/ice: Aida Spahić, Almina Šatrović, Amila Mujezinović,
Amina Selak, Amira Hasanović, Ammar Zeljković,
Bojana Vasić, Dajana Cvjetković, Dalila Mirović,
Delila Hasanbegović, Elma Čavčić, Emina Kuštrić,
Erma Mulabdić, Hana Ćurak, Hasija Omerbegović,
Hatidža Dedović, Izudin Karić, Jasmina Čaušević,
Kristina Ljevak, Maida Salkanović, Maida Zagorac,
Marina Veličković, Melisa Tolja Mešić,
Mersiha Jašarević, Nataša Okilj, Nedžada Avdić,
Selma Lučkin, Selma Mustačević, Tanja Grabovac,
Vesna Pirija

Uredila: Jasmina Čaušević

Saradnice: Amila Ždralović, Aida Spahić, Lamija Begagić,
Sandra Zlotrg, Selma Kešetović

Lektura: Delila Hasanbegović

Prelom: Lejla Huremović

Naslovnica: Melisa Vreto

Izdavač: Sarajevski otvoreni centar, www.soc.ba

Za izdavača: Emina Bošnjak

 **SARAJEVSKI
OTVORENI
CENTAR**

© Sarajevski otvoreni centar/autorice

Nekomercijalno umnožavanje, fotokopiranje ili bilo koji drugi oblik reprodukcije cijele publikacije ili njenih dijelova poželjno je, uz prethodno informisanje izdavača na mail: office@soc.ba. Realizaciju Feminističke škole Žarana Papić, kao i izdavanje ove knjige, finansijski podržava Švedska vlada putem Švedske agencije za međunarodni razvoj i saradnju (Sida). Stavovi i mišljenja izneseni u tekstu su autorski i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja donatora. Autori/ce odgovaraju za svoj tekst.

FEMINISTIČKA ČITANJA DRUŠTVENIH FENOMENA.

Radovi polaznica/ka Feminističke škole Žarana Papić,
drugo dopunjeno izdanje

Sarajevo, 2016.

SADRŽAJ

Predgovor drugom izdanju	9
Predgovor prvom izdanju	11
Prvi dio – radovi polaznica/ka prve generacije Feminističke škole Žarana Papić (2015.)	13
Abortus, Delila Hasanbegović i Tanja Grabovac	15
Brak, Elma Čavčić	30
Feminizmi, Aida Spahić	35
Film, Dalila Mirović	47
Homoseksualnost, Maida Zagorac	54
Internet, Amira Hasanović	61
Jezik, Delila Hasanbegović	69
Književnost, Maida Salkanović	81
Kultura, Delila Hasanbegović	91
Ljudska prava, Marina Veličković	98
Matrijarhat, Mersiha Jašarević	104
Medicina, Izudin Karić	109
Mediji, Maida Salkanović	119
Nasilje, Dajana Cvjetković	127
Patrijarhat, Bojana Vasić	139
Politika, Izudin Karić	146
Pornografija, Elma Čavčić	155
Prekarijat, Amira Hasanović	161

Rat, Bojana Vasić	170
Religija, Tanja Grabovac i Mersiha Jašarević	177
Rod, Dajana Cvjetković	189
Rodni identitet, Dajana Cvjetković	197
Silovanje, Aida Spahić i Jasmina Čaušević	201
Slika tijela, Selma Mustaćević	213
Spol, Dajana Cvjetković	219
Tržište rada i žene, Melisa Tolja Mešić	227
Umjetnost, Delila Hasanbegović	235
II dio - radovi polaznica/ka druge generacije	
Feminističke škole Žarana Papić (2016.)	257
Feministička kritika patrijarhata i kapitalizma:	
Zašto nam treba socijalistički feminizam?, Delila Hasanbegović	259
Majčinstvo (ni)je prepreka: žena (ni)je samo majka, Amina Selak	266
Djevojčice i obrazovanje, Almina Šatrović	274
Feministička reforma islama – udarac fundamentalizmu ispod pojasa, Amila Mujezinović	282
Služkinje sa doprinosima: rad u kući iz rodne, rasne i klasne perspektive, Erma Mulabdić	295
Kućni rad je jedan rad i jedan rad je kućni rad, Hana Ćurak	303
Život u miru nakon silovanja u ratu - silovanje, transgeneracijska trauma, Kristina Ljevak	309

Feminizam i ruralna područja, Ammar Zeljković	321
Liberalizam kao pratilac feminizma, Hasija Omerbegović	324
Sjećanje na život i rad prve sarajevske balerine, Hatidža Dedović	330
Izborne kvote kao mehanizam borbe za ravnopravnost, Vesna Pirija	339
Analiza stanja rodno osjetljivih politika kroz lokalne gender akcione planove općina Istočna Ilidža, Kalesija i Novi Grad, Sarajevo, Hatidža Dedović, Nataša Okilj i Nedžada Avdić	350
Zdravstvena situacija samohranih majki kroz ekonomsku prizmu, Selma Lučkin	369
O procesuiranju ratnog seksualnog nasilja, Emina Kuštrić	377
O autoricama, autorima... i školi	386

PREDGOVOR DRUGOM IZDANJU

Pred vama je drugo, dopunjeno izdanje zbornika *Feministička čitanja društvenih fenomena. Radovi polaznica/ka Feminističke škole Žarana Papić*. I ove, 2016. godine, Feministička škola Žarana Papić ponudila je obrazovni program, čiji je cilj bio da kroz četiri teorijsko-praktična modula pruži feminističko obrazovanje o praksama, teorijama i konceptima potrebnim za javno djelovanje u domaćim, međunarodnim vladinim i nevladinim organizacijama. Ovogodišnja Škola se sastojala od dva obavezna teorijsko-praktična modula i dva izborna modula, koje su polaznice/i slušali od početka aprila do kraja juna. Predavačko osoblje činili su profesori/ce različitih naučnih oblasti, aktivisti/kinje, te predstavnici/e institucija. Obavezni modul su bili – Uvod u feminizme: historija, pojmovi, teorija, i Država, zakon i ravnopravnost. Uz ova dva obavezna modula, polaznice/i su imali priliku da izaberu još jedan modul. Izborni moduli su bili - Ravnopravnost spolova i javne politike (koji je bio usmjeren na praktični rad) i Kultura, ideologija, etika (koji je bio usmjeren na teorijska znanja). Kako Škola ima i svoj aktivistički dio, za decembar 2016. planirana je feministička intervenciju u javnom prostoru.

Tekstovi u zborniku su podijeljeni u dva dijela. Prvi dio čine tekstovi koje su pisale polaznice/k prve generacije, a ovo izdanje se razlikuje od prvog i po tome što su tekstovi o pojmovima jezik i kultura, koje je pisala Delila Hasanbegović, dorađeni, budući da je autorica željela da ih dopuni znanjima koje je stekla u

međuvremenu. Drugi dio čine tekstovi koji su nastajali tokom ljeta 2016. i pisale su ih polaznice/ik druge generacije. Dok je u prvom dijelu bilo važno obraditi određene pojmove, kao važne feminističke teme, u širem historijsko-sociološkom kontekstu, te predstaviti na kraju situaciju i u Bosni i Hercegovini, u drugom djelu tekstovi se bave specifičnim temama, koje su autorice birale isključivo prema svojim interesima.

U metodološkom smislu, manjkavost zbornika se ogleda u nedosljednostima, kada je u pitanju navođenje korištene literature, između prvog i drugog djela zbornika, pa i između samih radova drugog dijela. Takođe, tekstova ima različitih – od samostalnih i inovativnih, preko učenički korektnih do izrazito ličnih osvrti na temu. Sve ovo pokazuje koliko su nas teme inspirisale i koliko smo se trudile/i da nova znanja unesemo u lična razmišljanja i dileme.

Ovaj, sada dopunjeni zbornik radova sadrži 40 tekstova dvije generacije polaznica i polaznika Feminističke škole i nadamo se da će svako pronaći tekst ili temu koja će ga motivirati da iznova feministički promišlja i živi svakodnevicu. To je važno, jer živimo u vrijeme u kome su radna prava žena posebno ugrožena, u vrijeme rasplamsavanja neokonzervativizma kada se iznova na dnevni red stavljaju pitanja o pravu žena da same donese odluke o svom tijelu, u vrijeme vidnog porasta nasilja nad ženama, u vrijeme u kojem raste stepen diskriminacije žena, bez obzira da li je u pitanju zapošljavanje, zdravlje, ili obrazovanje. Riječima Žarane Papić: „Tradicionalni koncept polnosti još je jak, ugrađen u naše ličnosti, u privatno i javno ponašanje – i teško nam je da ga prekoračimo. Često kada i u najboljoj nameri želimo da promišljamo „revolucionisanje svih područja života“, ovo nam područje lako i brzo izmiče, pa nam se čini da tu i nema šta revolucionisati.“ (Papić, 1980).

Jasmina Čaušević, priređivačica
9. novembar 2016.

PREDGOVOR PRVOM IZDANJU

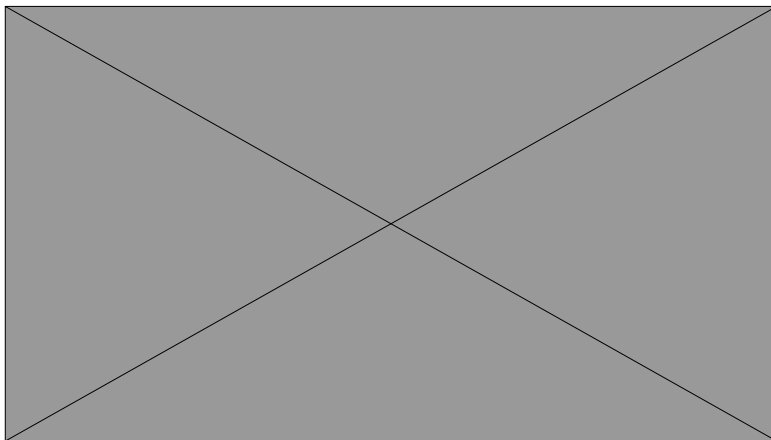
Ova knjiga je rezultat zajedničkog rada polaznica i polaznika Feminističke škole Žarana Papić i nastala je kao plod dvosemestralnog obrazovanja o aktualnim društvenim pitanjima iz perspektive feminističke teorije i prakse. Iako je feminizam, kao marginalizirani društveni pokret u 21. stoljeću kojeg se često degradira i promovira u trivijalnu doktrinu, uglavnom izopćen iz bosanskohercegovačkih akademskih kurikulumata, ova knjiga je pokušaj da se feminizmu u javnom diskursu da prostora kao kredibilnoj kritičkoj teoriji aktualnih društvenih procesa. Budući da živimo u društvu ispresjecanom patrijarhalnom političkom kulturom, feministička teorija čini se obećavajućom za buđenje aktivizma i rađanje konstruktivne kritike društva. Otuda, cilj ovog pojmovnika i jeste provociranje čitatelja/ke na razmišljanje o pojavama koje nas okružuju, a o kojima se u javnom i akademskom diskursu uglavnom ne govori. Sveopća indoktrinacija javnog mnijenja kroz ponavljanje ustaljenih društvenih normi, koje nameću i teme o kojima se smije odnosno ne smije razgovarati, dovela je do pasivizacije društva i nedostatka građanskog obrazovanja o pojedinim, u ovoj knjizi zastupljenim, temama.

Naš moto je, riječima Judith Butler, da „feministička teorija nije nikada u potpunosti zasebna od feminizma kao društvenog pokreta. Feministička teorija ne bi imala sadržaja da nema pokreta, a pokret je, u svojim različitim smjerovima i oblicima, uvijek bio uključen u akt teorije. Teorija je aktivnost koja ne

ostaje ograničena na akademiju. Ona se dešava svaki put kada se zamisli mogućnost, kada se odigra kolektivna samorefleksija, kada se pojavi spor oko vrijednosti, prioriteta i jezika.“

I za kraj, voljele bismo da ovu knjigu razumijete kao pokušaj suprotstavljanja praksi nekritičkog pristajanja na ustaljena tumačenja. Shvatite ovo kao zajednički angažman, pun entuzijazma, nekoliko polaznika/ca i saradnica Feminističke škole da doprinesu kritičkom diskursu u bh. društvu. Stoga, ne zamjerite nam na određenim metodološkim nedosljednostima, na ponegdje neujednačenom stilu referiranja i neusaglašenoj jezičkoj normi – ova odstupanja shvatamo i kao slobodni prostor artikulacije pisanog samoizražavanja. :)

Tim Feminističke škole Žarana Papić

Guerrilla Girls, 2012.

PRVI DIO

radovi polaznica/ka prve generacije

Feminističke škole Žarana Papić

(april – novembar 2015. godine)

ABORTUS

Delila Hasanbegović i Tanja Grabovac

Definiranje pojma

Pojam abortusa ili pobačaja (lat. *abruptio graviditatis*) definira se kao spontani ili izazvani prekid trudnoće izbacivanjem ploda prije navršenog 28. tjedna trudnoće. Tema izazvanog abortusa je tema koja se kroz povijest doživljavala kao sasvim uobičajena stavka svakodnevnog života ili pak najgora kontroverza koja direktno pogađa ljudski život. Kao takav, abortus može biti legalan ili ilegalan te se proučava kroz razne aspekte (povijesni, sociološki, kulturološki, pravni, psihološki, moralno-etički, itd.). Iako se povijest abortusa prati još od antičkog doba može se reći kako je pitanje abortusa rodno određeno, te više pogađa žene. Riječ je o djevojkama i ženama koje uglavnom same stoje pod upitnikom abortusa. No, u slučaju Kine i nekih drugih azijskih zemalja, najžalosnija je diskriminacija usmjerena prema još nerođenim djevojčicama gdje se, s obzirom na to da postoji *politika jednog djeteta*, abortus radi zbog njegovog spola, tj. zbog neželjene ženske djece. U skladu s tim se može argumentirati kako abortus uglavnom pogađa žensku populaciju, bilo da se radi o ženi koja se odluči za abortus ili o ženskom djetetu nad kojim se vrši abortus.

Povijesni razvoj – širi kontekst

Abortus ima dugu povijest koju pratimo još od starih civilizacija, tj. Kine, starog Egipta i Rimskog carstva, gdje se koristio kao primitivna metoda kontrole rađanja. Metode koje su korištene za prekid trudnoće uključivale su biljne abortifikante, upotrebu oštih predmeta, fizičku traumu, odnosno pritisak na abdomen i druge tradicionalne metode. U Hipokratovim tekstovima stoje mnoge naznake o metodama pobačaja. U antičkoj Grčkoj i Rimu pobačaj je bio općeprihvaćen zahvat, jer je tada infanticid (djecoubojstvo), provođeno ostavljanjem djeteta u divljini ili na nepristupačnom terenu, izlaganjem hladnoći i sl. postupcima, bio uobičajen način kontrole rasta obitelji. Aristotel je u svojoj raspravi o vladi, u djelu *Politika*, osudio infanticid kao sredstvo kontrole populacije. U tim slučajevima je preferirao abortus, sa restrikcijom da mora biti izveden prije nego začeto biće razvije osjećaj života, dakle smatrao je da je osjećaj života ključan za stvaranje linije između zakonitog i nezakonitog abortusa. Grčki liječnik Soranus, u svom djelu *Gynaecology*, preporučio je ženama koje žele prekinuti trudnoću da se bave teškom energičnom vježbom, skakanjem, nošenjem teških predmeta, jahanjem životinja. Propisivao je veliki broj recepata za biljne kupke i puštanje krvi, ali je savjetovao da se ne koriste oštri instrumenti za izazivanje spontanog abortusa zbog mogućnosti oštećenja drugih organa. Međutim, nisu svi narodni lijekovi imali željeni učinak niti su bili bez rizika.

Pojavom kršćanstva, papa Inocent III u 13. vijeku određuje da plod postaje živo biće u trenutku kada se počinje pomicati u trbuhu, pa je pobačaj nakon tog trenutka ubojstvo, a prije toga se smatra manjim grijehom. Papa Sikst V je prvi papa koji je izjavio da je abortus ubojstvo bez obzira na stadij trudnoće, jer je Katolička crkva prije toga bila podijeljena u stavu da li je abortus ubojstvo, i nije mu se žestoko suprotstavljala do 19. vijeka. Papa Grgur XIV 1591. godine potvrđuje to stajalište i dodatno ga

vremenski pojačava odredbom da je pobačaj dopušten u prvih 116 dana od začeća. Papa Pio IX 1869. godine donosi odluku o zabrani svih pobačaja.

Tokom srednjeg vijeka liječnici u islamskom svijetu su dokumentirali detaljne i duge liste metoda kontracepcije, uključujući upotrebu abortifikanata, s komentarom o njihovoj učinkovitosti i učestalosti. Avicena je u svom *Kanonu Medicine*, 1025. godine, popisao 20 sredstava za kontrolu začeća. Islamske tradicije su dozvoljavale abortus do tačke kada se vjeruje da duša ulazi u fetus, pa su neki teolozi smatrali da se to dešava samim momentom začeća, a neki da se ne može izvršiti nakon 40 ili 120 dana od začeća. Sve do 19. vijeka abortus je istraživao u islamskom svijetu više nego u evropskoj medicini.

Zakonik *Constitutio criminalis Carolina*, kojeg je donio Karlo V, car Svetog Rimskog Carstva 1532. godine, za namjerni abortus propisuje smrtnu kaznu, koja je u Austriji ukinuta 1787. godine, a u Francuskoj 1791. godine, i umjesto toga su uvedene kazne dugotrajnog zatvora. U Engleskoj je do 1948. godine kazna za abortus bio doživotni zatvor. Abortusi su se nastavili odvijati i u 19. vijeku, bez obzira na zabranu Ujedinjenog Kraljevstva i SAD-a, koja je bila na snazi od viktorijskog doba. Crkvene grupe i liječnici su utjecali na mnoge pokrete protiv abortusa.

U Evropi i Sjevernoj Americi tokom 17. vijeka napreduju metode izvođenja abortusa. Ipak, konzervativni stavovi mnogih liječnika o seksualnim pitanjima spriječili su širenje sigurnih tehnika abortusa. Sovjetski savez, Island i Švedska su bile među prvim zemljama koje su u 20. vijeku legalizirale neke ili sve oblike abortusa. U nacističkoj Njemačkoj je 1935. godine donesen zakon koji je dopuštao pobačaj ženama za koje se smatralo da imaju nasljedne bolesti, dok se ženama koje su pripadale pravoj njemačkoj lozi strogo zabranjivao abortus. Pod određenim uvjetima je 1970-ih godina abortus ozakonjen u mnogim evropskim državama, pod utjecajem feminističkog

pokreta, tj. borbe za reproduktivna prava i kontrolu rađanja kao osnovnih ženskih (ljudskih) prava.

Aspekti proučavanja

Abortus je, kao medicinski postupak, od nastanka proučavan sa različitih aspekata. Svaki od tih aspekata su pratili i prate mnoge kontroverze. Činjenica da reproduktivna situacija žene nije samo rezultat biologije, već i socijalnog, kulturno-ideološkog, pravno-političkog i ekonomskog okruženja, kao i činjenica da se u svijetu izvodi 44 miliona abortusa godišnje, a pola od toga su nesigurni abortusi,¹ uzrokuje raznolike društvene debate i kulturne poglede na abortus i njegovu opravdanost. Legislative država se suočavaju sa mnogim preprekama na putu legalizacije abortusa jer u mnogim dijelovima svijeta postoje suprotni stavovi o abortusu koji sprječavaju potpuno uživanje ženskog prava na kontrolu rađanja. Svi ti stavovi kreiraju vlastite aspekte proučavanja abortusa: moralni, etički, biološki, filozofski, politički, pravni, socijalni, praktični, širi kulturološki, a svaki pristupa pitanju abortusa iz vlastitog sistema vrijednosti. Stavove o abortusu možemo opisati kao kombinaciju uvjerenja o moralnosti abortusa, o granicama državnog autoriteta u propisivanju i provođenju javnih politika o abortusu, kao i o pravima i odgovornostima žene koja želi uraditi abortus. Religijska etika također ima utjecaja na osobno mišljenje, ali i na širu debatu o abortusu.

U privatnoj i javnoj debati prezentiraju se argumenti za ili protiv pristupa abortusu, fokusirani na moralnu dopustivost izazvanog pobačaja, ili fokusirani na opravdanje zakona koji dozvoljavaju ili zabranjuju/ograničavaju pobačaj. Tako debate o abortusu, posebno one koje se odnose na zakonsko uređenje istog, vode grupe koje zagovaraju jednu od te dvije pozicije.

1 Više na: <http://www.guttmacher.org/pubs/journals/Sedgh-Lancet-2012-01.pdf>

Medicinski opis

Iz područja genetike znamo da iz trenutka oplodnje, tj. prodiranjem spermatozoida u jajnu stanicu, dvije gamete oblikuju zigotu ili jednostanični embrio (oplođenu jajnu stanicu). U narednim fazama riječ je o autogenezi embrija koji se razvija prema biološkim zakonima. Da bi se izvršio abortus postoji mnoštvo metoda koje su prisutne već od antičkog doba kada se abortus izvršavao uz pomoć biljaka, oštih predmeta, itd. Od kirurških metoda, do 12. tjedna trudnoće, najpoznatija je manualna vakuumska aspiracija (MVA) koja se sastoji od odstranjenja fetusa ili embrija uz pomoć sukcije korištenjem ručne štrcaljke, te električna vakuumaspiracija (EVA) koja koristi električnu pumpu. Od 15. do 26. tjedna koristi se dilatacija i evakuacija koje se sastoje od širenja vrata maternice i pražnjenja maternice koristeći kirurške instrumente i sukciju. Za izazivanje pobačaja dakako da postoji i niz drugih metoda. Pod nekirurškim metodama ubraja se abortus izazvan lijekovima. Rizik za komplikacije obično ovisi o trajanju trudnoće, te su stoga rani kirurški abortusi sigurniji ukoliko se izvrše prije 16. tjedna trudnoće. Pod temom mentalnog zdravlja često se smatra kako abortus donosi teške psihičke i emocionalne posljedice za žene. No, ova teorija nije potvrđena. Štoviše, istraživanje koje je provedeno u periodu 2008. do 2010. godine u SAD-u pod nazivom Ispravnost odluke i emocionalne reakcije na pobačaj u SAD-u: longitudinalno istraživanje pokazalo je kako **95% žena** koje su pobacile vjeruje da je to bila **ispravna odluka**. Studija ne tvrdi kako odluka abortusa nije emocionalno i psihički teška, čak govori i o teškoći odluke za abortus. No, generalizirati psihičke posljedice je pogrešan stav.

Socijalni i kulturološki aspekt

Sociološka perspektiva uključuje razloge i učestalost abortusa, koji ga društveni i ekonomski uvjeti podupiru, te općenito kompleksnost socijalnog pritiska na žene. Među najučestalijim razlozima navode se odgoda rađanja i odgajanja djeteta, briga zbog mogućeg gubitka radnog mjesta i prekid obrazovanja, financijska i ljubavna nestabilnost u vezama, nezrelost, zdravstvene brige, itd. Govoreći o socijalnim faktorima, bitno je pažnju također posvetiti socijalnim pritiscima koja se vrše nad ženama (neodobravanje samohranog majčinstva, preferencija djeteta određenog spola, nedovoljna podrška obitelji, te razne druge stigmatizacije i stereotipi). Jedan od najvećih problema, na koje ukazuje i feministička kritika, jesu katastrofalni uvjeti i nesigurne metode pod kojima se izvršava abortus, ponajviše ukoliko se radi o ilegalnim pobačajima. Nesiguran abortus podrazumijeva nedostatak stručne osobe sa medicinskim obrazovanjem i uvjeti koji ne zadovoljavaju ni minimalne medicinske standarde. Problem takvog abortusa nije samo problem na koji ukazuje feministička misao, nego je problem javnog zdravstva. Godišnje tisuće žena izgube živote upravo zbog katastrofalnih uvjeta pod kojima se vrše abortusi, a za one koje prežive postoji rizik trajnih zdravstvenih posljedica. Socijalni problemi dakako da ovise o geografskom području i uvelike ostaju područjem suvremenih rasprava o pitanju abortusa. Ilegalni i nesigurni abortusi predstavljaju ekonomsko izrabljivanje žene kojoj u rizik stavlja i njen osobni život. Teška socio-ekonomska i zdravstvena situacijai slični slučajevi su činjenična stanja u kojima se trudnoća pojavljuje kao otežavajuća okolnost. Jedna od najtežih situacija oko koje se raspravlja jeste abortus u slučaju silovanja i incesta. Međutim, u statistici počinjenih abortusa i razloga za njih, najmanji procent zauzimaju upravo navedene situacije. Iako se govori o tome kako je pitanje abortusa rodno određeno, postavlja se i pitanje što bi se desilo u situaciji ukoliko se muž

protivi abortusu kojeg bi željela žena? Abortus sadrži mnoga pitanja pa i da li bi u slučaju bračnih supružnika trebala postojati odluka o abortusu podržana od obje strane? U medicinskom svijetu postavlja se čak pitanje treba li se trudnica smatrati kao jedan/a ili dva pacijenta/ice? Je li abortus pravo majke ili pravo i majke i oca? Sa kulturološkog aspekta riječ o prihvatanju ili pak odbijanju abortusa u određenoj kulturi. Radi li se o prihvatanju abortusa u kulturi kao civilizacijskom izboru i njegovim ozakonjenjem ili proglašavanjem abortusa primjerice kao znakom propasti vlastite kulture.

Etičko-moralni stavovi

Pitanje abortusa dakako da povlači i etičko-moralne rasprave. Ukoliko polazimo od pitanja života i slobode, u moralnoj teologiji i etici pravo na život stoji ispred prava na slobodu (u suprotnom bi bilo tko u ime vlastite slobode mogao ubiti, tj. oduzeti život bilo kome; u tom slučaju recimo Hitler, ratni zločinci, osobe tužene za ubojstvo ne bi odgovarale za vlastita djela koja su počinila u ime svoje slobode. Drugim riječima, pravo na život je naše apriori stečeno pravo. Sličan stav navodi i Hipokratova zakletva: *Apso-lutno ću poštovati ljudski život od samog začetka*. Rasprave o abortusu povlače dvije suprotstavljene strane, oni koji se pozivaju na slobodan izbor žene (*pro-choice*) te oni koji se pozivaju na pravo života začetog djeteta (*pro-life*). *Pro-choice* zagovornici/e argumentiraju svoje stavove upravo teškim životnim situacijama, iako to nužno ne znači da su zagovaratelj/ce abortusa. Slobodan izbor i pravo žene kod *pro-choice* zagovornika/ca izražava se u izričaju *moje tijelo-moj izbor*. No, čini se neizbježnim, uz navedeni izričaj, iznijeti i dekonstrukciju izričaja koja se iznosi čak i sa medicinske strane. Naime, medicina ovaj izričaj uzima s rezervom, s obzirom na postojanje oplodnje u epruveti i drugih metoda u kojima se fetus ne razvija u tijelu žene. Medicina govori o *izvanjskoj* ovisnosti ploda i majke jer se zahvaljujući napretku znanosti plod

može razvijati autokonstruktivnim mehanizmom, neovisno od ženskog tijela. Iz tog aspekta se ne može u apsolutnosti govoriti o plodu kao dijelu tijela majke. Može se reći kako je plod povezan sa majkom, no nije dio njenog tijela kao ostali njeni fizički dijelovi (udovi, organi, itd.), nego taj plod razvija svoj vlastiti organizam. *Pro-life* zagovornici/e govore o zabrani abortusa kao ubojstva. Bitno je shvatiti kako kompleksnost pojedinačne životne situacije zahtijeva osobni odgovor svakog od nas te se pitanje abortusa svakako ne bi trebalo generalizirati. Većina religija protivi se abortusu ili ga dozvoljavaju kao manje zlo od dva zla u slučaju ako je ugrožen život majke. To je slučaj i sa religijama u BiH. No, ukoliko već govorimo o etici i moralu onda bi se trebalo i religijske zajednice pozvati na razumijevanje i prihvaćanje ozbiljnosti konkretnih teških životnih situacija.

Pravna stanovišta i zakonsko uređenje abortusa u pojedinim državama

Trenutni zakoni koji se odnose na abortus su različiti. Religijske, moralne i kulturne osjetljivosti nastavljaju utjecati na zakonodavstvo. Pravo na život, pravo na slobodu, pravo na privatnost, pravo na sigurnost osobe i pravo na reproduktivno zdravlje su osnovna ljudska prava koja su često opravdanje za (ne)postojanje zakona koji reguliraju abortus. Tako se zakoni klasificiraju prema zemljama u kojima abortus nije dozvoljen, zemljama u kojima se abortus, općim pravnim principima, dozvoljava da bi se spasio život žene ili iz određenih drugih razloga, kao i prema zemljama u kojima je abortus dozvoljen na zahtjev. Činjenica da je pobačaj često zabranjivan ili ograničavan na različite načine nije zaustavila praksu izvođenja istog u mnogim dijelovima svijeta, tako da Svjetska zdravstvena organizacija bilježi sličnu učestalost u zemljama u kojima je abortus legalan i u kojima nije (zbog nepristupačnosti modernih kontraceptivnih sredstava).

Ipak, prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, broj abortusa se smanjuje uslijed povećanog pristupa kontracepciji.²

Povijesno gledano, abortus je dio planiranja obitelji od antičkih vremena. Najraniji tekstovi ne spominju prava vezana za abortus, ali se izražava briga za vlasnička prava muškaraca, za očuvanje društvenog reda, kao i dužnost stvaranja odgovarajućih građana/ki za državu/zajednicu. Najteže su kazne bile rezervirane za žene koje su pripremale abortus protiv želje muža, kao i za robove/robinje koji/e su napravili abortus ženi visokog društvenog statusa. Religijski tekstovi su sadržavali teške osude abortusa, tražeći pokoravanje i često podstičući sekularno/državno kažnjavanje. *Common law* u Engleskoj i SAD-u je zabranjivao abortus nakon što je žena mogla prvi put osjetiti kretanje fetusa. Slijedeći pravilo *rođeno živo*, fetus nije smatran živim bićem u *prirodom poretka stvari*, tako da se abortus u engleskom pravu nije smatrao ubojstvom. Tek u 19. vijeku mnoge zapadne države počinju kodificirati abortus. Mnoge konzervativne grupe, uključujući i medicinsku struku, koje su bile protiv abortusa, na moralnim osnovama isticale su opasnosti koje procedura nosi jer je česta bila praksa da se nemedicinsko osoblje uključivalo u izvođenje abortusa pod medicinski opasnim okolnostima. Do 20. vijeka, mnoge zemlje su počele liberalizirati svoje zakone, prije svega su počele dozvoljavati abortus koji je nužan da bi se zaštitio život žene, a u nekim slučajevima i na zahtjev žene. Među tim zemljama su se našle: Sovjetski Savez 1920. (dozvoljen abortus na zahtjev), 1936. (Staljin ograničava abortus na medicinski opravdane slučajeve, u svrhu populacionog rasta.), Poljska, Turska, Danska, Švedska, Island, Meksiko 1930-ih godina (legaliziran abortus u slučajevima trudnoće kao posljedice silovanja, prijetnje zdravlju majke, malformacije fetusa), Japan 1948. godine, Jugoslavija 1952. i Sovjetski Savez 1955. godine. Dostupnost kontraceptiva 1950-ih i 1960-ih godina u zapadnim

2 Više u studiji: <http://www.medicalabortionconsortium.org/news/abortion-rates-similar-in-countries-that-legalize-prohibit-procedure-study-says-102.html>

zemljama rezultiralo je sa nekoliko promjena. U Velikoj Britaniji je *Zakon o abortusu* iz 1967. godine dozvolio abortuse do 28. sedmice trudnoće. To pravilo su slijedile i Kanada 1969. godine, SAD 1973. (u većini država, u skladu sa presudom *Roe v. Wade*), Tunis 1973. godine, Austrija 1974. godine, Francuska 1975. godine, Novi Zeland 1977. godine, Italija 1978. godine, Holandija 1980. i Belgija 1990. godine. Međutim, ove se države razlikuju u okolnostima pod kojima dozvoljavaju abortus. Na snazi su i međunarodni sporazumi koji reguliraju abortus, ali osnovna ljudska prava igraju najvažniju ulogu u ovom pitanju.

U skladu sa publikacijom Ujedinjenih nacija *World Abortion Policies 2011*³, u većini država abortus je dozvoljen u slučaju potrebe spašavanja života žene (97% država). Drugi općeprihvaćeni razlozi su očuvanje fizičkog (67%) ili mentalnog zdravlja (63%). Abortus u slučaju silovanja ili incesta je prihvaćen u polovini država (49%), a izvođenje abortusa iz ekonomskih ili socijalnih razloga u trećini država (34%). Izvođenje abortusa na osnovu zahtjeva žene dozvoljeno je u 29% država, uključujući Sjevernu Ameriku i većinu evropskih država. Publikacija sadrži i informacije o nacionalnim procjenama učestalosti abortusa, o stupnju plodnosti populacije, stupnju smrtnosti majke, o nivoima upotrebe kontraceptivnih sredstava, o potrebama planiranja obitelji i o podršci vlada planiranju obitelji, kao i procjene nesigurnih abortusa. U nekim državama moraju se ispuniti dodatne procedure prije izvođenja abortusa, iako su osnovni uvjeti ispunjeni. U Velikoj Britaniji i Finskoj, gdje abortus nije dozvoljen samo na osnovu ženinog zahtjeva, dozvola se mora dobiti od dva doktora.

Usprkos mnogim varijacijama u ograničenjima, abortus je legalan u većini evropskih zemalja, i to na zahtjev tokom prvog tromjesečja trudnoće. Nakon tog perioda, pobačaj je dozvoljen pod određenim uvjetima, kao što je rizik za život i zdravlje

3 Dostupno na: <http://www.un.org/esa/population/publications/2011abortion/2011wallchart.pdf>

žene, oštećenje fetusa ili specifične situacije koje se odnose na okolnosti začeća ili godine starosti žene. Važno je napomenuti da dostupnost abortusu u Evropi ne ovisi toliko od prava, koliko od prevladavajućih društvenih stavova koji čine različite interpretacije prava. Na primjer, u dijelovima Evrope, zakoni koji dozvoljavaju abortus do drugog tromjesečja zbog problema sa mentalnim zdravljem žene interpretiraju se veoma liberalno, dok je u konzervativnim dijelovima teško napraviti zakonit abortus čak i u ranim stadijima trudnoće, zbog prigovora savjesti pod kojim doktori odbijaju napraviti abortus ako je to protiv njihovih moralnih ili religijskih uvjerenja.⁴

Povijest razvoja abortusa pokazuje nam kako je to vrlo nestabilno pravo, tj. jednom stečeno pravo može se preko noći izgubiti. Primjer za praksu pokušaja zabranjivanja abortusa koji je prethodno dozvoljen je Španija, gdje je predložen zakon kojim se ženama oduzima pravo na legalan i siguran abortus (osim u slučaju fizičke/psihičke bolesti ili silovanja). Ograničavanje prava žena u Španiji da odlučuju o vlastitom tijelu pokrenulo je polemike i protestne akcije širom Evrope protiv ovog zakona, kojima se podržava pravo slobodnog izbora žena. Prethodno zakonsko stanje podrazumijevalo je dozvoljen abortus do 14. sedmice trudnoće, osim u slučajevima deformiteta fetusa kada se može obaviti do 22. sedmice. Izmjenama zakona iz 2013. godine abortus je ograničen na slučajeve u kojima je ugroženo fizičko ili psihičko zdravlje, ili za prethodno prijavljena silovanja.⁵ Vlada je povukla prijedlog zakona uslijed nedostatka konsenzusa. Jedino je ostala odredba da žene sa 16 i 17 godina moraju tražiti pristanak roditelja prije izvođenja abortusa.

Problem ilegalnog izvođenja abortusa je nuspojava restriktivne

4 Više u studiji dostupnoj na http://web.archive.org/web/20130313162004/http://www.ippfen.org/NR/rdonlyres/2EB28750-BA71-43F8-AE2A-8B55A275F86C/0/Abortion_legislation_Europe_Jan2007.pdf

5 Više na: <http://www.euractiv.rs/ljudska-prava/6791-panija-zabrana-abortusa-opasnost-za-ene>

državne legislative. Rumunija, koja je 1957. godine legalizirala abortus, našla se u sunovratu tokom komunističkog režima Nicolaja Čaušeskua koji je, *Dekretom 770* iz 1966. godine, uslijed opadanja nataliteta u toj zemlji, kriminalizirao abortus i poticao rađanje. Rezultat ove odluke je bilo masovno izvođenje abortusa ilegalnim metodama, što je uzrokovalo smrt preko 9.000 žena i napuštanje mnoge neželjene djece u sirotištima. Nakon 1989. godine ova odluka je ukinuta i abortus na zahtjev je ozakonjen. Trenutno se u Rumuniji vodi debata o novom prijedlogu zakona iz 2012. godine koji predviđa da žene koje žele ići na abortus trebaju proći psihološko savjetovanje, koje bi im pokazalo kako izgleda procedura pobačaja. Grupe koje prihvaćaju ovaj prijedlog ističu da će ova mjera riješiti demografski pad Rumunije, dok grupe ginekologa/inja smatraju da ova mjera neće smanjiti broj abortusa, već će dodati još birokracije na sam proces.

Feministički doprinos pitanju abortusa

Već se može zaključiti kako je feministička misao uvelike osvijetlila najkritičnija pitanja koja se vežu uz rasprave oko abortusa. Kompleksnost abortusa poziva na ozbiljno razmišljanje o stanju i uvjetima abortusa sa kojima se suočavaju žene diljem svijeta. Može se reći kako svijet feminizma nadasve naglašava nepovoljnu situaciju ilegalnog abortusa za žene, govori o legalizaciji abortusa, o pravu žene na izbor, itd. Treba ukazati na značajan doprinos feministica i postaviti pitanje o pravu na život žena – pravu koje je ozbiljno ugroženo nesigurnim abortusima. Postoji činjenično stanje vršenja abortusa u cijeloj povijesti kao i činjenica da abortus neće prestati biti praksa i u narednoj povijesti ispred nas. Stoga se naglasak treba staviti na onim tragičnim sudbinama žena kojima svakodnevno biva oštećeno pravo na život. *Pro-choice* aktivistkinje uglavnom djeluju na području SAD-a (Ilyse Hogue, Farah Diaz-Tello, itd.). Općenita je zablude o tome kako su te aktivistkinje protiv rađanja djece

općenito, što dakako da nije točno. Riječ je samo o naglašavanju prava žene na to želi li roditi dijete ili ne. Feministica Veronica Arreloa kaže: „Ljudi koji su već roditelji znaju kako je to. Znaju pozitivne i negativne strane trudnoće, znaju kako zastrašujuće može biti, razumiju ekonomske posljedice... sve te stvari ulaze u jednadžbu kada žene odlučuju o tome žele li ili ne nastaviti trudnoću.“ No, postoji i druga strana feminističkih *pro-life* aktivistkinja (Patricia Heaton, Norma McCorvey, itd.). Njihovi stavovi upućuju kritiku abortusu od kojeg ekonomski profitira društvo koje pri tome gazi prava žena podvrgujući ih nehumanim uvjetima čina abortusa. Iz njihove perspektive abortus zapravo drži žene u podređenom položaju. U svakom slučaju, abortus jest i još će biti goruće pitanje o kojem će promišljati feminizmi.

Iako je abortus u zemljama bivše Jugoslavije dozvoljen na zahtjev, što je zakonski regulirano⁶, žene se još uvijek suočavaju sa ograničenjima slobode odlučivanja o kontroli nad vlastitim životom i tijelom koja im postavlja patrijarhalno društvo. Još uvijek se žensko tijelo i zdravlje, odnosno dobrovoljno majčinstvo, pokušavaju staviti u *vlasništvo* muškaraca, države, religije, obitelji, a ne samih žena. Iako su im prava formalno priznata, žene nisu uvijek u situaciji da izaberu ono što žele, već moraju da donesu odluku kakva se od njih očekuje u skladu sa običajima i patrijarhalnim shvaćanjima. Tako se žena stalno bori između koncepta materinstva, ispunjavanja *bračnih dužnosti*, neželjene trudnoće i ograničenja rađanja.⁷

6 U Srbiji *Zakonom o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi* (1995), u Hrvatskoj *Zakonom o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece* (1978), a u Bosni i Hercegovini se abotus tretira po zakonu iz 1977. godine.

7 Slobodanka Konstantinović-Vilić, Nevena Petrušić, *Abortus u Srbiji: sloboda odlučivanja u uslovima socijalne i državne kontrole*. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. T. 2 (2005) / priredila Marina Blagojević. AŽIN – Asocijacije za žensku inicijativu (Feministička edicija), Beograd.

Mnoge organizacije civilnog društva u zemljama bivše SFRJ, posebno one sa feminističkim predznakom, stavljaju, između ostalih, i ženska reproduktivna prava u svoju agendu. Feminizam tako postaje oblik reakcije na rast neokonzervativizma i vjerskog fundamentalizma koji ciljaju na vraćanje moći tradicionalnim institucijama, pa tako i na tradicionalni položaj žene u društvu. Feministički orijentirani društveni faktori kritiziraju tendencije ka zabrani abortusa iz političkih razloga, što je dovelo do podizanja cijena sigurnog i legalnog abortusa, te do loših uvjeta u kojima se pobačaj izvodi. Posebno ukazuju na dezorganiziranost i urušavanje ranijih službi zdravstvene zaštite koje su, između ostalog, omogućavale besplatan pristup ginekološkoj zdravstvenoj zaštiti, a zagovaraju i pristupačnost kontraceptivnih sredstava. Jedna od najglasnijih organizacija iz Srbije⁸ su Žene u crnom koje, pored mirovnog aktivizma, mnogo doprinose intenziviranju debate o abortusu u javnom prostoru, boreći se za slobodu izbora i žensko tijelo na svoj specifičan način, posebno krilaticama poput: *Abortus nije ubojstvo! Nećemo da budemo mašine za rađanje i da rađamo za naciju, državu i crkvu! Mi rađamo ako hoćemo, s kim hoćemo i kada hoćemo!*

Korištena i preporučena literatura:

Marianne Githens, Dorothy McBride Stetson (ur.): *Abortion Politics: Public policy in Cross Cultural Perspectives*, London: Routledge, 1996.

Mary Poovey: *The Abortion Question and the Death of Man*. U: Judith Butler, Joan W. Scott: *Feminists theorize the political*, New York, London: Routledge, 1992.

8 Jedna od istaknutijih ličnosti u Hrvatskoj koja piše i govori, između ostalih, i o pitanju abortusa, a čiji glas dopire do cijele regije, je Vedrana Rudan. U svojim knjigama, blogu, ali i intervjuima u TV emisijama često problematizira tendencije ka zabrani abortusa i te restrikcije naziva seksualnim genocidom i **abortiranjem slobode**.

Slobodanka Konstantinović-Vilić, Nevena Petrušić, *Abortus u Srbiji: sloboda odlučivanja u uslovima socijalne i državne kontrole*. U: Marina Blagojević: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Beograd: AŽIN – Asocijacije za žensku inicijativu (Feministička edicija), 2005.

Milica Ležajić: *Abortus – od pčelinjeg voska do savremenih metoda*. U: Adriana Zaharijević (pri.): *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH, Fondacija CURE, 2012.

Jasmina Stevanović: *Reproduktivna prava u Srbiji*. U: Adriana Zaharijević (pri.): *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH, Fondacija CURE, 2012.

Katie Mahuron: *Reproduktivna prava i abortus ključno pitanje izbora u SAD-u, izlaganje na seminaru Prateći znaci fundamentalizama – feministički odgovori*. U: Staša Zajović (ur.): *Žene za mir*, Beograd: Žene u crnom, 2009.

Vedrana Rudan. *Crnci u Firenci*, Zagreb: Profil International, 2006.

Vedrana Rudan: *Hrvatski abortus* (18.10.2014), dostupno na <http://www.rudan.info/hrvatski-abortion/>

Vedrana Rudan, *Ritice milosti pune* (10.08.2010), dostupno na <http://www.rudan.info/ritice-milosti-pune/>

Vedrana Rudan, *Krvavi hrvatski božić* (25.12.2014), dostupno na <http://www.rudan.info/krvavi-hrvatski-bozic/>

Abortion law, dostupno na https://en.wikipedia.org/wiki/Abortion_law

BRAK

Elma Čavčić

Brak je jedna od pojava koji u modernom društveno-političkom kontekstu izazivaju brojne polemike i polarizaciju zagovornika/ca različitih pristupa njegovom fenomenu kao i fenomenu bračne zajednice. Da bismo ga uopće razmatrali, pokušat ćemo da isti odredimo s različitih stajališta koja nećemo pomiriti, ali ćemo barem ostvariti uvid u različite aspekte poimanja ove institucije. Budući da je brak društvena pojava, pojmom ćemo se baviti sa sociološkog stanovišta. Jedan od najpoznatijih savremenih sociologa, Anthony Giddens, brak definiše kao *dozvoljenu seksualnu vezu između dvoje odraslih pojedinaca*.⁹ Iako ova definicija odiše univerzalnošću, budući da ne inicira spol supružnika/ca podvođeci ih pod prostu sintagmu *odraslih pojedinaca*, Anthony Giddens ne ulazi u demistifikaciju tradicionalnih odrednica braka. Čitajući njegov kratki pregled o braku i porodici, stičemo utisak da se radi o upotrebi strogih politički korektnih odrednica. S druge strane, problem se može javiti prilikom pokušaja da se identificiraju indikatori *dozvoljene seksualne veze* između tih odraslih pojedinaca/ki. No, Giddens pod dozvoljenom seksualnom vezom ne misli ništa drugo do zakonom definirane i priznate bračne zajednice. Otuda, brak je s ovog aspekta poiman onako kako ga poima i uređuje svaka država individualno.

9 Giddens, Anthony. Sociologija. CID Podgorica. 1998. str. 108

Pa ipak, Anthony Giddens, koji je svoju knjigu pisao 1998. godine, ukazuje na nekoliko promjena do kojih je dovela globalizacija mišljenja, te možemo reći, daje za to vrijeme jedan potpuno svjež pristup ovoj temi. Naime, Giddens nam na svojevrsan način poručuje da je brak evoluirao u smislu slobode izbora bračnog druga, prava žena kako kod iniciranja braka tako i kod odlučivanja u braku, višeg nivoa seksualne slobode, opće tendencije širenja prava djece i sl. U svakom slučaju, ovaj autor razbija i predrasude vezane za tradicionalno poimanje braka kao što su pravo partnera na brak bez djece, iskustvo razvoda, izbor ostanka van braka ali izbor istospolnog bračnog druga. Iako je Giddens oprezan birajući termine kojima će kvalifikovati tu, danas spornu zajednicu, ipak će se naći mnogi koji će kritikovati njegov liberalno-naučni pristup ovoj instituciji. „U ovu zajednicu ulaze mladić i devojka (ili muškarac ili žena) koji su dovoljno duhovno i fizički zdravi i zreli, i dovoljno materijalno bogati da bi mogli to svoje zdravlje, zrelost i bogatstvo da unapređuju na jedan poseban, uzvišeniji način.”¹⁰ Ovakvo viđenje braka je izrazito prisutno u religijskim i konzervativnim diskursima. Pored toga što je demagoški obojeno, aludirajući na brak kao uzvišeni moralni čin, ovo viđenje je i vrlo ekskluzivističko, budući da čitav korpus pojedinaca/ki razrješava prava na brak - od pojedinaca/ki koji nemaju heteroseksualne atribucije, preko pojedinaca/ki s psiho-fizičkim smetnjama, pa do pojedinaca/ki koji, prema Petroviću, nisu dovoljno materijalno obezbjeđeni. Ovakva viđenja braka i porodice ne samo da su ekskluzivistička, nego sa sobom nose i jednu potencijalno opasnu, socijal-darvinističku dimenziju viđenja idealne porodice, a samim time i društva. Samo pojedinci/ke kakvim ih vidi Petrović, u stanju su da unaprijede društvo na, kako sam kaže, jedan *uzvišeniji način*.

Ovakvim i sličnim viđenjima braka i porodice kao isključivo heteroseksualnog prava, aktivno se suprotstavljaju feministice različitih vokacija. No, feministice na brak gledaju primarno kao na

10 Petrović, Miroljub. Brak i porodica. Methaphysica. 2009. str. 5

izvor nejednakosti ili, kako to kaže Lidija Vasiljević: *Odnosi u tradicionalnom braku određeni su na liniji dominacija-subordinacija, jer u braku vlada stalna nejednakost.*¹¹ Naravno, problem se javlja u valorizaciji rodnihi uloga unutar tradicionalno pojmljenog braka tako što se muškarcu dodjeljuje dominantna uloga oca kao autoritativne glave kuće, dok se uloga majke nipodištava, ponekad do te mjere da joj se odriče pravo na ostvarivanje bilo koje druge uloge osim uloge majke-domačice. Bivajući tako posmatračici/ce u braku gdje se rodne uloge roditelja očituju po patrijarhalnom principu, djeca se odgajaju da doslovno *prepisuju* ponašanje svojih roditelja pri čemu naročito ispaštaju djevojčice. Feministice poput Harriet Taylor Mill, rješenje vide u ženskoj emancipaciji i popravljaju položaja žena.¹² Do toga je sa globalizacijom ljudskih prava neminovno i došlo, ali nikada jednako i potpuno u svim današnjim društvima, osobito ne u primarno religijski uređenim državama.

Kako smo od tradicionalne definicije braka koja apsolutno nije dovodila u pitanje klasičnu viziju braka između različitih spolova zapravo došli do ozbiljne debate o održivosti te definicije s aspekta ljudskih prava pojedinca/ki? Odnosno, bolje rečeno, kako je brak od potpuno determinirane zajednice i primarnog stuba društva na jednom postao *sporna zajednica* i predmet rasprava brojnih savremenih autora/ica? Sa destigmatizacijom seksualnosti, te sa emancipacijom žena, bio bi odgovor koji bi nam ponudila većina feministica, ali i drugih kritičara/ki konzervativnih teorija. Složit ćemo se sa njihovim zaključcima. Barem kada su u pitanju moderna zapadnjačka društva, svrstavanje prava homoseksualaca i prava žena u korpus ljudskih prava dovelo je i do rekonstrukcije definicije braka. Tako danas, u gotovo svim zapadnim društvima, žene ostvaruju zagarantovana bračna prava, a u velikom broju za-

11 Vasiljević, Lidija. Feminističke kritike pitanja braka, porodice i roditeljstva u: Neko je rekao feminizam? Centar za ženske studije. 2015. str. 103

12 Vidjeti više u: Višnjić, Filip. Harriete Taylor Mill, Rasprava o jednakosti polova. Beograd. 1995.

padnih društava priznati su i istospolni brakovi.

Što se tiče društava Zapadnog Balkana, ona su još uvijek u početnoj fazi tranzicije iz konzervativnog ka modernom, pa je tako, budimo slobodni reći, i institucija braka zarobljena negdje u arhivi konzervativne teorije i prakse, uz pokušaj skupine aktivista/kinja i savremenih teoretičara/ki da je otuda izvuku i rekonstruiraju. No, nedostatak političke volje i zakonske regulative, prava balkanskih žena i dalje zapostavlja u odnosu na muške partnere u bračnoj zajednici. Tako su na našim prostorima i dalje prisutne prakse poput ugovorenog braka, privatizacije nasilja u braku, viktimizacije žrtve bračnog nasilja, stigmatizacije razvoda, te viđenje braka bez djece isključivim neuspjehom žene.

Naročitu pozornost izazvao je slučaj Hrvatske i dozvoljavanje sklapanja istospolnih brakova u ovoj zemlji. O tabooizaciji naših društava svjedoči i izbjegavanje nazivanja stvari svojim imenom, pa se tako brak između dva muškarca ili dvije žene u Hrvatskoj neće nazivati brakom već, valjda da bi se uklopilo u konzervativne društvene okove, životnim partnerstvom. Nekako nam ovaj pojam sam po sebi zvuči paradoksalno jer nas tradicionalne definicije uglavnom podsjećaju na to kako nam je bračni drug/ drugarica zapravo životni partner/partnerica. Zakon o životnom partnerstvu, također, ne predviđa ni mogućnost usvajanja djece kao jednog od prirodnih prava supružnika/ca. Naravno, zakon je ponovo definiran biološkim karakteristikama i teško je vjerovati da se balkanska društva mogu izdignuti iznad ove banalizacije u skorijoj budućnosti. Pa ipak, i ovaj početni korak udaljavanja od tradicionalnog određenja braka ukazuje na mogućnost za otvaranje novih procesa u domenu postizanja spolne jednakosti i ostvarivanja ljudskih prava pojedinca/ki, kakvo sigurno jeste i pravo na brak.

Korištena i preporučena literatura:

Bošnjak, Emina. Brak u: Pojmovnik LGBT kulture. Sarajevski otvoreni centar. 2014. str. 55-63.

Giddens, Anthony. Sociologija. CID Podgorica. 1998. str. 108

Petrović, Miroljub. Brak i porodica. Methaphysica. 2009. str. 5

Vasiljević, Lidija. Feminističke kritike pitanja braka, porodice i roditeljstva u: Neko je rekao feminizam? Centar za ženske studije. 2015. str. 103

FEMINIZMI

FEMINIZAM NIJE JEDAN

Aida Spahić

Feminizam u svom najširem značenju obuhvata svaku vrstu djelovanja, pisanja i zagovaranja prava i ravnopravnosti žena, kao i borbu protiv nepravdi koje im se nanose u većini društava na svijetu. Feminizam obuhvata mnogobrojne pokrete koji su različiti i počeli su se odvojeno razvijati od vremena kad su se žene uspjele izboriti za pravo glasa i osnovna građanska prava. *Klasični* feminizam često se poistovjećuje sa pokretom bjelkinja, zapadnih žena koje djeluju iz privilegirane pozicije u odnosu na druge žene. Ipak, feminizam predstavlja i otpor lezbejki, crnkinja, žena sa invaliditetom, samohranih majki, feministica iz postkolonijalnih zemalja, pa i nekih muškaraca. Nije izvodivo dati cjelokupan pregled feminističkih pokreta i teorija jer se na našim prostorima teoretičari/ke u najvećoj mjeri oslanjaju na zapadnu teorijsku misao što je samo po sebi ograničavajuće. Feminizam u svom najširem značenju obuhvata svaku vrstu djelovanja, pisanja i zagovaranja prava i ravnopravnosti žena, kao i borbu protiv nepravdi koje im se nanose u većini društava na svijetu. Također ga nije lako definirati jer feminizam nije jedan. Feminizam obuhvata mnogobrojne pokrete koji za cilj imaju uspostavljanje jednakih političkih, ekonomskih i socijalnih prava, kao i jednakih prilika za sve žene. U svijetu vladavine patrijarhata po kojem je muškarac norma koja posjeduje moć, mnogo-

brojni napori žena da se protiv toga (iz)bore slili su se u pokrete koji se jednim pojmom označavaju kao feminizam.

Feministička teorija

Feministička teorija, između ostalog, kritizira produkciju historijskog znanja jer iako je utjecaj žena u javnoj sferi kroz historiju bio marginaliziran, historijska literatura zanemaruje i utjecaj koji je postojao ili ga svodi na rodne stereotipe o moćnim ženama. Tako iz današnje pozicije možemo reći da je mizoginija bila i ostala sveprisutna u svim zapadnim civilizacijama i društvima. Od poznate rečenice Simone de Bouvoir *da se ženom ne rađa, već postaje*, počinje razvoj feminističke teorije koja se agresivnije fokusira na dekonstrukciju binarnih kategorija, kritiku rodni uloga i odgoja žena i muškaraca, patrijarhalnu heteronormativnost. Feministice su, nakon formalnog sticanja političkih, ekonomskih i socijalnih prava, usmjerile svoje napore na dekonstrukciju društva koje im i nakon dobivanja prava nije omogućilo ravnopravan status.

U čemu je, ustvari, problem?

U trenutku našeg rođenja (ako ne i prije) počinje priča o rodni ulogama. Dije le nas na djevojčice i dječake i u skladu s tim nam se počinje ispisivati budućnost u jednoj od dvije binarne kategorije žensko/muško. Obje kategorije sa sobom povlače obaveze, očekivanja, značenja i posljedice. *Od trenutka kada postajemo deo kulturnog, društvenog i političkog sveta-života, mi izvodimo svoje bivanje polom i do poslednjeg dana se trudimo da dokažemo vrednosni smisao određene biološke činjenice stečene rođenjem.*¹³ Binarna podjela je problematična iz razloga jer ljudske iden-

13 Zaharijević, Adriana. *Postajanje ženom*. Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2010. str. 10.

titete uopćava i svrstava u dvije kategorije, strogo podijeljene i suprotstavljene koje nisu jednake i ravnopravne, već jedna predstavlja normu, a druga nepotpunost, nedovršenost i zavisnost. Stoljećima se perpetuira ideja žene kao nesavršenog bića čiji razum nije i ne može biti razvijen kao kod muškarca. Koncept je ustanovljen još u antičkoj Grčkoj u kojoj je postojala stroga podjela na privatno i javno, gdje muškarac pripada javnoj sferi i ima svu moć, a žena spada u privatnu i tretira se kao vlasništvo muškarca. Ovu postavku su spremno prihvatile sve monoteističke religijske tradicije te se kroz svete tekstove i njihova tumačenja prenosi do danas. Kako su muškarci oduvijek imali moć, oni su bili u poziciji da kreiraju norme i ustrojstva društava. Tako je i privatna sfera *kreirana*, dakle, ona nije nešto što je dato kao takvo već je konstruirana nasuprot javne. Feministice su, nakon formalnog sticanja političkih, ekonomskih i socijalnih prava, usmjerile svoje napore na dekonstrukciju društva koje im i nakon dobivanja prava nije omogućilo ravnopravan status.

Mali historijski osvrt na tri vala feminizma

Filozofi i mislioci 18. i 19. stoljeća svoje su teorijske postavke zasnivali na idejama razlika između muškaraca i žena. U osamnaestom stoljeću, tačnije 1791. godine, Francuskinja Olympe de Gouges piše *Deklaraciju o pravima žene i građanke* u kojoj tvrdi da su i žene članice naroda i da ne mogu sami muškarci donositi odluke u ime naroda. Godinu kasnije, u Engleskoj, Mary Wollstonecraft izdaje *Odbranu prava žena* gdje postavlja ključno pitanje: *Ako su svi ljudi rođeni kao slobodni, zašto su sve žene rođene kao robinje?* Ova dva dokumenta se po mnogim tumačenjima smatraju temeljima feminističkog pokreta. U devetnaestom stoljeću, osoba koje je doprinijela začecima feminističkog pokreta bio je John Stuart Mill, koji je zajednički sa svojom suprugom Harriet Taylor Mill bio aktivan u zagovaranju prava žena. Feminizam kao pokret nastao je u

devetnaestom stoljeću *dakle, u isto ono vreme kada i strogo regulisan sistem privatnog i javnog u čijim okvirima jedino postaje moguće razumeti položaj muškarca i žene.*¹⁴ Osim toga, u devetnaestom stoljeću u Engleskoj nastupa viktorijansko doba koje pogoršava diskriminaciju žena namećući im norme pristojnosti i ponašanja koje su bile još represivnije.

Obično kada se govori o prvom valu feminizma misli se na feminističko djelovanje tokom devetnaestog stoljeća i početkom dvadesetog. Feminističko djelovanje tog doba poklapalo se sa borbom za pravo glasa, odnosno sufražetskim pokretom, borbom za pravo na jednako obrazovanje i učešće u javnom životu. Sufražetkinje su u najvećoj mjeri bile fokusirane na političko djelovanje, međutim, da bi postigle rezultate morale su raditi na promjeni društva, odnosno napraviti *prepravke* postojećih postavki društva. Ideje prosvjetiteljstva su bile dobro polazište za feminističku borbu: sloboda, jednakost, razum, prava. Nakon prosvjetiteljstva, ideje Francuske revolucije su pokret osnažile. Prvi val feminizma koncipiran je kao borba za prava svih žena. Borbu su vodile i teoretizirale feministice koje spadaju u privilegiranu grupu bijelih, zapadnih žena koje su uglavnom bile obrazovane. Sredinom dvadesetog stoljeća javlja se potreba da se suprotstavlja neravnopravnosti, patrijarhatu, diskriminaciji i seksizmu iz različitih pozicija. U tom periodu počinju izranjati lezbejski, crnački, liberalni, socijalistički, radikalni i mnogi drugi feminizmi.

Drugi val feminizma polazi od pretpostavke da su politička i kulturna prava do te mjere povezana da je nemoguće postići političku ravnopravnost ako ne dođe do problematiziranja privatnog/ličnog i kulturnog. Period na koji se obično misli pod pojmom drugi val feminizma odnosi se na šezdesete, sedamdesete i osamdesete godine dvadesetog stoljeća. Bio je to period ženskog oslobodilačkog pokreta u kojem su žene insistirale na

14 Zaharijević, Adriana. *ibid.*, str. 11.

obračunavanju sa stvarnim nejednakostima i diskriminacijom, jer se pokazalo da formalno dobivanje određenih prava u praksi nije mnogo doprinijelo promjeni njihovog položaja. Drugi val svoja polazišta nalazi u idejama Simon de Beauvoir i Betty Friedan koje su sredinom stoljeća pisale o do tada neprihvatljivim temama – seksističkom društvu, ugnjetavanju žene, privatnom životu žene itd. Poznati feministički slogan *lično je političko* počinje se koristiti sedamdesetih godina kada se budi svijest o tome da se stvari u privatnoj sferi neće nikada promijeniti ako se o njima ne bude govorilo u javnosti. Pored njih dvije, Kate Millett u *Seksualnoj politici* iz 1969. godine problematizira pojmove spola i roda te kulturnim i društvenim normama pripisuje odgovornost za neravnopravnost spolova. Krajem šezdesetih godina sa prvim LGBTTIQ aktivističkim istupima, počinje da se razvija i gej-lezbejska teorija u okviru feminističke, te time na izvjestan način najavljuje promjene koje će donijeti treći val.

Treći val feminizma javlja se devedesetih godina prošlog stoljeća kao reakcija na ono što feministice tad smatraju manjkavostima drugog vala. Smatrale su da je glavni nedostatak drugog vala esencijalističko posmatranje žene koje nije u obzir uzimalo različita ženska iskustva koja su prožeta različitim kulturnim, klasnim i rasnim karakteristikama. Treći val se fokusira na razliku, dekonstrukciju i odmicanje od centra (tj. bijele, obrazovane žene srednje klase).¹⁵ Termin *treći val* prvi put je upotrijebila Rebecca Walker 1992. godine, crnkinja biseksualka. Dolaskom trećeg vala feminizma, fokus se mijenja i pomjera ka dekonstrukciji društva kao patrijarhalnog, heteronormativnog uređenja u koje LGBTTIQ pripadnici/e ne žele da budu inkorporirani/e jer je vrijeme pokazalo da čak i u zemljama u kojima su stečena sva građanska prava, diskriminacija nije

15 Coleman, Jenny. *An Introduction to Feminisms in a Postfeminist Age*. Women's Studies Journal, Volume 23, Number 2. New Zealand: Women's Studies Association, 2009. str. 9.

iskorijenjena. Devedesetih godina dvadesetog stoljeća rađa se queer teorija koja problematizira koncept roda i rodnih identiteta, proširujući fokus djelovanja na sve moguće seksualnosti koje pružaju otpor društvenim konstruktima. Najznačajnija teoretičarka na koju se queer teorija oslanja je Judith Butler koja je teorijom o performativnosti problematizirala esencijalizam koncepta roda. Butler smatra da mi rodom ne postajemo, već rod performativno izvodimo kroz ponavljanje određenih radnji.¹⁶ Kako se u zapadnom društvu rod podrazumijeva binarnu podjelu ljudi i društvenih praksi u dvije kategorije koje se čak konstruiraju kao suprotne,¹⁷ poststrukturalistička misao i teoretičari/ke s kraja dvadesetog stoljeća počinju ozbiljno propitivati ovo poimanje jer nastoje razbiti kategoriju roda i politike identiteta, definirajući koncept fluidnih identiteta. Početak otvorenog suprotstavljanja binarnosti i heteronormativnom društvenom uređenju počinje sa gej i lezbejskim pokretom. Često se kao početak ovog pokreta uzimaju Stonewallski neredi koji su se dogodili u New Yorku 1969. godine i koji su započeli borbu za prava osoba drugačije seksualne i rodne orijentacije. Početak razvoja gej i lezbejskog pokreta poklapa se sa drugim valom feminizma koji je uveliko doprinio poimanju seksualnosti kao ključne u konstrukciji roda i održavanju nejednakih rodnih odnosa. Lezbejska feministička misao drugog vala radila je na analizi i kritici obavezne heteroseksualnosti i heteroseksizma.¹⁸ Gej i lezbejski pokreti borili su se za ostvarivanje jednakih građanskih prava i građanskog statusa, koja su uključivala pravo na privatnost, borbu protiv stambene i radne diskriminacije, ukidanje zakona o antisodomiji, pravno priznavanje istospolnih partnerskih zajednica ili braka, eliminaciju predrasuda o roditeljima koji su gejevi ili lezbejke u određivanju skrbi nad djetetom,

16 Butler, Judith. *Gender Trouble*. Routledge, New York/London, 2007. str. 185.

17 Beasley, Chris. *Gender and Sexuality*. Sage Publications, London, 2005. str. 11.

18 Coleman, Jenny. *An Introduction to Feminisms in a Postfeminist Age*. Women's Studies Journal, Volume 23, Number 2. New Zealand: Women's Studies Association, 2009. str. 7.

ukidanje zabrane usvajanja djece itd.¹⁹ Slično pokretu za ravnopravno uključivanje žena u sve sfere društva, prvobitni ciljevi gej i lezbejskog pokreta fokusirali su se na potpunu inkluziju u sve društvene strukture.

Feminizmi u svojoj raznolikosti

Slijede samo neki od brojnih feminizama koji su u različitim vremenskim periodima i različitim intenzitetom proizvodili znanje i utjecali na društvene poretke.

Liberalni feminizam predstavlja teoriju koja se suprotstavlja idejama da su žene manje sposobne, fizički i/ili psihički, od muškaraca. Ta podređenost žena korijen ima u običajima, pravu i društvenim normama i sprečava žene da aktivno i ravnopravno učestvuju u svim sferama života. Teorija liberalnog feminizma pokušava žene dovesti u ravan sa muškarcima.²⁰

Radikalni feminizam kritizira liberalni jer teorija radikalnog feminizma nastoji dekonstruirati cjelokupni društveni poredak koji smatra izuzetno patrijarhalnim i represivnim. Patrijarhat predstavlja sistem moći koji se zasniva na općoj muškoj nadmoći.

Kulturalni feminizam se razvija iz radikalnog feminizma. Kulturalni feminizam se zasniva na posebnim odlikama žene, koje se više cijene od odlika muškaraca. Sa kulturalnim feminizmom se povezuju isključivo ženske zajednice, štovanje boginje i *političko lezbejstvo*. Kulturalne feministice su radikalne iz razloga što često odbacuju čak i feministice koje su heteroseksualne jer ih optužuju za saradnju sa muškarcima.²¹

19 Ackelsberg, Martha A./Lyndon Shanley, Mary. *Privatnost, javnost i moć*, u *Dijalog* 3-4. Centar za filozofska istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 2008. str. 19.

20 Tong, Rosemarie P. *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Westview Press, 2009.

21 Beasley, Chris. *Gender and Sexuality*. Sage Publications, London, 2005. str. 50

Marksistički/socijalistički feminizam propituje rodne uloge i borbu za ravnopravnost žena kroz instrumente privatnog vlasništva i kapitalizma. Neravnopravnost je direktno povezana sa privatnim vlasništvom i odatle dolazi do potlačivanja žena.

Psihoanalitički feminizam rodne neravnopravnosti pripisuje ranom djetinjstvu u kojem se žene uče ženstvenosti, a muškarci mačizmu. U velikoj mjeri se zasniva na teorijskom doprinosu Freuda i Lacana.

Anarho-feminizam ili anarhistički feminizam je kombinacija anarhizma i feminizma. Anarhizam se bori protiv vlasti, strukture i hijerarhije, a feminizam protiv patrijarhata koji posjeduje sve navedene karakteristike. Anarhizam se sam po sebi može smatrati bliskim feminizmu.

Egzistencijalistički feminizam ženu ne posmatra kao bespomoćno biće. Potiče od Simone de Beauvoir i žene uči da ne zaboravljaju da imaju urođenu moć u svom ženskom borbenom duhu. Moć sposobne žene nije iluzija, ona postoji i nadvladava muškarce, a oni ostaju u iluziji da posjeduju moć.²²

Feministička teologija ponovno promišlja svete tekstove i dekonstruira ustaljene norme ponašanja i običaje koje propisuje religija. Feminističke teologinje se direktno pozivaju na svete tekstove, tumače ih i ne prihvataju patrijarhalna tumačenja koja su stoljećima ugnjetavala žene. Smatraju da religija nije mizogina i nepravedna, već da su je takvom učinili muškarci.

Crni feminizam uspostavlja vezu između rase i opresije. Crkinje vjeruju da one žive u dvostruko opresivnom svijetu i da je nemoguće primijeniti feminizam bijelih žena na crne žene, zbog toga što njihova iskustva i egzistencije nisu iste.

Ekofeminizam predstavlja feminističku teoriju koja povezuje feminizam sa ekologijom te time žene poredi sa prirodom i stavlja ih u neodvojivu vezu u smislu historijskog tlačenja i

22 http://www.feministissues.com/existential_fem.html

iskorištavanja žene i prirode.

Individualistički feminizam polazi od individualne osobe i njenih prava da upravlja svojim životom. Protivi se bilo kakvom uplitanju drugih osoba, ali i vlasti i države u pojedinačne živote. Individualistički feminizam treba da ponudi rješenja za konkretnu osobu i okolnosti u kojima ona živi.

Feminizam žena trećeg svijeta, često nazivan postkolonijalnim feminizmom, sličan je crnom feminizmu u tome da se protivi shvatanju bijele žene kao univerzalne žene. Smatra da su rasa, klasa i postkolonijalno okruženje direktno povezani sa problemom žene u trećem svijetu.

Queer feminizam se radikalno protivi patrijarhatu. Ne priznaje nijednu definiciju feminizma koja počiva na binarnoj rodnoj podjeli na muškarce i žene. Smatra da se ne smiju ignorirati mnogobrojni identiteti koji se u ovu podjelu ne uklapaju. Pored patrijarhata, bori se protiv rasizma, imperijalizma, genocida, nasilja, silovanja itd.²³

Postmoderni feminizam prihvata različitost istina, uloga i stvarnosti. Protivi se esencijaliziranju prirode žene, jednostranoj ženskoj egzistenciji. Također kritizira društveni poredak i patrijarhat, ali se kloni bilo kakvih esencijalističkih koncepcija.²⁴

Sajberfeminizam smatra „iako se nove tehnologije i sajberprostor zamišljaju kao egalitarni i demokratski medijumi, oni svakako nisu rodno neutralni. Štaviše, sajberprostor“ je mesto na kome dolazi do manifestacije patrijarhata u mnogim formama, čak i do njegovog jačanja. Nasuprot tome, sajberprostor svakako pruža i mogućnost transformacije patrijarhata i stvaranje radikalno drugačije, transformisane budućnosti. Ovo je jedan od ciljeva sajberfeminizma, a takođe i svih drugih feminističkih orijentacija.“²⁵

23 <http://queerfeminism.com/what-is-queer-feminism/>

24 <http://www.rise-of-womanhood.org/Postmodern-feminism.html>

25 Milojević, Ivana. *Kakva nam se budućnost predskazuje. Odgovor "sajberfeminizma" na "sajberpatrijarhat"*. str. 31.

Na kraju...

Osnovni cilj feminističke teorije je analizirati rodne odnose s ciljem da se kritički distanciramo od postojećih rodni uređenja i stvorimo prostor u kojemu ih se može prevrednovati i promijeniti.²⁶ Pomaci u tom distanciranju su spori, naročito ako uzmemo u obzir da mi uglavnom referiramo na zapadnu misao, zapadne feminizme koji proističu iz privilegiranih društava. Upravo je kritika tog centra dovela do manjih, pojedinačnih pokreta u ostalim dijelovima svijeta i među manjim grupama u društvima. Iskustvo queer osoba ne može biti isto u zemljama zapadne i jugoistočne Evrope jer društveni uslovi nisu isti, niti je poimanje roda isto. Iz tog razloga je neophodno teoriju kreirati i odnose promišljati iz perspektive okolnosti u kojima živimo, jer je i historija feminizma pokazala da se do napretka ne može stići nametanjem rješenja nastalih u drugačijim kontekstima.

Korištena i preporučena literatura:

Ackelsberg, Martha A./Lyndon Shanley, Mary. *Privatnost, javnost i moć*, u *Dijalog* 3-4. Centar za filozofska istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 2008.

Beasley, Chris. *Gender and Sexuality*. Sage Publications, London, 2005.

Butler, Judith. *Gender Trouble*. Routledge, New York/London, 2007.

Coleman, Jenny. *An Introduction to Feminisms in a Postfeminist Age*. Women's Studies Journal, Volume 23, Number 2. New Zealand: Women's Studies Association, 2009.

Flax, Jane. *Postmodernizam i rodni odnosi u feminističkoj teoriji*, u:

26 Flax, Jane. *Postmodernizam i rodni odnosi u feminističkoj teoriji*, u: *Feminizam/Postmodernizam*, ur. Nicholson, Linda J., Liberta, Zagreb, 1999. str. 39

Feminizam/Postmodernizam, ur. Nicholson, Linda J., Liberta, Zagreb, 1999.

Knežević, Đurđa. *Od feminizma do feminizma – dva koraka natrag, jedan korak naprijed, ili: Feministkinje pred penzijom*, u *Kruh i ruže* br. 31. Ženska infoteka, Zagreb, 2006.

Millett, Kate. *Sexual Politics*. Virago, London, 1969.

Nancy F. Cott. *The Grounding of Modern Feminism*. Yale University Press, New Haven, 1989.

Tong, Rosemarie P. *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Westview Press, 2009

Zaharijević, Adriana. *Postajanje ženom*. Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2010

Kao i...

Pateman Carole: *Sexual Contract* (1988)

de Beauvoir, Simone: *Drugi spol* (1949)

Friedan, Betty: *The Feminine Mystique* (1963)

Woolf, Virginia: *A Room of One's Own* (1929)

Wolf, Naomi: *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women* (1991)

Plath, Sylvia: *The Bell* (1963)

Ensler, Eve: *The Vagina Monologues* (1996)

hooks, bell: *Feminist Theory: From Margin to Center* (1984)

Existentialist Feminism: http://www.feministissues.com/existential_fem.html

Milojević, Ivana. *Kakva nam se budućnost predskazuje. Odgovor "sajberfeminizma" na "sajberpatrijarhat"*.

<http://www.metafuture.org/articlesbycolleagues/IvanaMilo->

jevic/2.%20Ivana%20Milojevic%20-%20Kakva%20nam%20se%20buducnost%20predskazuje%20-%20odgovor%20sajberfeminizma%20na%20sajberpatrijarhat.pdf

Queer Feminism: <http://queerfeminism.com/what-is-queer-feminism/>

Rise of Womanhood: <http://www.rise-of-womanhood.org/Post-modern-feminism.html>

FILM

Dalila Mirović

U sjevernoameričkoj feminističkoj filmskoj kritici i teoriji, sintagma ženska kinematografija (women's cinema) najčešće se upotrebljava kao krovni naziv za svaki oblik rada na filmu u kojem su učestvovalе žene – bilo da se radi o režiranju, pisanju scenarija, glumi ili kostimografiji. Ipak, kako to Judith Mayne bilježi u svom djelu *The Woman at the Keyhole*,²⁷ iako se ovaj termin čini jednostavnim za definisati, vremenom je stekao dva diametralno suprotna značenja. Mayne kao prvo značenje navodi filmove koje su *režirale žene*, režiserke poput Dorothy Arzner, Ida Lupino, Joan Silver, ali i onih koje bi feministkinje rado zaboravile, poput Leni Riefenstahl ili Line Wertmüller, na taj način sužavajući izvornu definiciju ženske kinematografije isključivo na režiranje. Drugo značenje koje ovaj termin ima odnosi se na holivudske filmove, uglavnom četrdesetih i pedesetih godina prošlog stoljeća, koji su *namijenjeni ženama*, odnosno koji su napravljeni na taj način da se svide, primarno, ženskoj publici, a često imaju melodramatičan ili patetičan ton, te po Molly Haskell predstavljaju *soft-core emocionalne porno filmove za zadovoljavanje masturbatornih fantazija frustriranih domaćica*.²⁸ Termin koji Haskell koristi kako bi na pežorativan način opisala

27 Judith Mayne: *The Woman at the Keyhole: Feminism and Women's Cinema*. Bloomington: Indiana University, 1990.

28 Molly Haskell, *From Reverence to Rape: The Treatment of Women in the Movies*. New York: Penguin Books, 1973.

ovaj žanr – *the weepies*, na naše bi se jezike mogao najpribližnije prevesti kao *ljubići* ili *limunade*.

No, i nakon što se uzme u obzir klasifikacija ženske kinematografije prema Judith Mayne, mnoge stvari u vezi žene, ženskosti, feminizma, te ženske vidljivosti i načina prikazivanja žena, s jedne strane i filma, filmske industrije, te kritike i teorije, s druge strane, ostaje nedefinisano. Sprega žene i filma može se posmatrati i analizirati s više aspekata, te ćemo se, uzimajući u obzir karakter ovog Pojmovnika, vrlo kratko osvrnuti samo na par njih: na historijski pregled ženskog režijskog rada na filmu i feminističku filmsku teoriju, u sklopu koje ćemo se dotaći i određenih aktualnih fenomena u filmskoj industriji koji se odnose na žene.

Historijski pregled ženskog režijskog rada na filmu

U svojim počecima, filmska je industrija bila prilično obećavajuća za žene; Alice Guy-Blache je snimila svoj prvi narativni film *La Fee aux choux* 1896. godine, a do kraja karijere snimila ih je još 700, Lois Weber je bila jedna od najuspješnijih režiserki nijemog razdoblja filma, a glumice poput Lillian Gish, Mary Pickford i drugih su bile zvijezde. Scenaristkinje su bile veoma popularne i tražene, poput Frances Marion, Anite Loos i June Mathis, koja je ujedno bila i prva žena izvršna producentica i scenaristkinja više nijemih filmova u Holivudu.

Međutim, dolaskom dvadesetih godina dvadesetog stoljeća, kada velike banke preuzimaju kontrolu nad holivudskim producerskim kućama, dolazi do standardizacije filma. Uvođenje zvuka je zahtijevalo nove investicije koje su dodatno povećale kontrolu banaka nad filmskom industrijom. 1929. godine, Hollywood je usvojio listu tabua koja je kasnije postala poznata kao *Hays Code*.²⁹ Sve osobe iz filmske industrije koje nisu djelovale u skladu

29 Više na: <http://www.artsreformation.com/a001/hays-code.html>

sa ovim kodeksom ili čiji je rad bio nekonvencionalan, suočile su se s velikim problemima i ekonomskim neuspjesima, a žene pogotovo. Režiserka Dorothy Arzner je bila jedina žena koja je uspjela opstati u ovom neprijateljskom okruženju i to na taj način što je stvarala dobre, ali formalno prilično uobičajene filmove.

S eksperimentalnom i avangardnom kinematografijom, došla je i Germaine Dulac, vodeća članica pokreta francuskog avangardnog filma nakon Prvog svjetskog rata, kao i Maya Deren, vizionarka filmova koji pripadaju klasicima eksperimentalne kinematografije. Kasnih šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, za vrijeme drugog talasa feminizma, nova ljevica je bila na svom vrhuncu. Oba ova pokreta snažno su se usprotivila *mainstream* filmovima, tj. Holivudu i muškarcima iz evropske buržajske kinematografije. Holivud je bio optužen za promovisanje ugnjetavanja marginalizovanih skupina, tako što je širio seksističke, rasističke i imperijalističkih stereotipe. Žene su bile dio novih, *mješovitih* kolektiva, poput *Newsreela*,³⁰ ali također formiraju i vlastita filmska udruženja. Rani feministički filmovi često su se koncentrisali na lična iskustva žena. Jedan od najpoznatijih feminističkih filmova iz ovog perioda je *Wanda* Barbare Loden. Borba protiv sputavanja ženske seksualnosti bila je ključna za drugi talas feminizma te je ona istraživana na više načina: fokusiranjem na tabu seksualnost (lezbejstvo, sado-mazohizam) ili prikazivanjem heteroseksualnosti iz ženske tačke gledišta. Također, i suprotstavljanje patrijarhatu i njegovom nasilju nad ženama, postaje jedan od glavnih motiva ovih filmova, ali i filmova sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog stoljeća.

Ipak, tek 2009. godine, Kathryn Bigelow postaje prva žena ikad koja je osvojila Oskara za režiju, a nažalost, do sada ostaje i jedina. Tu nagradu joj je donio film *The Hurt Locker*, a za isti film je iste godine osvojila i nagradu Udruženja režisera Amerike. Iako uspješna i priznata režiserka, te iako je 2013. godine njen

30 Više na: <http://www.newsreelarchive.com/>

film *Zero Dark Thirty* naišao na veoma dobar prijem kod publike širom svijeta, a samo u SAD-u je zaradio 95 miliona dolara, na taj način je kandidirajući za BAFTA nagradu, Zlatni globus i nagradu Udruženja režisera Amerike, Bigelow nije ušla u uži izbor za 85. dodjelu filmske nagrade Oskar, koju dodjeljuje američka Akademija filmskih umjetnosti. Ovaj potez Akademije je naišao na veliko neodobravanje kritičara/ki i javnosti jer se radilo o očitoj diskriminaciji na osnovu spola.³¹ Još jedna uspješna suvremena režiserka je i Sofia Coppola. Njeni poznati i nagrađivani filmovi su *Lost in Translation*, *The Virgin Suicides*, *Marie Antoinette* i *Bling Ring*.

Neke od poznatih suvremenih režiserki van engleskog govornog područja su: Lone Scherfig, Lucrecia Martel, Agnès Jaoui i Claire Denis.³² I u našoj zemlji djeluje nekoliko uspješnih filmskih, ali i pozorišnih režiserki (Selma Spahić, Tanja Miletić Oručević). Diplomski film Aide Begić *Prvo smrtno iskustvo* prikazan je na više od dvadeset međunarodnih filmskih festivala. Ovaj film je učestvovao na 54. filmskom festivalu u Kanu – *Zvanična selekcija Cinéfondation*, a kasnije je dobio još pet nagrada. Film *Snijeg* je bio njen dugometražni prvijenac koji se prikazivao na 61. Kanskom filmskom festivalu u programu *Sedmica međunarodne kritike* i osvojio je nagradu programa. Film je 2008. godine bio bosanskohercegovački kandidat na 81. dodjeli Oscara u kategoriji za najbolji strani film, ali nije ušao u užu konkurenciju. Film režiserke Jasmile Žbanić *Grbavica* je na Berlinskom Filmskom Festivalu 2006. godine dobio glavnu nagradu Zlatni medvjed kao najbolji film. Pored glavne nagrade, film *Grbavica* osvojio je još dvije nagrade na Berlinaleu 2006. - Nagradu ekumenskog žirija i Nagradu za mir. Ove je godine (2015) prikazano i prvo dugome-

31 O ovom slučaju možete pročitati više na: http://www.huffingtonpost.com/scott-mendelson/why-kathryn-bigelows-osca_b_2456768.html i na: <http://www.forbes.com/sites/dorothy pomerantz/2013/01/11/millions-more-to-get-outraged-about-kathryn-bigelows-oscar-snob-as-zero-dark-thirty-opens-wide/>

32 Pročitajte više na: <http://www.metacritic.com/feature/best-women-film-directors-and-movies>

tražno ostvarenje režiserke i predsjednice Udruženja filmskih radnika BiH Ines Tanović - *Naša svakodnevna priča*.

Feministička filmska teorija

Feministička filmska teorija je teorijski korpus filmske kritike koji je nadahnut feminističkim političkim stavovima i teorijom. Pod time se podrazumijevaju mnogi različiti načini na koji su feministkinje pristupile analizi filma kao umjetnosti, odnosno društveno-kulturnom fenomenu. To, između ostalog, uključuje rasprave o načinu na koji ženski likovi sudjeluju u pojedinim filmskim zapletima, žanrovima, odnosno stereotipima kao odrazu društvenog položaja i pogleda na žene.

Feministička filmska teorija se razvila pod uticajem drugog talasa feminizma i ženskih studija šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća. U svojim počecima, u SAD-u, kritika se uglavnom temeljila na sociološkoj teoriji i bila je usmjerena na analiziranje uloge ženskih likova u pojedinim filmovima, te stereotipa. Nasuprot ovome, filmski teoretičari/ke u Engleskoj filmove su analizirali na osnovu kritičke teorije i psihoanalize, semiotike i marksizma.

Ubrzo su se eseji iz oblasti feminističke filmske kritike najčešće počeli baviti tzv. *muškim pogledom* (male gaze) koji je dominirao u klasičnom Holivudu. Laura Mulvey je u svojem eseju *Visual Pleasure and Narrative Cinema*³³ tvrdila da se kroz korištenje različitih filmskih tehnika, kao što je subjektivni kadar, tipični filmski gledaoci/gledateljke navikavaju da zbivanja posmatraju iz perspektive muškog protagoniste. Istovremeno, žene više služe kao objekti pogleda nego kao osobe s kojima se identifikira gledalac/gledateljka. Mulvey denuncira holivudsku filmsku mašineriju kao manipulatora vizualnim užitkom pri čemu je *neosporavan i neometan filmski mainstream upisao erotičnost u*

33 Dostupno na: <http://imlportfolio.usc.edu/ctcs505/mulveyVisualPleasureNarrativeCinema.pdf>

*jezik dominantnog patrijarhalnog poretka.*³⁴

Pored mnogobrojnih, svjetski priznatih, feminističkih filmskih kritičarki i teoretičarki, poput Marjorie Rosen i Molly Haskell, zanimljivo bi bilo spomenuti i rad Maje Bogojević, filmske kritičarke i univerzitetske profesorice iz Crne Gore, koja je objavila knjigu pod naslovom *Filmski pogled, rod i nacija u jugoslovenskom filmu*, u kojoj se bavi kompleksnom temom ženskosti i muškosti. Bogojević je pregledavši preko 300 filmova iz perioda od kraja Drugog svjetskog rata do raspada Jugoslavije, uključujući i one iz Bosne i Hercegovine, došla do zaključka da je većina jugoslovenskih, kao i svjetskih autora - mizogena. Upornost stereotipnog portretisanja ženskih likova, bilo da su one prikazane kao nesposobne, pasivne domaćice ili fatalne žene, dovodi do toga da su obje kategorije, podjednako kao i muškarci, žrtve patrijarhalnih okvira naših prostora.

Kako bi se na određen način borilo protiv ovih stereotipnih prikazivanja žena na filmu, te kako bi se javnost upozorila na rodnu neravnopravnost u filmovima, u posljednjem se periodu filmovi ocjenjuju i kroz tzv. *Bechdel test*,³⁵ koji je ime je dobio po američkoj autorici i strip-crtačici Alison Bechdel, a koja je ideju predstavila u svome stripu *Dykes to Watch Out For*. Da bi neki film prošao ovaj test, u njemu moraju biti najmanje dva ženska lika koja u barem jednoj sceni međusobno razgovaraju o nečemu, a da to o čemu razgovaraju nije muškarac. Iako je premisa ovog testa bila pokazati veliki rodni jaz u filmovima, te promovisati borbu za ženska prava u filmskoj industriji, on nije bez mana i nikako ne može služiti kao isključiv kriterij rodne ravnopravnosti u filmu.

Na primjer, film *Gravity*,³⁶ u kojem je glavna protagonistica brilijantna medicinska inženjerka i specijalistkinja na svojoj prvoj

34 Ibid.

35 Više na: http://geekfeminism.wikia.com/wiki/Bechdel-Wallace_test

36 Vidi na: <http://bechdeltest.com/view/4655/gravity/>

svemirskoj misiji, nije prošao ovaj test, ali zato film *Plavuša sa Harvarda*,³⁷ u kojem je glavna protagonistica tipična bogatašica, članica kalifornijskog sestrinstva, koja se, da bi zadržala dečka, upisuje na fakultet, jeste – prosto zbog toga što glavni ženski lik i njena prijateljica u jednoj ili dvije scene razgovaraju o svojim psima.

Ovo pokazuje da Bechdel test ne mjeri umjetničku vrijednost filma, jer se ona ne može mjeriti niti jednim testom, kao ni rodnu ravnopravnost u filmu, već predstavlja tek površnu mjeru za promovisanje ženskih prava u filmskoj industriji, nudeći javnosti i aktivistkinjama kozmetička rješenja za problem diskriminacije žena – dok je, nakon skoro devet decenija održavanja Oskara, samo jedna žena dobila nagradu za najbolju režiju, i dok su glumice i dalje manje plaćene od svojih kolega.

Korištena i preporučena literatura:

Maja Bogojević: *Filmski pogled, rod i nacija u jugoslovenskom filmu: 1945-1991*, 2013.

Molly Haskell: *From Reverence to Rape: The Treatment of Women in the Movies*. New York: Penguin Books, 1973.

Judith Mayne: *The Woman at the Keyhole: Feminism and Women's Cinema*. Bloomington: Indiana University, 1990.

Laura Mulvey: *Visual Pleasure and Narrative Cinema*. Dostupno na: <http://imlportfolio.usc.edu/ctcs505/mulveyVisualPleasureNarrativeCinema.pdf>

Sue Thornham: *Feminist Film Theory. A Reader*, Edinburgh University Press, 1999.

37 Vidi na: http://bechdeltest.com/view/733/legally_blonde/

HOMOSEKSUALNOST

Maida Zagorac

Pojam homoseksualnost je nastao iz dvije riječi: iz starogrčke riječi *ὁμός* (homos) što znači isti i latinske riječi *sexus*, što znači spol. Homoseksualnost se definira kao emotivna i fizička privlačnost prema osobama istog spola, te predstavlja jednu od tri moguće seksualne orijentacije – heteroseksualne, biseksualne i homoseksualne³⁸. Termin homoseksualnost osmislio je Karl Heinrich Ulrichs 1862. godine. Termin se odnosio na one osobe koje vole pripadnike_ce svog spola ili koji_e su zarobljeni_e u tijelu suprotnog spola. Za žene se koristio termin homoseksualne žene.

Prvo zabilježeno pominjanje homoseksualnosti nalazimo 1075. godine prije nove ere u *Zakoniku Srednjoasirskog carstva*. U ovom *Zakoniku* se navodi da će *muškarac koji bude imao odnos sa saborcem biti pretvoren u evnuha*.³⁹ Priča o historiji homoseksualnosti započinje od stare Grčke i Rima, gdje je seksualni odnos između dvije osobe istog spola bio posmatran kao seksualni čin, ali nije bio odobran. U antičkom svijetu homoseksualni odnos obično je bio odnos između starijeg (aktivnog) muškarca i mlađeg (pasivnog) muškarca, nije bio kažnjiv i nazivao se *paiderastia*. U antičko doba homoseksualnost je bila svedena isključivo na seksualni čin, aktivnu i pasivnu ulogu. Muškar-

38 <https://hr.wikipedia.org/wiki/Homoseksualnost>

39 Vasić, Vladana. Ljudska prava LGBT osoba: u LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo, 2014. str.68.

ac-građanin sebi nije smio dozvoliti da bude pasivan, to je bilo neprihvatljivo, onog momenta kada bi postao objekat penetracije, njegov društveni status bio bi upitan.⁴⁰

U većini evropskih zemalja kriminalizacija homoseksualnosti je bila utemeljena na zabrani koja je uvedena u Rimskom carstvu nedugo nakon prihvatanja hrišćanstva. Hrišćanstvo ima veoma negativan stav prema seksualnosti općenito, tako da širenjem kršćanstva seksualnost postaje "đavolje djelo". Jedini dozvoljeni seksualni čin bio je između muškarca i žene, koji su u braku i to radi zasnivanja potomstva. Druge religije nisu imale ovako negativan stav prema seksualnosti. Putopisci iz 15. i 16. stoljeća su u svojim djelima često navodili da postoje slobodna shvatanja i tolerantnost muslimanskih zajednica prema ljubavi između dva muškarca. Ta ljubav je zapravo bila iskazivanje divljenja muškaraca prema lijepim dječacima, dok je fizički, a posebno seksualni kontakt, bio strogo zabranjen i kažnjiv. Ženska homoseksualnost je smatrana manjom prijetnjom po društvo od muške, ali postoje zapisi o suđenju lezbejkama.

Dolaskom ere prosvjetiteljstva i industrijalizacije seksualnost postaje prihvaćenija. Počinju poigravanja sa rodnim ulogama, javljaju se prva popularna pornografska djela, a otvaraju se klubovi za muškarce koji su se nazivali *Molly Houses*. Istovremeno su postojale oštre kazne za sodomiju, koju je pratila i velika društvena osuda. U Virginiji se 1610. godine usvaja prvi zakon o sodomiji koji kažnjava odnos između dva muškarca.

Nakon ovog perioda, u viktorijanskoj eri, seksualnost se vraća pod kontrolu religije. Pitanje javnog morala i njegove zaštite doživljava svoj vrhunac. U ovom periodu se javljaju nauke seksologija, ginekologija i psihijatrija koje neka seksualna ponašanja (među njima i homoseksualnost) izdvajaju kao posebne kategorije. Seksologija je posmatrala homoseksualnost kao kat-

40 Dekić, Slobodanka Boba. Homoseksualnost: u Pojmovnik LGBT kulture. 2. Dopunjeno i izmjenjeno izdanje, 2014. str. 151.

egoiju identiteta koji se dodjeljuje određenoj grupi ljudi od strane eksperata-psihijatarata i seksologa. Većina seksologa ovog perioda su homoseksualnost objašnjavali kao poremećaj koji ne bi trebalo kažnjavati jer je urođen. Ovo su zapravo bili prvi koraci u promišljanju seksualnosti van zadatih normi, iako se danas ovakvi stavovi osuđuju kao izrazito homofobni.

Krajem 19. stoljeća dolazi do stručnog izučavanja homoseksualnosti. Neki autori su homoseksualnost definisali kao osjećaj koji je u suprotnosti sa normom, dok su se neki pozivali na postojanje otvorene ljubavi između muškaraca u antičko doba, navodeći da je homoseksualnost urođeno ponašanje koje je moralo biti potisnuto zbog društvenih, religijskih, moralnih i drugih pritisaka. Homoseksualnost je bila posmatrana kao devijantno ponašanje, koje je moguće medicinski izliječiti.

U Njemačkoj se 1871. uvodi *Paragraf 175* koji kriminalizira homoseksualnost i zbog kojeg je veliki broj žena i muškaraca tokom Drugog svjetskog rata odveden u logore gdje su mučeni i ubijani. Ovaj paragraf je ukinut tek 1994. godine. Veliku ulogu u ovom periodu imao je Magnus Hirschfeld koji je osnovao Naučni humanitarni komitet koji je promovisao toleranciju homoseksualnih osoba. Njegov stav je bio da je homoseksualnost zapravo treći spol koji kombinuje karakteristike muškosti i ženskosti. Rad Magnusovog instituta zaustavlja Drugi svjetski rat, a istraživanja seksualnosti na ovaj način postaju zabranjena.

Nakon Drugog svjetskog rata u SAD-u počinje borba za gej i lezbejska ljudska prava. U to vrijeme je većina američkih saveznih država imala zakone, *Pragraf 286*, koji su kažnjavali čino ve analnog i oralnog seksa, te su se kažnjavani uglavnom muškarci koji su ih upražnjavali. Kazna za kršenje ovog Paragrafa bila je hospitalizacija i prisilno liječenje od homoseksualnosti u psihijatrijskim ustanovama.

Bitno je pomenuti i istraživanje biloga Alfreda Kinseya. Kinsey započinje istraživanje muške seksualnosti 1948. godine. On

je tvrdio da ne postoje samo dvije seksualnosti kako se tada vjerovalo, heteroseksualna i homoseksualna, nego da postoje određeni stupnjevi na skali seksualnosti. Iako je ovo istraživanje prekinuto, ono je dalo značajne podatke, tako se najveći broj osoba našao između homoseksualne i heteroseksualne spolne orijentacije – bili su biseksulani.

Početkom 1950-ih godina osnivaju se prve organizacije gej muškaraca i lezbejki u SAD-u, te se počinje polako jačati gej i lezbejski pokret. Dolazi do formiranja prvih značajnih organizacija, *Matachice Society* i *Daughters of Bilitis*, koje su se bavile jačanjem lezbejskog i gej pokreta. Njihove politike su se razlikovale, pogotovo u shvatanju roda, feminizma, položaja žena. U ovom periodu se seksualnost počinje posmatrati i sa kulturološkog aspekta, ne samo biološkog. Kako se 1950-ih godina pisalo o homoseksualnosti možemo saznati iz djela Wardella Pomeroya, poznatog američkog seksologa i saradnika Alfreda Kinseya. Opisujući žensku homoseksualnost u svojoj knjizi *Djevojke i seks* on navodi:

Homoseksualnim ponašanjem zovemo spolni dodir između dvije osobe istog spola. Da bismo stvar bolje razumjeli, treba da držimo na umu da neko ponašanje možemo proglasiti spolnim tek onda kad sadrži izvjesne promjene u tijelu – dublje disanje, toplinu kože, ubrzanje bila, ili neki drugi znak spolnog uzbuđivanja.

Točnija definicija homoseksualnog ponašanja sastoji se u ovome: žena ima spolne odnose sa drugim ženom ili je druga žena spolno uzbuđuje. Takvu osobu zovemo lezbejkom. Taj naziv potiče od imena grčkog otoka Lesbos na kojemu je u antičko doba živjela pjesnikinja Sapfa. Ona je vatrenim stihovima opisala radosti lezbejske ljubavi. Ti stihovi su postali djelom klasične književnosti.⁴¹

41 Pomeroy, B. Wardell. *Djevojke i seks*, 1972. str 175.

U svom djelu *Mladići i seks* Pomeroy navodi:

Naše društvo smatra homoseksualnost negativnom pojavom, pa je zakon zabranjuje. Sve naše države imaju zakone koji predviđaju kaznu tamnicom za odrasle muškarce koji jedni sa drugima stupe u homoseksualni odnos. Jedinu iznimku tome čini država Illinois; tamo smatraju homoseksualni odnos dopuštenim ako su oba sudionika u njemu odrasli muškarci koji dobrovoljno prihvataju takav odnos i provode ga u punoj intimnosti.

Kako je nastao naš stav prema homoseksualnosti? Biblija – ta golema riznica židovske kulture – daje nam o tome mnogo podataka. To čine i djela učenjaka koji su je proučavali. Izvore naših stavova prema homoseksualnosti možemo npr. naći u društvu koje je postojalo u Izraelu prije Kristova rođenja.

Nakon svog povratka iz babilonskog sužanjstva nomadska plemena koja su lutala i bila poznata pod imenom Izraelaca, promijenila su svoje stavove prema spolnosti. Njihov stav prema homoseksualnosti bio je u početku mnogo slobodniji nego većina drugih shvaćanja koja su se kasnije ispoljila (...) Izraelci su mislili da je sasvim u redu da muškarac ima spolne odnose sa svojim prijateljem. Spolnost je imala u Izraleskoj kulturi veliko značenje (...) No nakon što su se vratili iz babilonskog ropstva Izraelci su izmijenili mnoge svoje nazore o spolnosti (...) U to vrijeme Izraelci su opozvali sami sebe i zabranili svaku spolnu djelatnost izvan braka. Čak su i masturbaciju kažnjavali smrću, a zabranili su i homoseksualnu djelatnost među muškarcima.

Tako je kršćanstvo preuzelo gotovo sve zabrane, ograničenja i preporuke u odnosu prema spolnosti koje su uveli Izraelci u kasnijim razdobljima svoje kulture i

uvrstilo ih u svoje vjerovanje.⁴²

U mjesecu junu 1969. godine, prilikom policijske racije u Baru *Stonewall* u New Yorku, gdje su se okupljali i LGBT osobe, dolazi do njihovog otpora i sukoba sa policijom, što je nakon nekoliko dana rezultiralo prvom paradom ponosa, koja od tada postaje najvažniji način iskazivanja vidljivosti LGBTQI osoba u cijelom svijetu. Nakon ovog događaja, počinje masovni *coming out*, osnivaju se organizacije, dolazi do umrežavanja u zajednicu. Prva veća organizacija koja nastaje je *Gay Liberation Front*. Ovo je bila organizacija prvenstveno gej muškaraca, koja se nije bazirala na problemima na kojima je insistirao feministički, lezbejski pokret, što dovodi do toga da nastaje poseban pokret lezbejki.

Lezbejski pokret je u početku bio vezan za feministički pokret (Women's Liberation Movement), koji je mnogo utjecao na politiku gej i lezbejskog pokreta, shvatanje roda, seksizma, rodnih uloga i partijarhata. Ideja vodilja bila je *privatno je političko* i dovela je do toga da se seksualnost posmatra izvan četiri zida i prebaci u javnu sferu. Prve lezbejske organizacije su utabale stazu za lezbejski feminizam. Zahtijevala se nezavisnost od muškaraca, kontrola nad vlastitim tijelom i seksualnosti. Osnivaju se organizacije Feminists, New York Radical Feminists, New York Radical Women itd.

Pored nerazumijevanja gej muškaraca, lezbejska zajednica se suočavala i sa nerazumijevanjem *mainstream* feministica, koje nisu željele da im se prišije etiketa lezbejki. Prilikom prvog kongresa Nacionalne organizacije žena 1968. godine, neke od liderki feminističkog pokreta su javno iskazivale diskriminatorne stavove i ogradile su se od lezbejskog pokreta. Na narednom kongresu, radikalne lezbejke upadaju na jednu od sesija i nameću raspravljanje o temama koje su bitne za lezbejke.

42 Pomeroy, B Wardell. Mladići i seks, 1972. str. 81-85.

Danas je homoseksualnost kriminalizovana u oko 80 država svijeta, a u pojedinim se kažnjava smrću (Iran, Jemen, Saudijska Arabija, Ujedinjeni Arapski Emirati, Nigerija, Sudan i Mauritaniya). U SFRJ homoseksualnost je 1959. godine kriminalizovana Zakonom koji je odredio zatvorsku kaznu za homoseksualni čin (samo muški). Bila je predviđena kazna zatvora od jedne godine, ali postoje zapisi da su pojedinci, optuženi za homoseksualnost, vezani i vođeni ulicama, da su bili kamenovani, ubijani ili da su poslani sa ostalim osobama smatranim neprijateljima sistema u logore koji su se nalazili u Novoj Gradišci i na Golom otoku. Godine 1974. ukida se zajednički Krivični zakon SFRJ, te se ovlasti prenose na republike i pokrajine.

U Hrvatskoj se homoseksualnost skida sa liste mentalnih poremećaja 1973. godine, a dekriminalizira 1977, kada i u Sloveniji, Vojvodini i Crnoj Gori. U Srbiji se homoseksualnost dekriminalizira 1994, u Makedoniji 1997, a u BiH 1991. donošenjem Krivičnog zakona SRBiH, što je potvrđeno donošenjem entitetskih krivičnih zakona 1996. u Federaciji BiH i 1998. u Republici Srpskoj.⁴³

Korištena i preporučena literatura:

Dekić, Slobodanka Boba. Homoseksualnost: u Pojmovnik LGBT kulture. 2. Dopunjeno i izmjenjeno izdanje, 2014.

Pomeroy, B. Wardell. Djevojke i seks, 1972.

Pomeroy, B. Wardell. Mladići i seks, 1972.

Vasić, Vladana. Ljudska prava LGBT osoba: u LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo, 2014.

43 Vasić, Vladana. Ljudska prava LGBT osoba: u LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo, 2014. str. 72.

INTERNET

Amira Hasanović

Prema definiciji koju možemo naći u Oksfordovom rječniku, internet predstavlja globalni informacijski sistem, logički povezan jedinstvenim sistemom adresiranja putem standardizovanih komunikacijskih protokola. Historijski posmatrano, ideja interneta je začeta kao strogo povjerljiv vladin projekat koji je prerastao svoje okvire i uvukao se u sve segmente modernog društva.

Ideju o umrežavanju računara u svom konceptu *galaktička mreža*, opisao je J.R. Licklider na MIT-u 1962. godine. On je zamislio globalno međusobno povezivanje skupa računara kroz koje se može pristupiti podacima i programima (nevezano za lokaciju). Ovaj koncept je umnogome ugrađen u današnju ideju interneta. Leonard Kleinrock je svojim radom na MIT-u na projektu DARPA učinio veliki napredak u omogućavanju izvodiivosti komunikacije između računara. Istraživač Lawrence G. Roberts je krajem 1966. godine obznanio svoj koncept mreže i predstavlja ARPANET. Zajedničkim naporima ovaj koncept se razvija i do kraj 1969. godine, četiri računara su umrežena kroz mrežu na kojoj su radili istraživači/ce nekoliko naučnih centara. U oktobru 1972. godine Bob Kahn organizuje uspješnu demonstraciju ARPANET-a na IOPS-ovoj konferenciji. To je bila prva javna demonstracija nove mrežne tehnologije. Na ovaj koncept umrežavanja vremenom su se nadograđivali paketi, tako da je ARPANET prerastao u internet kakvog danas poznajemo. Za-

nimljivo je posmatrati kako jedan od najčuvaniji projekata (koji je bio namijenjen prvenstveno za vojnu komunikaciju) razbija ograničenja savremene komunikacije i pruža nove slobode djelovanja u modernom društvu.

Internet je postao osnovna infrakstruktura svakodnevne komunikacije. On je veoma poseban medij koji omogućava udruživanje niza različitih komunikacijskih oblika. Kibernetiski prostor se razvio iz tekstualno utemeljenog komunikacijskoga medija s ograničenim pristupom, u multimedijски fenomen s masovnom publikom. Prema autorici Tanji Oblak, internet je dijaloški medij koji *povezuje i međusobno udružuje više različitih oblika komunikacijskih odnosa, primjerice čuvanje i razmjenu informacija, kao i reprodukciju i razmjenu komunikacijskih kanala. Internet je tako registar informacija i sredstvo komunikacije. Up-ravo pomoću dijaloga, Internet je uspio oblikovati i svojevrsni oblik političke komunikacije koji nudi novi oblik virtualnog udruživanja* (Davis, 1999: 149). Interaktivni značaj računalno posredovane komunikacije omogućava oblikovanje novih diskusijskih foruma, gdje pojedinci/ke mogu razmjenjivati mišljenja i upoznavati stajališta drugih ljudi. Na taj se način oblikuju nove specifične interesne skupine koje u svoje redove privlače nove članove/ice i potencijalne istomišljenike/ce. Mogli bismo, dakle, reći da se s pojavom novih *dijaloških prostora* promijenio značaj javnoga prostora. Jednako se tako pojačala i dinamičnost javnih djelovanja. Nastajuća javna scena tako je postala alternativni prostor u kojemu se javno izražavaju mišljenja, što predstavlja dodatni izazov za promišljanje javne sfere (Oblak, 65).

Međutim, procesi prožimanja mreže u tkivo modernog društva doveli su do pojave pseudo univerzuma (digitalnog svijeta koje paralelno sa stvarnošću egzistira u binarnom sistemu mreže). Otvorila su se vrata za ulazak u kibernetički svijet, gdje je zaživjelo društvo koje samo tjelesno egzistira u ovom realnom (vremensko-prostorom) koordinatnom sistemu, ali sve svoje identitete

je izgradilo u virtualnom svijetu mreže. Mogli bismo reći da se ideja Donne Haraway o savremenom društvu kao integriranom krugu, pokazala zastrašujuće istinitom. Kibernetški prostor je prividno prostor necenzurisanog djelovanja, sa osjećajem potpunosti slobode i kao takav posjeduje puni potencijal iskazivanja slobode govora, širenje ideja, uvezivanje u zajednice istomišljenika/ca kao i slobodu iskazivanja punog potencijala koji leži u nama. Prividno, kibernetški prostor je prostor bez predrasuda.

Kibernetički prostor ili *Cyber prostor*, je virtualna stvarnost; to je prostor uspostavljen uz pomoć i posredovanje kompjutorsko-digitalne tehnologije. Pojam kibernetškog prostora se danas koristi za sve što je na internetu. Jedno od obilježja kibernetškog prostora je virtualnost. Virtualnost označava svojstvo nečega, što ne postoji u obliku u kojem prividno postoji, ali po svojem biću ili učinku djeluje kao nešto što i u stvarnosti postoji. Pierre Levy, francuski filozof i teoretičar, virtualnost definiše kao svojstvo da nešto postoji potencijalno, a ne zapravo. Virtualne prostore možemo podijeliti na one ograničene (CD-ROM-ove, igre, simulacije itd.) kao i one koje su dostupni preko interneta i otvorene za interakciju, transformacije, te poveznice na druge svjetove i okruženja.

Razvojem interneta, komunikacija se podigla na viši nivo što je prepoznato je kao razvoj mogućnosti u rješavanju različitih socijalnih, političkih i moralnih problema, koji su često viđeni kao posljedica nedostatka komunikacije. Formiranje različitih grupa okupljenih oko nekog zajedničkog interesa, pokretanje socijalnih mrežnih stranica, foruma itd, otvorilo je mogućnost da se iznesu različiti stavovi i zatalasa se nepokretna masa medijskog prostora.

Pokretanje određenih pitanja, iznošenje komentara, davanje podrške grupama koje zastupaju određene stavove, objavljivanje fotografija ili video-zapisa s namjerom ukazivanja na konkretan problem, pretpostavljaju zauzimanje određenih diskurzivnih pozicija (D. Čalović: Identitet u vremenu cyber svjetova, 27).

Kibernetički prostor je prostor bez društvenih ograničenja. Zahvaljujući određenim tehničkim performansama, *cyber* prostori daju mogućnost slobodnog izbora i aktivnijeg sudjelovanja u kreiranju vlastitog identiteta. Razvoj *cyber* prostora omogućio je uspostavljanje novih vidova komunikacije. Pokretanje društvenih mrežnih stranica, mogućnost da svaki/a korisnik/ca interneta postavi svoju internet stranicu, postojanje bloga itd, otvorilo je mogućnost da se putem interneta, ne samo iznesu određeni stavovi, nego i da se na ovaj način objave čitavi tekstovi. Tekst prerasta vlastite granice i modifikuje se u hipertekst koji je svoju strukturu prilagodio izazovima novih vidova komunikacije. Interesantno bi bilo posmatrati i vidove umrežavanja testa.

Razvoj interneta omogućio je jednostavnije pokretanje i usmjeravanje debata o pojedinim pitanjima. Sudjelovanjem u debatama ili pokretanjem debate povodom konkretnog problema, otvaraju se novi pristupi u sagledavanju konkretnog problema. Internet je ponudio mogućnost jednostavnog komuniciranja s velikim brojem internet korisnika/ca i ujedinjavanje korisnika/ca u grupe koje dobivaju moć da utiču na realnost i mijenjaju je u smjeru koji im odgovara. Interesantno je promatrati blogericu oksimoronskog imena Salafi Feminist koja je svoj blog pretvorila u glas žene muslimanke koja je pomirila tradicionalne norme religijskih okvira i bezgraničan radoznali um žene 21. vijeka. Kroz svoj blog, ona vrši novo čitanje religijskih priča, historijskih (i vjerskih) događaja i ličnosti, kao i zvaničnih stavova (muških tumača) o religijskim pitanjima. Njena popularnost raste iz dana u dan i kroz slobodu koju joj daje internet (i kibernetički prostor) podstakla je nove generacije žena na rušenje okova šutnje i mirenja sa normama koje su im muški tumači nametnuli. Pokrenula je novu generaciju islamskih tumačiteljica, žena koje preispituju svakodnevnicu kroz prizmu islama.

Vesna Janković, u Cyberfeminizam između teorije i pokreta, o ovome promišlja na način da su žene u susretu sa novom teh-

nologijom izdiferencirale dvije vrste pristupa.

Već na počecima novog teorijskog pokreta vidljivo formuliranje dvije vrste pristupa: tzv. soft cyberfeminizam koji polazi od shvaćanja da su i nove informatičke tehnologije (baš poput svih 'starih' tehnologija) muško oruđe koje perpetuira stare odnose dominacije i isključivanja. Zato žene moraju preuzeti ta oruđa koja konstruiraju Drugo i radikalno ih dekonstruirati. Informatička pismenost je nužna kako bi žene mogle odgovoriti na osobni i politički utjecaj koji nove tehnologije i mediji imaju na svakodnevni život. Jedino tako se mogu suprotstaviti proliferaciji kulturalnih, političkih i seksualnih stereotipa koji dominiraju kiberprostorom. (...) S druge strane nalazi se hard cyberfeminizam VNS Matrix i Sadie Plant, koja vjerovanje da je tehnologija (osobito komunikacijska) 'muška stvar' proglašava patrijarhalnim mitom koji treba dekonstruirati otkrivanjem i vrednovanjem prešućenih ženskih elemenata.

Intuitivno žene su prepoznale cyber prostor kao medij kroz koji mogu uspješno djelovati i jačati svoju poziciju. Uspjele su ukrotiti bezgranični binarni prostor i upotrijebiti ga u svrhu vlastitog umrežavanja i osnaživanja.

Cyber feministkinje – počeci jedne subkulture u BiH

Tekst je preuzet iz knjige *Zabilježene. Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, str. 246-247

U posljednjoj deceniji dvadesetog stoljeća kreira se potpokret feminizma – cyber feminizam kao direktni utjecaj razvoja tehnologija, informatičke revolucije i povećanog pristupa tehnologijama. Prvi feministički teorijski tekst nastao je 1984. godine, esej Donne Haraway, *Manifest za*

kiborge: nauka, tehnologija i socijalistički feminizam u 1980-tim. U njemu Donna Haraway kreira figuru kiborga kao ironičan politički mit u funkciji feminističkog prisvajanja tehnologije. *Cyber* feminizam polazi od ideje da je tehnologija prostor u kojem se binarne podjele roda i spola mogu razgrađivati i dekonstruirati. S obzirom da razvoj društva uslovljava sve veću ovisnost o tehnologiji, to direktno utječe na razvoj kulture, umjetnosti, ali i na pomjeranja u društvenom stanju svijesti. *Cyber* feminizam kreće od utopijske ideje interneta kao prostora oslobođenog od društvenih konstrukata. Iako se danas već teoretizira o smrti tog pokreta, za bh. kontekst se može reći da još uvijek postoji potreba za njim – *cyber* feministica Selma Kešetović smatra da u bh. društvu i danas postoji strah od tehnologije, te da taj pokret još ima mogućnosti za razvoj u državi. I pored velikog truda uloženog u istraživanje ove feminističke forme, nažalost, može se izdvojiti samo nekoliko imena bosanskih *cyber* feministica. Selma Kešetović je feministkinja, književnica i autorica iz Tuzle. Njen teorijski rad najviše istražuje dekonstrukciju i konstrukciju sa naglaskom na postmodernističko nadilaženje historijskog shvatanja determiniranosti tijela i načine realizacije žudnje kao ostatka subjektiviteta. Završila je rodne studije (Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu). Sebe opisuje kao feministkinju, liberalku, pедера, *cyborg fairy*.⁴⁴ Njene tekstove možete čitati na dva bloga.⁴⁵

valentina pelizzer⁴⁶ je feministkinja i direktorica organizacije OneWorldSee, koja zapravo teži da kreira mreže

44 Biografija preuzeta sa: http://www.malosutra.org/magazin/index.php?option=com_k2&view=itemlist&layout=category&task=category&id=54&Itemid=32 (10. juli 2014)

45 Više na: <http://arhitektka.wordpress.com/> te http://www.malosutra.org/magazin/index.php?option=com_k2&view=itemlist&layout=category&task=category&id=54&Itemid=32

46 Ova aktivistica se vlastitim izborom potpisuje malim početnim slovima u ličnom imenu i prezimenu (prim. lek.)

civilnog društva u virtualnom prostoru. Njene zapaženije kampanje su *Take back the tech*, te *KRIVA - Feministička Medijska Produkcija* – projekt kojim se kreira multimedijalni sadržaj, koji svojim feminističkim politikama otvara prostor marginaliziranim idejama i praksama u društvu: otvoreno govori o seksu, seksualnosti, rodu, kulturi, umjetnosti i marginaliziranim društvenim pokretima i aktivizmu. Leila Šeper je feministkinja, *cyber* aktivistkinja i politička aktivistkinja. Njen najveći doprinos *cyber* aktivizmu je rad na portalu ženskaposla.ba. Održala je brojne radionice na temu *cyber* nasilja, sigurnosti, identiteta i sl. Fokus joj je na korištenju novih tehnologija s ciljem da se postignu pozitivne društvene promjene, te posebno zagovara korištenje slobodnih i otvorenih alata i programa, kao i njihovu promociju. Leila poštuje blog kao formu izražaja vlastitog stava i mišljenja i aktivna je na društvenim mrežama. Trenutno piše o temama vezanim za političku situaciju, a bila je i glas protesta iz 2014. godine na mrežama mrežama.

Korištena i preporučena literatura:

- Barry M. Leiner et al. (2009). A Brief History of the Internet, Dostupno na <http://www.internetsociety.org/internet/what-internet/history-internet/brief-history-internet> (11.09.2015.)
- Bojan Basrak (2009). Internet kao prostor slobodne društvene komunikacije. U: Čemu, Vol.VIII, broj 16/17, Zagreb.
- Dragan Čalović (2012). Identitet u vremenu cyber svijetova. U: Filozofska istraživanja, 125 god. 32 sv. 1, Zagreb.
- Izvan kuhinje (<http://izvankuhinje.blogspot.ba>), feministički blog u kojem autorica komentariše društve pojave koje su usko vezane za rodna pitanja, sa akcentom na prikaz roda u medijima. Svoj internet identitet opsuje kao ženski, feminis-

tički i ova bloggerka se poigrava sa tradicionalnim prikazom žene kuharice (vizuelni identitet pin-up domaćica 1950-ih godina) čiji je prostor djelovanja kuhinja.

Michael Robinson (2013). History of the Internet. [s.l]: [Michael Robinson].

Tanja Oblak (2002). Internet kao medij i normalizacija kibernetičkog prostora. U: Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije = Media research: Croatian journal for journalism and the media, God.8, broj 1, Zagreb.

Tihana Lubina (2014). Rodni stereotipi: objektivizacija ženskog lika u medijima. U: Pravni vjesnik, god. 30, broj 2, Osijek.

Vesna Janković (2009). Cyberfeminizam između teorije i pokreta: Osvrt na Hrvatsku. U: Soc. ekol., Vol. 18, broj. 1, Zagreb.

Vox Feminae (<http://www.voxfeminae.net>) je izuzetno popularan i koristan portal, koji prevazilazi lokalne granice i objedinjuje prostor bivše Jugoslavije. Portal MUF (<http://muf.com.hr/o-mufu/>), je medijski prostor namijenjen za feminističku kritiku popularne kulture. Muf kao osnovni cilj svog postojanja navodi težnju da se iz feminističke perspektive omogućí pisanje o popularnoj kulturi te ženskoj popularnoj kulturi pristupati kao pojavi koja može i treba imati širu kulturnu vrijednost. Pored pomalo šokantnog stila MUF portal odlikuje i interesantan vizualni identitet.

Ženska posla (<http://www.zenskaposla.ba/>), feministički portal; kao medij je otvorio prostor za širenje feminističkih promišljanja.

JEZIK

Delila Hasanbegović

Šta i kako mislimo i govorimo jezikom?

Koje to riječi još uvijek nemate? Šta želite da kažete? Kakvu tiraniju svakodnevno gutate i pokušavate da joj se prilagodite, dok vam od nje ne pozli i od nje ne umrete, čuteći i dalje?

Audre Lorde, *Sestra autsajderka*

Jasno nam je da se jezik razvija uporedo sa razvitkom društva, ali, na samom početku, moramo osvijestiti i činjenicu da se posredstvom jezika mijenja društvo. Dakle, koliko god jezik bio navika i naslijeđeni povijesno-društveni fenomen, toliko je i odvika, tj. ima potencijal za razvrstavanje, uređivanje svijeta i manipuliranje stvarnošću u pravcu koji bi bio rodno inkluzivan, neseksistički i rodno ravnopravan.

Kakav je odnos roda i jezika?

Jezička istraživanja 1970-ih godina, u korak sa feminističkim pokretom, pokrenula su pitanja međuovisnosti jezika, spola/roda i društva, odnosno jezičke strukture i govornica_ka koji ju koriste. Pitanja koja su postavljena su:

- Da li žene i muškarci govore različito i da li se pri tome koriste različitim izgovorom, intonacijom, bojom glasa, sintaksičkom organizacijom?
- Koliko pripadnost određenom spolu utiče na verbalno ispoljavanje?

Rezultati istraživanja su pokazali dva tumačenja: prvo, da postoji jezik žene drugačiji od jezika muškarca; drugo, da postoji neka vrsta ženskog dijalekta (*genderlect*) kojem se priznaje samo djelimično odstupanje od norme muškog govorenja – žene govore *korektnijim* jezikom, sa većom raznovrsnošću u intonaciji i akcentu.⁴⁷ Autori ce koji e procjenjuju ova istraživanja ističu da je problematično da se naglašavaju razlike a ne sličnosti među spolovima (i morfološke, leksičke, fonetske). Takođe, naglašavaju da nije dovoljno dovesti u direktnu vezu neku jezičnu osobinu sa spolom, već da treba istovremeno uzeti u obzir i druge varijable (starost, pripadnost društvenoj grupi). Stereotipni govor žena ili muškaraca, tvrde, treba zamijeniti stereotipnim aktivnostima koje obavljaju, jer govor prati i odražava naša djela.

Ono što smatram veoma značajnim moram da izgovorim, pretvorim u verbalno i podijelim sa drugima, čak i uz rizik da moja poruka bude lažno predstavljena ili pogrešno shvaćena.

Audre Lorde, *Sestra autsajderka*

47 Savić, S. (1995), *Jezik i pol: istraživanja u svetu*, Beograd: Ženske studije, br. 1

Ženski identitet u jeziku

Za žene, jezik je krojen prema mjeri muškaraca, jer obuhvata značenja muškaraca koji su kreirali definicije svijeta iz pozicije dominacije, pozicije koju žene kao grupa ne zauzimaju; za žene su ova značenja djelimična i lažna.

Dale Spender, *Man Made Language*

Odnos žene-muškarci u jeziku, prema mnogim stajalištima, nije ni blizu jednakosti, za razliku od brojčano jednakog odnosa spolova u svjetskoj populaciji. Pitanje ženskog identiteta u jeziku sadrži niz pitanja:

- Na koji način se žene pojavljuju u jeziku, kako govore i kako se u razgovoru ponašaju spram muškaraca?
- Da li su žene podređene u komunikaciji i zašto do toga dolazi?

Insistiranja na korištenju ženskog roda u jeziku često rezultiraju komentarima da je to suvišno, odnosno da *siluje jezik*. Mnoge autorice, poput Dale Spender, smatraju da tu nije riječ o jezičkoj neosjetljivosti, već o strukturama moći, o političkim odnosima. Glavna prepreka ravnopravnoj upotrebi ženskog roda je muška superiornost u jeziku koja je refleksija dominacije u praktičnom životu. Dale Spender smatra da se taj mit može otkriti i iskorijeniti znanjem, promjenom svijesti i neophodnim restrukturiranjem naših vjerovanja i vrijednosti.

Upravo su muškarci, zato što su vijekovima imali moć, bili u poziciji da konstruišu mit o muškoj superiornosti, i tako isključuju žene iz kreiranja jezičkog sistema i prisiljavaju ih da se služe jezikom koji nije njihov proizvod.

Dale Spender, *Man Made Language*

Svijest postojanja žene u jeziku

Ženama se povijesno upisuje, pripisuje drugost. Jezik, odnosno oni koji se njime služe, odražavaju duboko usađene patrijarhalne kodove i potvrđuju da je spolna razlika najstarija i da prethodi samom jeziku.

Rada Borić, Ženski identitet u jeziku

Iz definicija žene u rječnicima, najbolje se se očituje značaj i pozicija žene u društvu. U Rječniku hrvatskoga jezika⁴⁸ žena je *osoba po spolu suprotna muškarcu*, dakle nije definirana po sebi, nego kao suprotnost muškarcu kao normi. Među izrazima o ženi nalaze se i frazeološki: *javna žena-prostitutka*, *laka žena*, dok o muškarcima nema takvih izraza. Spominju se i *supruga* i *družica muža*.⁴⁹ Zanimljivo je da se latinska riječ *femina* isključivo poistovjećivala sa ženom koja *doji* i *rađa*, dok je muškarac onaj koji *gospodari*.

Ključno pitanje je: U čijem jeziku živimo, čiji nas jezik imenuje, čijim se jezikom i same oblikujemo/imenujemo? Ako se, prema Simone de Beauvoir, ženom ne rađa već postaje, trebamo biti zabrinuti zbog činjenice da rječnici ne bilježe kako se postaje ženom (ili muškarcem). Feminističke analize su pune preokupacija o načinima zadobijanja ženskog identiteta: Da li jezik bilježi kako postajemo sestre, kćerke, majke, prijateljice, saradnice, ljubavnice?

Rada Borić, Ženski identitet u jeziku

48 Anić, V. (1991). *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber

49 Skok, P. (1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: JAZU

Šta o poziciji žene u jeziku kažu lingvistička istraživanja?

Razlike i tipičnosti muškog i ženskog govorenja i pisanja su naglašavane u etnografskim istraživanjima prije 1970-ih godina te je zaključeno da je ženski govor čedan, nelogičan, sa posebnim rječnikom iz kojeg se vidi da žene izbjegavaju neuljudne i grube riječi (psovke), da čuvaju konzervativnu formu jezika i da govore više od muškaraca.

Kasnija istraživanja (sociolingvistika, antropološka lingvistika, psiholongvistika, analiza diskursa, retorika) ove osobine nisu prihvatila kao očigledne i nastojala su, analizama i ostalim metodama (laboratorijski eksperimenti, upitnici, testovi i dr), pokazati kako se ženi ne dozvoljava autonomna egzistencija, već se pomoću jezika cementira njena pripadnost muškarcu: u mladosti ocu, a nakon udaje mužu.⁵⁰

Feministička lingvistika

Feministička lingvistika i kritika jezika razvija teoriju da je rodni identitet upisan u jeziku koji oslikava odnose moći i društvene razlike među spolovima u kojima se žene posredstvom jezika sistematski tlače. Ovo novo polje istraživanja u okviru nauke o jeziku nastaje iz feminističkog pokreta, kada su određene feministkinje počele da primjenjuju feminističke ideje na nauku kojom se bave. Analizirajući jezičku normu i sistem, one opisuju, kritikuju i ukazuju na njihove nedostatke. Ova disciplina pokazuje da jezik nije samo odraz, već da jezik formira naš identitet, naša shvatanja, jezik *nas* govori. Osnovni zahtjev je da se žene u pisanom i govornom jeziku tretiraju kao samostalna i ravnopravna ljudska bića.

Navodnu jezičku neutralnost feministkinje smatraju načinom

50 Savić, S. (1995), *Jezik i pol: istraživanja u svetu*, Beograd: Ženske studije, br. 1

činjenja žena nevidljivim (prvo u jeziku, pa i u stvarnosti) i načinom podređivanja žena u odnosu na muškarce koji *misle* i *gospodare*, dakle načinom da se u jeziku nejednako tretiraju i da su izložene nasilju i diskriminaciji.

Upravo činjenica da se imenice uglavnom pojavljuju u muškom rodu, tj. da je generički rod muški rod (pretijesna veza između gramatičkog i biološkog roda), pokazuje da sam jezik ima rod i potvrđuje tezu da je rodni identitet upisan u jeziku.

O stilu govora žene

Analizama diskursa, stil govora žene je prepoznat kao različit te je ženskom stilu pripisivana sklonost izboru određenih tema za razgovor (npr. o ličnim stvarima). Razlike u komunikaciji muškarca i žene su prepoznate u ovim situacijama:

- žene češće upotrebljavaju partikule (*pa, sasvim, uostalom*);
- češće upotrebljavaju riječi kojima ispunjavaju neku misaonu prazninu (*hm, znaš, ovaj*);
- žene češće upotrebljavaju riječi koje odražavaju emocije;
- više od muškaraca daju i primaju komplimente;
- više se izvinjavaju;
- žene češće biraju formulacije koje slabe njihove iskaze, relativiziraju iskaz u obliku pitanja (čini se da, *rekla bih da, zar nije slučaj da, zar ne*);
- žene češće koriste oblike koji im oduzimaju vrijednost (*ma, ja sam samo domaćica, šta ja znam, to je samo moja ideja*);
- žene imaju drugačiji vokabular u oblastima koje tradicionalno spadaju u njihove dužnosti (domaćinstvo, odgoj djece, moda);

- njihovi termini su precizniji od onih koje koriste muškarci;
- žene se više nego muškarci trude da zadrže pažnju sagovornika_ce korsiteći izraze poput *znaš šta, to je vrlo zanimljivo*;
- žene, da bi podržale temu koju je muškarac otpočeo, razvijaju određene konverzacione strategije (postavljaju pitanja kojima žele zasigurno dobiti odgovor), budući da je manja šansa da zadrže muškarčevu pažnju u dijalogu, dok se muškarci više oslanjaju na tvrdnje i sudove, što je rezultat njihove dominacije ili uvjerenja da će biti slušani bez obzira šta i o čemu govore.

Tako se može reći da je udio žene u konverzaciji onaj nevidljiviji, kojim se konverzacija održava i gradi, što odgovara njenom nevidljivom poslu u kući.⁵¹

O seksističkoj upotrebi jezika

Kao što je slučaj i sa drugim skupinama koje ne posjeduju moć (određene klase, razne manjine), tako su i žene u jeziku, koji oslikava odnose moći, manje moćni subjekti.

Lingvistička istraživanja su prepoznala da se žena u jeziku ignorira, omalovažava riječima i izrazima, poput termina za oslovljavanje ili označavanje profesije žene. Mnogi su epiteti i neprihvatljivi izrazi rezervirani za ženu, a koji ne postoje za muškarce: *prljavica, kurva, uličarka, vještice, stare babe, gadure, sponzoruše, kučke, raspuštenice* – razvedene žene, grijeh suprotan ženskoj vrlini, vezanosti, *usidjelice* – uzaludnost postojanja ženskog bića koje nema svrhu ukoliko se nije ostvarilo u bračnoj zajednici.

Izrazi koji se odnose na žene kao seksualne objekte pokazuju

51 Savić, S. ibid.

ženski status kao vlasništvo drugih. Jezik jasno razdvaja stare i mlade žene, dajući starim ženama konotacije neprivlačnosti i seksualne nekorisnosti, dok mladim, privlačnim i poželjnim ženama daje priliku da govore s muške pozicije. Često se iste riječi koriste za žene i djecu: *srce*, *šećeru*, *mačkice*, *kokice*, *sunce moje*. U jeziku su vidljivi i stereotipi u obraćanju ženama, vezani za fenomen fizičke ljepote/ružnoće: *ljepotica/baba-roga*.

Moguća su dva načina za izbjegavanje diskriminacije prema spolu i za prevazilaženje seksističke upotrebe jezika: prvi je simetrija – učiniti žensku i mušku osobu jednako vidljivima u jezičkom materijalu, a drugi je neutralizacija razlika – jezički izrazi treba da brišu vidljivost samo jedne osobe.

Svenka Savić, Seksizam u jeziku – politika omalovažavanja

Žene kao pogodnost muškarcu

Uvidom u svakodnevnu upotrebu jezika, vidljivo je da su žene prečesto pogodnost muškarcu, „predmet njegove žudnje i obožavanja“, posebno u analizi slavenskih jezika, gdje se često kaže: *zna se gdje je ženi mjesto*, ili *kad muškarac govori, žena šuti*. Ona se *udaje* ili ide za mužem, daje se; on dobiva, on se ženi, tj. uzima ju za ženu, pa slavenski posvojni dativ kaže: *Ovo mi je žena*.⁵² U rečenicama: *Mi se moramo brinuti o našim ženama. Mi se moramo brinuti o našim muškarcima*, dva mi nisu jednaka. Kontekst prve je „viteško-zaštitnički“, a druge „služinsko-pomagački“.⁵³ Takođe, riječi *domaćin* i *domaćica*, iako imaju isti korijen, semantički su potpuno različitog značenja i vrijednosti: *domaćin* kao gazda, a *domaćica* kao sluškinja u kući. Neodređena zamjenica za ljudsko biće, čovjek, u našem jeziku

52 Borić, R. (1998). Ženski identitet u jeziku, TREĆA: časopis Centra za ženske studije. Br.1, vol. 1, str. 40

53 Ibid.

se često koristi kao sinonim za muškarca, pa tako čujemo da su čovjek i žena ljudska bića, što implicira da žene nisu ljudi samim tim što nisu muškarci. Diskreditovanje žena putem jezičkog porobljavanja je prisutno i kod imena i prezimena: dok kod muškaraca prezime ne ukazuje na oblik ovisnosti (oni su to što jesu, ne pripadaju nikome), ženskim prezimenima se dodaju različiti sufiksi koji jasno ukazuju na pripadnost ocu ili suprugu, npr. *Marićeva*, *Marićka*.

Žargonski izrazi o ženi

Ovi se izrazi koriste od kada se ljudi služe jezikom, kao način za opisivanje i bolje shvatanje ženskog spola. Oni, tvrdi Dragana Antonijević u knjizi *Kako shvatiti ženski pol: žargonski izrazi o ženi*, nisu proizvoljni ni neutralni, već uvijek motivirani, iskazuju određeno raspoloženje, društveno i kulturno uslovljen odnos prema nečemu ili nekome. Ona tvrdi da je u patrijarhalnim društvima, kojima pripada i balkansko, podređeni odnos žene u odnosu na muškarca općepoznata činjenica.⁵⁴ Žargonske izraze koriste muškarci, nesposobni da definiraju i raščiste sa pravom prirodom žene, za prikrivanje svojih slabosti – grubošću i svoje nesigurnosti – agresivnošću.

54 Antonijević, D. (2002). *Kako shvatiti ženski pol: žargonski izrazi o ženi*. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, priredila Marina Blagojević. Beograd: AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu (Feministička edicija)

Umjesto zaključka - Kako biti vidljiva i ravnopravna?

Moramo osvijestiti da su nas vaspitali da više poštujemo strah nego vlastitu potrebu za jezikom i definicijom. Svaka od nas je na ovaj ili onaj način privržena jeziku i njegovoj moći, to moramo osvijestiti. Neophodno je da ponovo zatražimo pravo na taj jezik koji su drugi usmjeravali protiv nas.

Audre Lorde, Sestra autsajderka

Na kraju treba reći da nam, kada riješimo gramatički problem rodno (ne)osjetljivog jezika (što i nije tako komplikovano kako tvrde oni kojima odgovara postojeća situacija), ostaje da osvijestimo, kao i na početku ovog članka, i promijenimo društvenu praksu jezika kao navike, i shvatimo da jezik može biti i odvika. Kada shvatimo koje nam riječi nedostaju u onome što želimo da kažemo, kada spoznamo tiraniju koju svakodnevno gutamo i kojoj se pokušavamo prilagoditi, tada moramo, privržene_i jeziku i njegovoj moći, jasno stati u kraj podređivanju, seksističkom definiranju i opisivanju naše suštine, i ubacivanju riječi u naše glave i usta. Na tragu djelovanja Audre Lorde, treba nam preobražaj ćutanja u jezik i akciju i prepoznavanje da je od suštinskog značaja da svaka od nas uspostavi ili preispita svoju funkciju u tom preobražaju, kao i da unutar njega svoju ulogu prepozna kao vitalnu. U protivnom, dok ćuteći budemo čekale taj konačni luksuz neustrašivosti, teret tog ćutanja će nam doći glave. Upravo činjenice da se razne načine okupljamo, pišemo, razgovaramo i izgovaramo riječi koje su nam uskraćivane, da bi definirale sebe i svijet oko nas, predstavljaju pokušaje da se to ćutanje prekine i premoste nametnute različitosti, jer nas ne koče razlike već ćutanje o njima. Nadajmo se da ovim što pišemo i govorimo prekidamo mnoga ćutanja.

Korištena i preporučena literatura:

Čopić, H. (2012). *Žene i jezik*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung; Ured u BiH/Fondacija CURE

The Feminist Critique of Language (1990). Edited by Deborah Cameron. London and New York: Routledge

Spender, D. (1980). *Man Made Language*, London: Routledge & Kegan Paul

Lorde, A. (2001). *Sestra autsajderka*, Beograd: Feministička 94: Žene u crnom

Borić, R. (1998). *Ženski identitet u jeziku*, TREĆA: časopis Centra za ženske studije. Br.1, vol. 1

Savić, S. (2009). *Rod i jezik*, Novi Sad: Ženske studije i istraživanja: Futura publikacije

Pojmovnik rodne terminologije: prema standardima Europske unije (2007), uredila Rada Borić, Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH

Čaušević, J. & Zlotrg, S. (2011). *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*, Sarajevo: Udruženje z jezik i kulturu Lingvisti

Čaušević, J. & Zlotrg, S. (2012). *Izvinite, gospođa ili gospođica? – Feministička jezička istraživanja u Bosni i Hercegovini*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung; Ured u BiH/Fondacija CURE

Savić, S. (2005). *Ideologija jezikoslovne elite*. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. T. 2, priredila Marina Blagojević. Beograd: AŽIN – Asocijacije za žensku inicijativu

(Feministička edicija)

Savić, S. (2002). *Seksizam u jeziku – politika omalovažavanja*. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, priredila Marina Blagojević. Beograd: AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu (Feministička edicija)

Antonijević, D. (2002). *Kako shvatiti ženski pol: žargonski izrazi o ženi*. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, priredila Marina Blagojević. Beograd: AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu (Feministička edicija)

Šljukić Tucakov, Lj. (14.12.2015). Bitka za rodno ravnopravan jezik u Srbiji. *Libela – portal o rodu, spolu i demokratiji*. Preuzeto sa: <http://www.libela.org/preko-plota/6869-bitka-za-rodno-ravnopravan-jezik-u-srbiji/>

Živković, I. (21.07.2014). Operimo jezike od seksizma. *Libela – portal o rodu, spolu i demokratiji*. Preuzeto sa: <http://www.libela.org/sa-stavom/5246-operimo-jezike-od-seksizma/>

KNJIŽEVNOST

Maida Salkanović

*Puno smo idealni... A doticaj sa mračnim svijetom nas porazuje...
Ali, ako smo jaki i ako hoćemo služiti svome pozivu, moramo se
ipak boriti sa poteškoćama, vjerujući u uspjeh, pa makar kako jak i
težak otpor bio!*

Nafija Sarajlić

Književnost, kako je definira Milivoj Solar, najčešće se i u svakidašnjem govoru i u znanosti upotrebljava u užem smislu: misli se na one jezične tvorevine koje se razlikuju i od svagdašnjeg, običnog govora i od govora u svim onim ljudskim djelatnostima koje nemaju osobitu umjetničku svrhu i funkciju. (Milivoj Solar: Teorija književnosti. Zagreb: Školska knjiga, 2005.) Samom ovakvom definicijom književnosti očito je da glavnu riječ u raspravi šta jeste, a šta nije književnost imaju oni koji određuju njenu književnu vrijednost. Književna vrijednost rada je određena propisanim pravilima i kanonima.⁵⁵ Ovakva kanonizacija često omogućava da se rad marginaliziranih pojedinaca/ki i grupa omalovažava, nipodaštava, napada, ali i potpuno ignoriše. Stoga ne postoji način da se zna koliko velikih književnih djela je ostalo nepoznato, zahvaljujući tome što nisu ispunjavala

55 Riječ 'kanon' dolazi od starogrčke riječi koja znači 'štap, mjerilo, pravilo'. U književnosti označava standardni model koji je uzor djelima iste vrste.

uslove za njihovo izučavanje, te što nisu smatrana podobnim od strane književne kritike. Izvanredan književni rad, u užem smislu, bi, osim svoje umjetničke vrijednosti, trebao da posjeduje i književne motive koji prevazilaze granice prostora i vremena, i oslikavaju univerzalnost ljudskog iskustva. Međutim, koristeći ove kriterije primjećuje se da su marginalizovane i manjinske grupe u nepovoljnom položaju na samome početku, jer njihovo iskustvo ne dijeli većina, a posebice ne privilegovana skupina koja određuje šta je dobar književni rad, te ih već samom definicijom *književno vrijednog rada* lišava mogućnosti da se njihovo stvaralaštvo posmatra kao kvalitetna književnost.

Najranije forme književnosti u većini prvobitnih ljudskih društava predstavljale su zabilježene narodne umotvorine, te je tako književnost bila zbirka kolektivnog narodnog znanja i vještina, a individualno stvaralaštvo i originalnost nisu imali toliku važnost kao danas. Na našim prostorima neki od najranije zabilježenih književnih radova bile su narodne pjesme neznanih autora/ica. Kroz historiju, književnost je predstavljala uvid u živote onih o kojima se piše, te važan historijski dokaz o ljudima i događajima. Važno je napomenuti da su oni koji su imali privilegiju da budu stvaraoci/stvarateljice te književne stvarnosti u većini slučajeva, pogotovo u vremenu prije masovnog opismenjavanja, bili povlašteni slojevi društva, te je tako književnost pružala uvid u društvo iz perspektive povlaštenog/e. Na primjer, većina pisanih tragova koje imamo o nezapadnim društvima dolazi iz pera osvajača, te se tako može očekivati da njihova perspektiva nosi određenu dozu nerazumijevanja kultura o kojima pišu, te da je mogla biti iskrivljena vlastitim interesima.⁵⁶ Slično ovome, većina spisa koje imamo o životima *običnih ljudi* zapravo ne dolaze od tih običnih ljudi, tako da je njihovo iskustvo predstavljeno izvana, te je samim time i ograničeno naše znanje o životnim uslovima tih ljudi.

56 Više o tome kako je zapadno društvo vidjelo svoje nezapadne savremenike može se naći u djelu 'Orientalism' Edwarda Saïda (London: Penguin, 1977).

Može se reći da je književnost kroz historiju bila elitistička aktivnost, gdje su privilegovani predstavljali svoj doživljaj stvarnosti očekujući da se takav prihvati kao univerzalan. Patrijarhalno uređenje društva pogodovalo je ovakvim očekivanjima, te su drugi i drugačiji kroz historiju predstavljani većinom perom muškog, obrazovanog autora iz srednjeg ili visokog društvenog staleža. Stoga, u učenju historije imamo predstavljanje ekspedicija Evropljana kao *otkrivanje Novog Svijeta*, uprkos tome što su tamo već živjeli ljudi kojima taj svijet uopšte nije bio novi, te predstavljanje domorodaca/domorotkinja kao divljaka koje bijeli čovjek treba da spasi od njihove primitivnosti. Ovakva predstavljanja su imala posljedice u realnom prostoru, te su tako neke od tadašnjih depikcija i danas prevalentne u stereotipiziranju određenih skupina. Ukratko, pero je predstavljalo, i još uvijek predstavlja, moć. Posebno je to (bilo) izraženo u slučajevima kada skupine o kojima se piše nemaju pristup obrazovanju, te tako same ne mogu dati svoj glas i svoje viđenje vlastitog iskustva, već umjesto toga ostaju oslikane u historiji i umovima drugih ljudi percepcijama privilegovanog.

Kada se radi o predstavljanju žena u književnosti, privilegiju da same govore o svojim životnim okolnostima i unutaršnjem svijetu žene su rijetko imale. Prije svega, bile su onemogućene time što nisu imale pristup obrazovanju, zatim time što se kroz historiju njegovala određena književna shavatanja koja su i onim ženama koje su mukotrpnim radom i nadljudskim naporima uspjele da se njihov glas čuje, isti zapušavala kritikama o trivijalnosti i neozbiljnosti njihovog stvaralaštva, te u ekstremnijim slučajevima, i potpunim brisanjem književnog opusa žene iz kulturnog života društva, bez mogućnosti da se isti prenese sljedećim generacijama. Žena se u književnom radu predstavljala kao sporedni lik u historiji i najčešće stavljala u ulogu majke, negovateljice ili seksualnog objekta.⁵⁷ Obožavala se

57 Zlatiborka Popov-Momčinović, Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska

kao svetica i čuvarica tradicije, ili prezirala kao kurva, ali je uvijek bila predstavljana u kontekstu drugosti.

Čak i autorice koje su svojim pisanjem ostavile traga, često su bile članice privilegovanih skupina (na osnovu nacije, porijekla, boje kože, društveno-ekonomskog statusa) te se njihovo iskustvo ni u kom slučaju ne bi smjelo uzimati kao univerzalno i važeće za sve žene. U ovakve se prvenstveno ubrajaju zapadne autorice kao što je Virginia Woolf, jedna od najznačajnijih feminističkih autorica i osnivačica feminističke književne kritike.

U Bosni i Hercegovini i okruženju, žene su se dugo borile za svoje pravo da same predstave sebe i svoje viđenje događaja. Ta borba još uvijek nije gotova, iako BiH sada ima mnoštvo autorica čija su djela prepoznata kao kvalitetna u književnom svijetu. Međutim, Bosna i Hercegovina bilježi dugu historiju ignorisanja i nipodoštavanja žena autorica, što se ne može iskorijeniti u kratkom vremenu. Kroz različite periode u bh. historiji, autorice su koristile različite načine kako bi postigle da se njihovo književno stvaralaštvo primijeti i prepozna, najviše nastojeći imitirati muškarca i muški stil pisanja.

Specifična pozicija ovih žena koje su bile na marginama društva, te mogle djelovati kao njegove posmatračice i mnoge, pogotovo u ranijim periodima, imale nezavisnost u obrazovanju (bile su samouke) „dala im je specifičnu moć opservacije i senzibilitnosti koja je nadilazila postojeće hijerarhije, uključujući i rodne binarnosti i dvoublička kroz koji su se preklapali i nacionalni emancipatorski projekti usložnjavajući prethodne i gurajući ih nerijetko u drugi plan.“⁵⁸ Jedna od ovakvih samoukih autorica bila je Staka Skenderova, prva žena iz BiH koja je napisala knjigu.

Primjetno je i da su spisateljice, želeći da se uklope u duh vremena, koristile prevladavajući muški diskurs u svojim djelima, što podrazumijeva imitaciju muškog pisanja, sa uvjerenjem da

istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, 2013), 133.

je jedino takav stil pisanja vrijedan, proisteklim iz kanonizacije muškog pisanja i nedozvoljavanja upliva drugačije vrste književnosti, koja je u samom startu bila označena kao trivijalna i manje vrijedna. Mnoge spisateljice su, želeći da pišu i objavljuju, koristile pseudonime. Prije svega zbog toga što je njihov rad smatran manje ozbiljnim ukoliko se znao rod tvorca, ali i zbog toga što im je nekada pisanje bilo zakonom zabranjeno. Takav je slučaj Jelice Belović-Bernadžiske (1870-1946) iz Banje Luke, koja je za života izdala više od 800 članaka i 30 knjiga, ali su joj vlasti nakon penzionisanja zabranile objavljivanje njenih djela, te je bila primorana pisati pod pseudonimom.

Nakon Prvog svjetskog rata u BiH se pojavljuje mnoštvo novih autorica, čije pisanje je bilo *u skladu (...) sa tadašnjim strujanjima književne produkcije i konteksta kojem su pripadale*.⁵⁹ To znači da je kvaliteta njihovog pisanja bila rame uz rame sa onom njihovih muških savremenika. Međutim, književna kritika je ostala slijepa na žensku književnost, a zvanične hrestomatije i kanonizirane antologije ostale su uskraćene za djela ovih spisateljica. Sve ovo svjedoči duhu vremena u kome je mizoginija nastojala da uguši žensku književnost ignorirajući i nipodaštavajući je, te samim time obeshrabrujući nove autorice od pisanja.

Otjelovljenje ove filozofije je slučaj revolucionarne književnice Vere Obrenović Delibašić, koja je pisala u toku Drugog svjetskog rata. Nakon okončanja rata *njena se zaostavština i angažman „(...) doslovno briše iz svih zvaničnih pregleda historije jugoslaven-ske i bosanskohercegovačke književnosti, čime se, pored ostalog, željelo predstaviti i to da je revolucionarno angažovana književnost muški posao*.”⁶⁰

Drugi talas feminizma donosi težnju da se zaboravljene autorice vrate u historiju, kako u svijetu, tako i kod nas. Zlatiborka

59 Aida Spahić et al., *Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE, 2014.), 58.

60 Ibid. str. 103.

Popov-Momčinović navodi da je drugi talas feminizma bio produktivno doba za žensku literaturu, te da u tom dobu „buja šarolika izdavačka djelatnost i razvija se bogata feministička intervencija u polju proizvodnje znanja kao moći sa liberalne, socijalističke, radicalske, postfeminističke pozicije koje se stalno kritički (samo)preispituju.“⁶¹ _

Jedna od autorica sa ovih prostora koja je u skorije vrijeme doživjela rehabilitaciju u društvo ponesena idejama drugog talasa je hrvatska spisateljica Marija Jurić Zagorka (1873-1957). Za života se suočavala sa mnogim preprekama svome pisanju, a muški savremenici su njenu literaturu srozavali na nivo trivijalnog označavajući je *literaturom za kravarice*. Ako se uopšte i ne bavimo vrijednošću djela spomenute autorice, a ni ženske literature u cjelini, mizoginija osobe koja je takvom označava se osjeti i u ovoj sintagmi, jer su kravarice označene kao osobe niže vrijednosti, čija se ljudska dimenzija gubi pred njihovim malo cijenjenim zanimanjem, odnosno pozicijom u društvu. Indirektno, time se i ženski doprinosi i ženski rad označavaju kao manje vrijedni društvu, a *kravarice* gube vrijednost ljudskog bića i ubacuju se u hijerarhijski sistem koji različitim vrstama rada pripisuje različitu vrijednost, u većini slučajeva na štetu tradicionalno ženskih oblika rada.

Iako je Zagorka u skorije vrijeme doživjela određeno priznanje za svoj osebujan stvaralački opus,⁶² poražavajuće je to da ni u današnjem vremenu ne postoji razumijevanje njenog rada i njegovog značaja. U 2012. godini pisac Miljenko Jergović objavljuje članak⁶³ o Zagorki u kome je stavlja u domen ‘šund literature’,

61 Popov-Momčinović, str. 36.

62 Jedna od biblioteka Grada Zagreba promijenila je 1994. godine ime u Knjižnica Marije Jurić Zagorka i u njoj se može naći većina Zagorkinih djela: <http://www.kgz.hr/default.aspx?id=78> ; Društvo Marije Jurić Zagorka osniva se 2010. godine i počinje sa izdavanjem časopisa ‘Zagorka’, kao i drugim aktivnostima u svrhu odavanja počasti autorici: <http://www.drustvozagorka.com/index.php>

63 Jergovićev članak se može pronaći na: <http://www.jergovic.com/ajfelov-most/zagorka/>

pokazujući mušku privilegiju i nerazumijevanje ženske realnosti i borbi kroz koje žene prolaze da bi dobile isti tretman kao i muškarci. Nipodaštavanje ženske literature gurajući je u domen trivijalnog pokazuje potpuno zanemarivanje i nerazumijevanje doprinosa takve literature emancipaciji žena i boljem razumijevanju društava koja su je iznjedrila. Iako Jergović suštinski shvata pravu vrijednost Zagorkinog pisanja, on propušta da oda priznanje nečemu što je jedna od glavnih odlika tzv. ženskog pisma. „Dok su drugi na Hedervaryja udarali iz revolucionarnih i nacionalnih ideala, ona je tukla iz puno privatnijih razloga, zbog onog što je nosila pod kožom. Njezina revolucija bila je dublja i proživljenija (...)” kaže on, pozicionirajući i dalje njena djela (od kojih neka, poput *Kamen na cesti* i *Mala revolucionarka* opisuju upravo njene razloge za revoluciju) nisko na hijerarhijskoj ljestvici književne vrijednosti. Ovime se pokazuje koliko je jaka moć etiketiranja, kojim se ženska književnost skoro po pravilu označava kao manje vrijedna i manje značajna, a takve etikete se prenose kroz vrijeme i rijetko kada promišljaju i dekonstruišu.

Lov na vještice, jedna od tema kojima se Zagorka bavila, najbolji je simbol progona žena iz javnog prostora, svih žena koje su se usudile prkositi sistemu i izaći, doslovno i figurativno, iz okvira djelovanja u koje ih je društvo postavilo. Poražavajuće je da, uprkos svom napretku koji se desio od Zagorkina vremena, lov na vještice i dalje traje.

Slično iskustvo imala je još jedna književnica koja se usudila pisati o ženskom iskustvu: Bisera Alikadić. „Alikadić se izravno bavila feminističkim artikulacijama i raščinjavanjima mizoginij i patrijarhalnih reprezentacija ženskih likova i ženskog iskustva u bosanskohercegovačkoj i južnoslavenskoj književnosti.”⁶⁴ Književna kritika njenog doba Alikadić je držala za „osrednju autoricu, erotsku književnicu, ženu koja pati uslijed neostvarenog majčinstva, te njene književne tekstove posmatrala uvijek kao

odraz osobnog iskustva“⁶⁵ što prikazuje ne samo mizoginiju, već i nestručnost i elitizam književne kritike tog doba, koja nije, suprotno današnjim prevladavajućim nazorima, shvatila da je lično političko te da pisac/spisateljica najbolje piše o stvarima koje najbolje poznaje. Karakteristike pisanja Alikadić su ujedno i karakteristike onoga što danas zovemo žensko pismo, koncepta koji su uvele francuske feministkinje Hélène Cixous i Luce Irigaray. **Žensko pismo** podrazumijeva da žena neposredno govori o svojim, ženskim, iskustvima i direktno je suprotstavljeno vladajućim muškim diskursima. Ovakvo pisanje često se karakteriše kao pisanje iz srca, sa previše emocija i lirskih elemenata, direktno i nježno. Ipak, *écriture féminine* jeste ženski simbolički izraz koji nastoji prevladati patrijarhalnu hegemoniju u jezičnim strukturama, a ključni momenat za sve teoretičarke jeste i tjelesnost ženskog pisma, esencijalizam ženskog iskustva i slično.

Devedesete godine u BiH donijele su pojavu i ženskog ratnog pisma u kome se viđenje rata predstavlja na do tada neuobičajen način, gdje se *odustaje od herojske figure uopće, bez obzira da li se to odnosi na muški ili ženski lik*.⁶⁶ Ovakva vrsta pisanja smatra se strategijom *otpora herojskoj figuri muškoga lika i žrtvenoj figuri ženskoga lika*. Svojim pisanjem autorice, od kojih se kao najistaknutije navode Ferida Duraković, Alma Lazarevska i Jasna Šamić, se suprotstavljaju trenutnim muškim viđenjima rata, te iznevjeravaju prevladavajući nacionalistički diskurs.

Iako osmišljen da bi se žene ohrabrile da njeguju svoj stil izražavanja, bez imitacije muškog pisanja i kako bi osnažio autorice, naziv žensko pismo je problematičan. Ovom sintagmom žensko stvaralaštvo se dodatno marginalizuje, time što se kulturološki odvaja i označava sa pridjevom ženski. Ovime se ženskom stvaralaštvu daje jedna specifična publika i ograničena domena djelovanja. Dok i muškarci mogu biti zainteresovani za žensko

65 Ibid. str. 151.

66 Ibid. str. 212.

pisanje, ono se i dalje drži kao nešto što je odvojeno, nešto što nije univerzalno i što ne može važiti i za muškarce, dok se muškom stvaralaštvu daju suprotne karakteristike, te se očekuje da se u muškom doživljaju stvarnosti prepoznaju i žene.⁶⁷ Vjerovatno je i ovo jedan od razloga zbog koji su žene najčešće bile uskraćivane i za književne nagrade, u čijem žiriju, kao po pravilu, sjede muškarci. Žene su kao odgovor osnovale nagrade koje specifično ciljaju na žene autorice. Danas se dodjeljuje nagrada Anka Topić za prvu knjigu poezije žena u BiH, u čast Anki Topić (1882-1956), prvoj ženi u BiH koja je objavila zbirku pjesama (*Izgubljena zvijezda*, 1908. godine). U Srbiji od 2001. godine postoji nagrada Žensko pero koju žene dodjeljuju ženama.

U Bosni i Hercegovini su zaboravljene spisateljice dobile određeni stepen priznanja u 2014. godini, kada je Sarajevski otvoreni centar izdao knjigu *Zabilježene*,⁶⁸ kojom se nastoji podsjetiti na žene u historiji BiH o kojima se malo govori i zna. Među njima bile su i žene književnice, kao što su: Staka Skenderova, Nafija Sarajlić, Milena Mrazović, Umihana Čuvidina, Habiba Stočević Rizvanbegović, Laura Papo Bohoreta i druge.

67 Odras je ovo uvjerenja da je sramotno sve što je žensko i što otkriva ranjivost ljudskog bića (a ranjivost i slabost se poistovjećuju sa ženskošću), uvjerenja koje je duboko prodrlo u sve pore društva, a razlog je preovladavajuće životne filozofije da muškarci ne bi trebali da se prepoznaju u ženskom iskustvu, te samim time ni da čitaju i vrednuju ženske autorice. Više o tome se može naći u djelu „I am an Emotional Creature“ američke spisateljice Eve Ensler.

68 Knjigu možete pronaći na: http://ba.boell.org/sites/default/files/zabiljezene_zene-i-javni-zivot-bosne-i-hercegovine.pdf

Korištena i preporučena literatura:

Čaćinović, Nadežda. *U ženskom ključu*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2000.

Popov-Momčinović, Zlatiborka. *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, 2013.

Spahić, Aida et al. *Zabilježene. Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE, 2014.

Vujković, Sarita. *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*. Banja Luka: Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, 2009.

KULTURA

Delila Hasanbegović

Kulturalne studije

Da bismo uopće definirali kulturu, odnosno da bismo bolje razumjeli bogatstvo i varijacije kulture, neophodno se osvrnuti na kulturološke studije koje kulturu vijekovima pokušavaju definirati i uobličiti. To svakako nije jednostavan posao, imajući u vidu da kultura ima mnoštvo značenja. U ovom radu neće biti data detaljna analiza različitih aspekata tih studija (teorijskog, političkog, empirijskog), a ni mnogobrojnih autora_ica koji_e su pokušavali_e kulturu svrstati u određeni kontekst i značenje, već će ukratko u ovom dijelu biti ponuđeni osvrti na osnovna pitanja i koncepte kulture.

Za početak, treba napomenuti da je osnovno pitanje šta kulturološke studije rade, a ne šta su. Kulturološke studije, prije svega, analiziraju prakse svakodnevne proizvodnje značenja, pokušavajući locirati moć u stalnoj potrebi za promjenom. U tom smislu, tri su osnovna pitanja kojima se ove studije bave: diskurs, moć i svakodnevni život, te međusobnim kompleksnim odnosima između njih. Dakle, kulturološke studije su interdisciplinarno polje, vrsta intelektualnog aktivizma, koje propituje odnose kulture i moći. Kulturološke studije, istražujući rod, klasu, kolonijalnost, rad, obrazovanje, socijalne i političke pokrete, radnike_ce u kulturnim institucijama, kulturni menadžment, a u kontekstu

veza kulture, moći i socijalne promjene, nam daju uvid u načine kako misliti kulturne fenomene koji su osnovni predmet proučavanja kuturoloških studija, te je glavna briga ovih analiza raznovrsnih kuturoloških studija dokučiti kako kulturni fenomeni određuju ljudsko ponašanje i oblikovanje svakodnevnog života.

Stalnim žongliranjem između shvatanja da se kultura treba tumačiti s obzirom na sistem proizvodnje na kojem počiva (kultura kao baza, Raymond Williams) i shvatanja da se kultura treba tumačiti kao ono najbolje što je ljudski duh stvorio, da podrazumijeva kultivaciju, rast, njegovanje (kultura kao nadgradnja, Matthew Arnold), nastale su mnogobrojne tačke posmatranja/definicije same kulture: od razumijevanja kulture kao materijalnih artifakata; preko razumijevanja kulture kao rituala, odnosno društvene prakse čiji cilj je proizvodnja zajedničkog odnosa pripadnosti; kulture kao otjelovljenja; kulture kao improvizacije (slučajnosti), odnosno načina života koji nije uvijek svrhovit, pri čemu se kultura događa, bez da je uvijek namjerna; pa do razumijevanja kulture u kontekstu sistema upravljanja kulturom (muzeji, nacionalna pozorišta, biblioteke i sl.).

Sve što je stvorilo ljudsko društvo i što se ostvaruje tjelesnim i umnim radom ljudi jeste kultura (lat. *kult*), za razliku od prirodnih pojava. Dakle, materijalna i duhovna kultura, kao društveni fenomeni, neraskidivo su povezani sa čovjekom i njegovim stvaralaštvom. Danas bolje razumijevamo bogatstvo i varijacije kulture kroz raznovrsne kulturne studije koje, svaka sa svog aspekta, teorijskog, političkog, empirijskog, analiziraju i nude specifične načine mapiranja polja kulture.

Kako bismo razumjeli kompleksnost načina kako kultura oblikuje društveni, politički, emocionalni i psihički svijet oko nas, važno je podsjetiti se da u običajima i moralu u svakoj historijskoj epohi u klasnom društvu kultura ima klasni karakter (robovlasnička, feudalna, buržoaska, kapitalistička). Tako autor Matthew Arnold koji je ustanovio kulturnu agendu koja je bila

dominantna od 1860-ih do 1950-ih godina, definirajući kulturu kao znanje o onome najboljem u radu muškaraca i žena, naglašava da muškarci i žene (zajedno) moraju nastojati da njihovi sunarodnjaci/sunarodnjakinje *zahtijevaju kulturu*.⁶⁹

Žene, feminizam i popularna kultura

Žene su dugo bile smatrane nestabilnim subjektima i izložene raznolikim mehanizmima tlačenja koji su ih isključivali iz domena građanskog i svodili isključivo na sferu privatnog. Žene su dugo bile izolirane iz kulture i kulturnog života zajednice/društva, posebno iz svijeta tzv. *visoke* ili *elitne* kulture. Zato su morale zahtijevati kulturu, te se iz toga stvaraju kulturne prakse popularne kulture – kultura *nove urbane i industrijske radničke klase*, kultura *običnih, nekultiviranih, nesretnih, jadnih, podzemnih masa, umornih od pokoravanja*, kako ju naziva M. Arnold, sinonimom *kulturna anarhija*. Zbog ovoga, u izučavanju kulture žena i feminističke kulture, važno je pratiti put kulturne definicije egzistencije žene unutar zadatih društvenih struktura. Feminizam, čija se historija još uvijek piše je, u tom smislu, izazov za svaki odnos moći koji se u kulturu upisuje.

Kako feminizam pristupa i doprinosi popularnoj kulturi?

Feministički pristupi popularnoj kulturi⁷⁰ kritikuju debate o popularnoj kulturi u kojima ne učestvuju žene i čije se analize društvene moći ne fokusiraju na patrijarhalno društvo te isključuju žene iz teoretskog diskursa. Feministički pristupi svoju analizu

69 Arnold, M. (1869). *Culture and Anarchy*, London: Smith, Elder & Co

70 Rakow L. F. (1986). *Feminist approaches to popular culture: giving patriarchy its due*. U: Storey, J. (2009). *Cultural theory and popular culture*, Journal of Communication Inquiry, 9. England: Pearson Education Limited

zasnivaju na dvije pretpostavke:

1. Odnos žena prema popularnoj kulturi je različit od muškog.
2. Važno je razumijevanje načina funkcioniranja popularna kulture za muškarce i žene, ako žene žele steći kontrolu nad vlastitim identitetima i promijeniti društvene mitologije i odnose.

Feminizam je na mnogo načina uticao na kulturu, ali su i kulturni fenomeni značajno uticali na feminizam. Naučna i umjetnička produkcija žena, posebno kroz pisanje/književnost, muziku, teatar, film, televiziju, vizualne umjetnosti, modu i druge vidove duhovnog izražavanja, važna je radi sagledavanja dostignuća žena koje su stoljećima posmatrane kao *drugi spol*.

Znajući da su žene, kao simbol principa prirode, u kulturnoj povijesti svijeta bile one koje muškarci, kao simboli stvaralačkog principa kulture, određuju i tumače, jasno je zašto su dugi vremenski period bile isključene iz tzv. *visoke/elitne* kulture, odnosno iz bilo kojeg vida kulturnog stvaralaštva. Tu svoju urođenu kulturu su toliko vremena skrivale, prilagođavale i podređivale kulturi društvene zajednice u kojoj su odgajane.

Šta ženama znači (popularna) kultura?

Feministička teorija popularnu kulturu tumači kao spontano kreiranu zabavu od strane žena, za žene i o ženama, ali i masovnu zabavu koju takođe mogu da stvaraju žene, finansiranu ili potpomognutu od strane države, ili nastalu na komercijalnim motivima. Žene su upravo u popularnoj kulturi nalazile, našle i danas konstantno nalaze važne prostore za nastanak, mijenjanje i artikulaciju višestrukih ženskih identiteta koji su često i kontradiktorni unutar sebe (rodni, rasni, klasni, etnički). Kroz postepeno osvajanje javnog prostora, žene su revolt i suprotstavljanje mizoginiji i patrijarhalnim konstruktima koji su esencijalizirali specifična ženska iskustva, potrebe i značenja

(žena-seksualni objekt, žena-idealna domaćica/supruga/majka) izražavale, prije svega, u privatnoj sferi, baveći se muzikom, izradom različitih predmeta, stvaranjem vizuelnih umjetničkih djela koja su prvo odbacivana kao nedovoljno kvalitetna, da bi kasnije ušla u kanon.⁷¹

Kako žene djeluju u kulturi? Šta feminizam kritikuje?

Žene u kulturi mogu djelovati kao autorice i/ili konzumentice/ recipijentice, odnosno aktivno i/ili pasivno. Ono što feministička kultura kritikuje jeste pasivno prihvatanje uloga oblikovanih patrijarhatom, a kojima se žensko tijelo i subjektivitet formiraju u odnosu na zahtjeve popularne industrije kao roba za muškog konzumenta. Nažalost, iz prakse popularne kulture vidimo da pozicija žene kao konzumentice podrazumijeva da je ženska publika najpodesnija za potrošnju kulturnih proizvoda poput sladunjave pop muzike, sapunica, jeftinih ljubavnih romana (ljubića), kozmetike ili garderobe. Feminizam kritikuje ovaj način omalovažavanja i svođenja žene na slijepu i pasivnu potrošačicu, i to najčešće proizvoda koji joj služe, ne za otkrivanje i ugađanje samoj sebi, već muškarcu, zadatim modelima ljepote i kapitalističkom društvu u kojoj je žena višestruka radna snaga čiji se rad dovoljno ne valorizira.

71 Nenić, I. (2012). *Matrica koja obećava? Predstavljanje i učešće žena u popularnoj kulturi*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung; Ured u BiH/Fondacija CURE, str. 334

Kako se feminizam ogleda u kulturi?

Feminizam u kulturi insistira da se žena postavlja kao autorica i da na nove načine, koji nisu seksistički i mizogini, reprezentira ženski identitet i iskustva, koji zavise od kulture kojoj žena pripada, medija koji je sredstvo izraza i od ličnog iskustva. Feministička kultura je pri tom svjesna da ne može pružiti ideološki jedinstven prostor za glasove žena. Feminizam u kulturi nastoji kritički preispitati uloge tradicionalno dodjeljivane ženama i tako promovirati heterogenost identiteta, tema i sadržaja koji prikazuju višestrukost bivanja ženom.

Zaključak

Kulturni život žena, bilo da u kulturnoj sferi djeluju feministički angažirano ili na drugi način koji slika ženska iskustva, bogato je i važno istraživanje za svakoga ko želi da čuje glasove žena koji su ućutkivani, da vidi tragove koji su brisani ili se pod uticajem društvenih okolnosti nisu čuli/vidjeli. More literature o problemima i izazovima predstavljanja žena u kulturi, kao i o njihovom umjetničkom stvaralaštvu, govori o bogatstvu koje ta riznica krije, ali govori i o nužnosti istraživanja tog stvaralaštva i masovnijeg osvajanja kulturnog prostora žena. Ako znamo da je kultura, kada sve umre, ono što ostaje i priča priču o nama – kako smo živjeli_e, za šta smo se zalagali_e i borili_e, onda trebamo znati i da ju moramo konstantno stvarati, njegovati, bilježiti i ne zaboraviti. Neizbježan je zaključak da, kada sve umre, kultura ostaje i priča priču o nama: kako smo živjeli, za što smo se zalagali i borili. Zato ju moramo stvarati, njegovati, bilježiti i ne zaboraviti. Bez kulture koja nam svima pripada, jednako rezervirane za žene i muškarce, nema nas.

Korištena i preporučena literatura:

- Creed, B. (1987). *From here to modernity: feminism and postmodernism*, Screen, vol. 28, no. 2. U: Storey, J. (2009). *Cultural theory and popular culture*. England: Pearson Education Limited
- Nenić, I. (2012). *Matrica koja obećava? Predstavljanje i učešće žena u popularnoj kulturi*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE
- Rakow L. F. (1986). *Feminist approaches to popular culture: giving patriarchy its due*. U: Storey, J. (2009), *Cultural theory and popular culture*, Journal of Communication Inquiry, 9. England: Pearson Education Limited
- Storey, J. (2009). *Cultural theory and popular culture*, England: Pearson Education Limited

LJUDSKA PRAVA

Marina Veličković

Prava žena, ženska prava ili ljudska prava?

Koji od ovih termina je najadekvatniji? Ljudska prava se odnose na prava koja ljudi (muškarci i žene) imaju zbog svoje ljudskosti, te su univerzalna i neotuđiva. Nalaze se u međunarodnim instrumentima koji se nakon ratifikacije implementiraju na državnom nivou. Ljudska prava su generalno opširna i neprecizno definisana, da bi se ostavilo prostora za kulturološke interpretacije tokom implementacije. Prava žena ili ženska prava se odnose na podskup ljudskih prava koji za cilj ima uklanjanje direktne i indirektne diskriminacije sa kojom su se žene kroz historiju suočavale. Dakle, kada govorimo o ljudskim pravima, ona obuhvataju i prava žena, prava djece, prava manjina, kao i druge kategorije specifičnih prava, a kada govorimo o ženskim pravima, ili pravima žena, govorimo o onim pravima koja žene imaju zbog svoga spola.

Ova podjela je utemeljena 1979. godine, usvojanjem Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije nad ženama (CEDAW). Konvencija se fokusira na ona ljudska prava koja su žene ostvarivale teže i sporije nego muškarci. Jugoslavija je Konvenciju ratificirala 1982. godine, a Bosna i Hercegovina 1993. godine te je od 1995. i potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma ona dio bh. Ustava.

Vrste prava

U ovom tekstu će biti pokrivena osnovna politička prava (i slobode), te osnovna socijalna, ekonomska, i kulturološka prava i slobode. Grupna prava (npr. prava manjina) neće biti obrađena, jer se svijest o njima počela razvijati relativno kasno, tek u drugoj polovini dvadesetog vijeka. U sklopu političkih prava biće obrađeno pravo glasa te zabrana diskriminacije. U sklopu socio-ekonomskih prava biće obrađeno pravo na rad, pravo na obrazovanje, pravo na abortus (u sklopu prava na pristup medicinskoj njezi) i pravo na razvod. Pravo na skidanje feredže i zara se može posmatrati kao kulturno-specifično pravo, koje je ujedno služilo i za uspostavljanje rodne ravnopravnosti u javnoj i privatnoj sferi.

Zabrana diskriminacije

Zabrana diskriminacije na osnovu spola pominje se u članu 2. Ustava Bosne i Hercegovine (Aneks IV Dejtonskog mirovnog sporazuma). Zakon o ravnopravnosti spolova usvojen je 2003. godine. Član 2 tog zakona uvodi zabranu na osnovu spola, te seksualne orijentacije, a u članu 3 se diskriminacija definiše kao:

svako stavljanje u nepovoljniji položaj bilo koje osobe ili grupe osoba zasnovano na spolu zbog kojeg se osobama ili grupi osoba otežava ili negira priznavanje, uživanje ili ostvarivanje ljudskih prava ili sloboda.

Član 20. Zakona o ravnopravnosti spolova definiše ravnopravnu zastupljenost spolova u javnim tijelima kao zastupljenost manje zastupljenost spola od najmanje 40%. Izborni zakon Bosne i Hercegovine je 2013. godine usklađen sa Zakonom o ravnopravnosti spolova, te je uspostavljeno pravilo da na izbornim listama najmanje 40% kandidata_kinja moraju biti pripadnici_e manje zastupljenog spola.

Pravo na obrazovanje

Staka Skenderova je spisateljica iz Bosne i Hercegovine, koja je svojom pismenošću kršila tadašnje društvene norme. 1858. godine osniva prvu školu za djevojke u Sarajevu u kojoj su mogle učiti matematiku, čitanje, staroslavenski jezik i crtanje. U vremenu kada je opšta pismenost bila svega 3%, škola za djevojke je bila revolucionarna, no zbog finansijskih poteškoća zatvara se 1875. godine.⁷² Škola Stake Skemderove nije bila ni prva škola za djevojke u regionu (u Zemunu je osnovana prva škola za djevojčice 1840. godine, a zatim su osnovane i škole u Paraćinu 1845. i Beogradu (1846. godine).⁷³ U Sarajevu je 1879. otvorena prva osnovna škola za djevojčice, a pet godina kasnije otvara se Ženska učiteljska škola.⁷⁴

Pravo glasa

Žene su pravo glasa dobile pet godina prije no što je ono prepoznato u članu 23 Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine, koji glasi:

svi građani, bez razlike pola, narodnosti, rase, vjeroispovijesti, stupnja obrazovanosti i mjesta stanovanja, koji su navršili 18 godina starosti, imaju pravo da biraju i da budu birani u sve organe državne vlasti.

Naime žene su već 1941. mogle glasati za članove narodnih odbora.⁷⁵

72 Popov Momčinović, Zlatiborka, Fabio Giomi, and Zlatan Delić: *Period Austrougarske Uprave*. Ur. Jasmina Čaušević: *Zabilježene*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014. 16-38.

73 *Dodatak 8: Žene kroz istoriju, Feminizam kroz istoriju, hronologija*. U: *Neko je rekao feminizam?* Ur. Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012. 523-53.

74 Ibid.

75 Popov Momčinović, Zlatiborka, Fabio Giomi, i Zlatan Delić. *Period austrougarske uprave*. Ur. Jasmina Čaušević: *Zabilježene*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar,

Pravo na rad

Godine 1905. radnice u fabrici ćilima u Sarajevu sindikalno se organizuju i započinju štrajk, u kojem im se 1906. godine pridružuju i muškarci.⁷⁶ Godine 1914. žene Bosne i Hercegovine prvi put slave 8. mart, dan sjećanja na proteste radnica u New Yorku 1857. godine, te zahtijevaju ekonomska i politička prava.⁷⁷ Godine 1919. osnovan je Sekretarijat žena socijalista (komunisti) iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije.⁷⁸ Na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije 1940. godine predstavljena su četiri zahtjeva u kontekstu rada žena:

1. ukidanje razlika između bračne i vanbračne djece,
2. uvođenje građanskog braka, kao i mogućnost razvoda, te ukidanje dvojnih moralnih standarda za muškarce i žene,
3. pravo na rad i zaštitu na radu, te na jednaku platu i na jednak pristup poslovima za koje su kvalifikovane,
4. priznavanje prava glasa i svih ostalih prava.⁷⁹

Po završetku rata, 1946. donosi se Zakon o socijalnoj zaštiti radnika/ca po kojem žene dobivaju pravo na plaćeno porodiljsko odsustvo, pomoć za novorođenče i odsustvo sa posla zbog njege bolesnoga djeteta.⁸⁰

2014. 16-38.

76 Ibid.; "Dodatak 8: Žene kroz istoriju, feminizam kroz istoriju, hronologija." *Neko je rekao feminizam?* Ur. Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012. 523-53.

77 Ibid.

78 Ibid.

79 Popov Momčinović, Zlatiborka, Fabio Giomi, i Zlatan Delić. *Period austrougarske uprave*. Ur. Jasmina Čaušević: *Zabilježene*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014. 16-38.

80 *Dodatak 8: Žene kroz istoriju, feminizam kroz istoriju, hronologija*. U: *Neko Je Rekao Feminizam?* Ur. Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012. 523-53.

Pravo na brak i razvod

Građanski brak se uvodi 1946. godine Zakonom o braku Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Žene i muškarci imaju ista prava i obaveze. Prvi put se prepoznaje mogućnost razvoda braka. Pomenuti zakon prepoznaje razvod sa i bez krivice; sporazumni, ili razvod po tužbi jednog bračnog druga.⁸¹ Godine 1947. izjednačavaju se prava bračne i vanbračne djece, a 1955. žene kroz Zakon o nasljeđivanju u SFRJ dobijaju pravo na nasljeđe jednako kao i muškarci.⁸²

Pravo na abortus

Abortus je bio ilegalan u periodu prije nastanka Jugoslavije. Tek od 1930. godine su žene mogle biti oslobođene krivice, ukoliko je dijete bilo vanbračno, ili ukoliko je pobačaj bio medicinski neophodan.⁸³ Abortus postaje legalan 1951. godine, kao jedina medicinska procedura koja se u Jugoslaviji naplaćivala. Bio je dostupan uz pravna ograničenja koja se 1977. godine ukidaju u slučajevima abortusa prije 10 sedmica starosti ploda.⁸⁴

81 Miladinović, Diana: *Pravo na razvod braka*. U: *Neko je rekao feminizam?* Ur. Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012.

82 Popov Momčinović, Zlatiborka, Fabio Giomi, i Zlatan Delić. *Period austrougarske uprave*. Ur. Jasmina Čaušević: *Zabilježene*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014. 16-38.

83 Spahić Aida, Fabio Giomi, i Zlatan Delić: *Žene kroz smjenjivanje epoha*. Ur. Jasmina Čaušević: *Zabilježene*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014.

84 Stevanović, Jasmina: *Reproduktivna prava u Srbiji*. U: *Neko je rekao feminizam?* Ur. Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012.

Skidanje feredže i zara

U Bosni i Hercegovini se 1947. donosi zakon o skidanju feredže i zara, na inicijativu Antifašističkog fronta žena, uz podršku tadašnjeg Reis-u-uleme, koji to prepoznaje kao bitan korak ka postizanju ravnopravnosti spolova. (Srpske žene nisu morale da se pokrivaju još od 1830. godine kada je Bosna i Hercegovina još uvijek bila u sastavu Osmanskog carstva). Tri godine kasnije se uvodi zabrana, kako nošenja tako i nagovaranja i prisiljivanja žena na nošenje zara i feredže, ili na pokrivanje lica. Interesantno je da je za nošenje Zakon predviđao kaznu od 20.000 dinara, a za nagovaranje ili prisiljavanje kaznu od 50.000 dinara.

Korištena i preporučena literatura:

Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. Vijeku, grupa autora, priredila Jasmina Čaušević, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014.

Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka, Adriana Zaharijević (priredila, 2012) Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Fondacija Heinrich Böll/Fondacija Cure

MATRIJARHAT

Mersiha Jašarević

Riječ matrijarhat potiče od latinske riječi mater-majka i grčke arhein-vladati. Matrijarhat označava društveno uređenje u kojem su žene imale vlasti, i u kojem se porijeklo djece i nasljedno pravo određuju po ženskoj liniji. Suprotan pojma matrijarhatu je patrijarhat.

Prahistorija čovječanstva po Engelsu podjeljena je na tri etape divljaštvo, barbarstvo i civilizacija. Isprva su ljudi živjeli u neograničenim spolnim druženjima i kako niko nije znao ko je otac djeteta, jedini pouzdan rodbinski odnos bio je između majke i djece. U takvom poretku žena, kao majka, uživala je veliko poštovanje, te se smatra da je ujedno bila i nositeljica vlasti. Kod svih naroda starog doba postojala je ginekokracija, vladavina žena (grč. genaikos-žena, krateia-vladavina). Postepeno se uvodi monogamna porodica u kojoj se zna ko je otac djece, što je uvjetovano i prevlašću muškaraca u društvu.

Švicarski pravnik Johann Jakob Bachofen je 1861. godine objavio svoje djelo "Matrijarhat" u kojem je opovrgnuo prirodnu superiornost muškaraca. Bachofen je smatrao da prirodno pravo pripada ženi, a da je muškarac nametnu svoju dominantu poziciju u društvu. Prilikom iznošenja ovakvih tvrdnji najviše dokaza je pronašao u staroklasičnoj književnosti. Bachenhof smatra da se prelazak iz matrijarhata u patrijarhat desio usljed razvoja religijskih shvatanja. Bachofen prelazak iz matrijarhata

u patrijarhat poima kao opšti razvoj ka duhovnom muškom principu. Pojma matrijarhata kod Bachofena je sinonim za ginekokraciju, dominaciju žena u porodici, iz čega proizilazi i politička dominacija kod žena.

Na tragu Bachofena, američki etnolog Lewis H. Morgen je napisao "Drevno društvo" 1871. godine. On je, također, tvrdio da je matrijarhat predhodio patrijarhatu i da je matrijarhat najraniji oblik ljudskog društva. Morgen je u indijskom plemenu Irokeza posmatrao prelaz od matrijarhata ka patrijarhatu. Irokezi su bili matrilinearno društvo. Posmatrajući njihovo plemensko srodstvo zaključio je da je porijeklo po majčinoj liniji starije. I Morgen je tvrdio da je napočetku postojao grupni brak i da je jedino sigurno bilo ko je majka djeteta.

Fridrih Engels u svom djelu "Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države" iz 1884. godine popularizirao je tezu o matrijarhatu. Engles je smatrao da je pojavom privatnog vlasništva nestao matrijarhat i nastao patrijarhat.

Bachofen, Morgan i Engels poistovijetili su matrijarhat sa materilinearstvom. Međutim, ova shvatanja su bila podvrgnuta kritici početkom dvadesetog stoljeća, jer se smatralo da ni matrilinearnost, kao ni matrilokalnost nisu u direktnoj vezi sa distribucijom moći među polovima u tim društvima, i da ne vode automatski ka vladavini žena.⁸⁵

Matrijarhalna društva mogu se posmatrati kako sa ekonomskog aspekta, tako i sa političkog i društvenog aspekta. U matrijarhalnim društvima osnovna ekonomska grana bila je poljoprivreda gdje se poštovao princip jednakosti. S obzirom na to da su žene imale moć raspolaganja svim dobrima, to im je omogućilo dominantnu ulogu u procesu odlučivanja. Smatra se da su se sve političke odluke donosile konsenzusom, te da je matrijarhalno društvo bilo društvo jednakih.

85 Žarana Papić, Patrijarhat; dostupno na <http://www.gay-serbia.com/teorija/2005/05-01-11-patrijarhat/index.jsp>

Najstariji dokazi o postojanju matrijarhata su crteži u špiljama u Francuskoj i Španiji na kojima su prvenstveno prikazane žene. Također, tu su i kipovi Venera koje su nađene na području Evrope i Sjeverne Azije. U grčkoj, etrurskoj i rimskoj mitologiji mogu se naći elementi materinskog prava.

Matrijarhat je privukao pažnju mnogih teoretičarki feminizma i mnoge feministkinje su ga koristile u borbi za ostvarenje ženskih prava. Feministička promišljanja o matrijarhatu naglašavaju da pojam matrijarhat i patrijarhat nisu simetrični, te zbog toga feministkinje koriste i druge pojmove kao što su matrifokalnost, matrizam i sl.

Danas u mnogim državama svijeta nalazimo ostatke matrijarhata: u Indijskoj državi Magalaja, u plemenu Mosuo, Yao, Miao u Kini, kod naroda Chiang na Tibetu, Ainu u Japanu, Bantu i Akan u Sjevernoj Africi, u plemenu Arwak u Južnoj Americi, u plemenu Irokeza u Sjevernoj Americi, i u plemenu Juchitanian u Centralnoj Americi, na ostrvu Kiknu u Baltičkom moru.

Korištena i preporučena literatura:

Morus, Historija seksualnosti, Zagreb, Zora/Naprijed, 1961.

Wiesel, Uwe, Mit o matrijarhatu, Zagreb, Scarabeus, 2004.

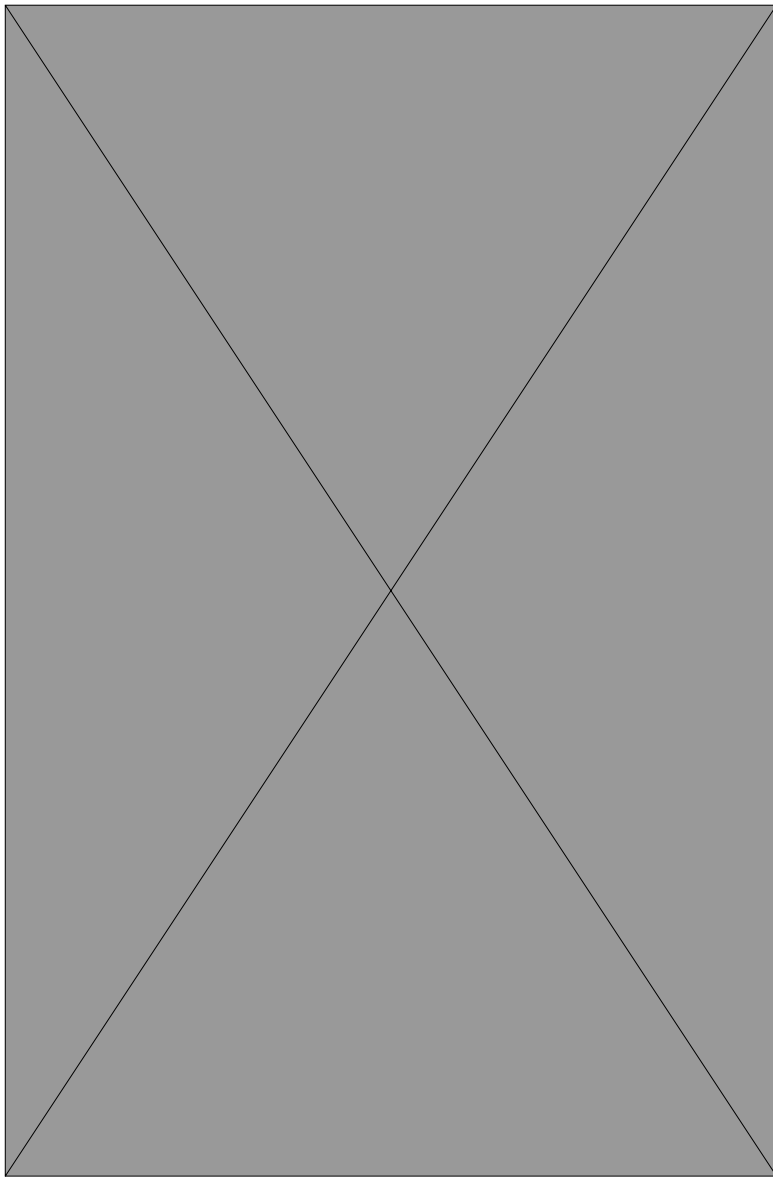
Engels, Friedrich, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Zagreb, Kultura, 1950.

Morgan, Luis H, Drevno društvo, Beograd, Prosveta, 1981.

Žarana Papić, Patrijarhat, <http://www.gay-serbia.com/teorija/2005/05-01-11-patrijarhat/index.jsp>

www.ladylike.hr/vise/fame/matrijarhat-709

<http://nellacro.wordpress.com/2014/12/20/atrijarhat/>

Fotografija Izudin Karić

MEDICINA

Izudin Karić

Medicina je nauka koja ima za cilj postavljanje dijagnoze, uvođenje terapije i prevenciju bolesti i kao takva nam je svima podjednako bitna. Zdravstveno stanje, njegovo proučavanje, unapređenje i na koncu briga o njemu dugo vremena je bila prepuštena muškarcima. Ona se ne tako daleko u prošlost bavila ženama od strane muškaraca, ali žene nisu mogle da se bave njom. Povijest medicine je duga i revolucionarna bar što se tiče nauke kao nauke. Isto ne možemo reći i za učešće žena u medicini. U samim počecima, prije par hiljada godina, dakle daleko u prošlost, ljudi su zdravstveno stanje tretirali primitivnim metodama kao što su praznovjerje i liječenje biljkama. Danas smo zahvaljujući razvoju civilizacije, paralelno s tim tehnologije i ostalih nauka odmakli daleko, ali opet ne i u kontekstu medicine i spola. Izučavajući razvoj medicine vidimo da se zahvale doprinosima u medicini uglavnom i u većini priklanjanju muškarcima. Rijetka je pojava da među istaknutim naučnicima pronađemo žensko ime, sa razlogom. Naime, kao i u mnogim drugim naukama ženama nije bilo dozvoljeno da proučavaju medicinu uprkos znanju. U klupama medicinskih škola i fakulteta nije bilo mjesta za žene iako su one davale znatan doprinos za brigu o zdravlju i pomagale u liječenju oboljelih. Ulazak žena u medicinu počeo se dešavati tek na početku 20. vijeka. Tako su u Sjedinjenim Američkim Državama žene činile 4.4% studentica medicinskih fakulteta, a ostatak muškarci. Taj broj se tokom pe-

rioda 1989–1990. povećava na preko 36%. Svakako ne slučajno. Međutim, većini žena je nakon akademskog obrazovanja onemogućen daljnji napredak u medicini, preuzimanje moći i autoriteta koji čvrsto drže muškarci.

Za žene čija koža nije bijela situacija je još kritičnija. Gore pomenuti postoci se uglavnom odnose na žene koje imaju bijelu kožu. Tako su njih svega 3.8% koje su bile studentice medicine 1980. godine činile 5.2% od ukupnog broja studenata i studentica prve godine medicine u narednih 10 godina. Kada su žene ušle u domen obrazovanja i počele da predaju medicinu na fakultetskim ustanovama bivale su mnogo sporije unapređivane u odnosu na njihove kolege muškarce. U prosjeku dva puta sporije.

Zdravstvo je do dan danas podijeljeno na osnovu spola, 84% doktora su muškarci, a 97% medicinskih sestara su žene. Od specijalizacija žene su uglavnom raspodijeljene u četiri najniže plaćene specijalizacije: opšta porodična medicina, pedijatrija, psihijatrija i interna medicina. U npr. hirurgiji i sličnim specijalizacijama, zastupljeno je svega 8% žena. U Sestrinskoj profesiji koja je godinama unazad bivala podcijenjena i loše plaćena najviše je zastupljeno žena.⁸⁶ Jedan od pozitivnih obrta se desio tokom 70-ih godina 20. vijeka kada su feministkinje pokrenule pokret protiv medicinskih institucija u Sjedinjenim Američkim Državama. Kroz taj pokret, one su osnovale mrežu Feminističkih zdravstvenih ustanova širom zemlje koje su ženama različitog staleža, rase, godina, seksualnog opredjeljenja i ekonomske pozadine nudile usluge ranog abortusa, kontracepcije, reproduktivnog savjetovanja, planiranja porodice, edukacije o masturbaciji i orgazmu itd. Pokret je bio veoma uspješan u smislu promjene tretmana prema ženama u tradicionalnim zdravstvenim ustanovama u Sjedinjenim Američkim Državama.⁸⁷

86 Više na: http://www.feminist.org/research/medicine/ewm_toc.html

87 Više na: <http://www.neme.org/452/knowning-bodies>

Osvrćući se na stanje u Bosni i Hercegovini vidimo i svijetle primjere žena koje mogu da posluže kao inspiracija drugim ženama koje su se odlučile baviti medicinom. Prve dvije doktorice u BiH su bile Ševala Zildžić-Iblizović i Hiba Šerbić. Tako i jedna ulica u Sarajevu nosi ime doktorice Ševale Zildžić-Iblizović, a pored toga dr. Zildžić-Iblizović je dobila i svoju poštansku markicu 2002. godine, uoči stote godišnjice rođenja. Specifičnost koja se veže za ovaj slučaj jeste da se doktorica Ševala počela baviti medicinom u vrijeme kada je medicina bila isključivo profesija za muškarce i što je, u stvari, ona bila prva žena muslimanka koja je bila doktorica u BiH. Put koji je prošla kroz obrazovanje nije bio lagan, naprotiv. Nakon završenog osnovnog obrazovanja upisala je Mušku gimnaziju 1919. godine za čiji upis joj je bila potrebna dozvola tadašnjeg reisu-l-uleme Džemaludina Čauševića. Dozvolu od reisu-l-uleme je dobila, ali ne i od društva. Tada se nije odobralo da žena napreduje u obrazovanju, a one koje su smogle hrabrosti za to bile su degradirane. Međutim dr. Ševala je istrajala u svojim namjerama te uspješno završila Medicinski fakultet u Zagrebu 1931. godine, gdje je kratko radila, te se vratila u Sarajevo. U ostatku svog života se borila protiv patrijarhalnih modela i na osnovu svjedočenja onih koji/e su je poznavali/e bila veoma posvećena medicini i pomaganju drugima. Za dr. Hibu Šerbić također možemo reći da se medicinom počela zanimati u okrutno vrijeme za žene. Bila je prva žena koja je maturirala u Tuzli, a medicinski fakultet je završila u Beogradu. Ostatak života provela radeći kao doktorica. Dodijeljena su joj mnoga priznanja za predan rad i doprinos.⁸⁸

Gledajući medicinu i bolesti kroz historijski presjek, možemo da uočimo kako su žene bile njene žrtve i žrtve muškaraca koji su kroz vrijeme išli do te mjere da su neosnovano izmišljali stanja koje današnja, suvremena medicina ne priznaje. U medijima su

88 Jasmina Čaušević (prir.): *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014. Dostupno na: <http://soc.ba/zabiljezene-zene-i-javni-zivot-bosne-i-hercegovine-u-20-vijeku/>

izlazili članci o nekoliko takvih bolesti. Među tim izmišljenim bolestima je bilo, tzv. biciklističko lice. Žene su bivale upozoravane da će zbog izraza i izgleda lica, koji je bio posljedica fizičke aktivnosti, postati ružne. Pretpostavka je da je ovaj termin izmišljen zato što su dolaskom bicikla žene postajale sve neovisnije o muškarcima, jer su mogle samostalno prelaziti veće udaljenosti. Također, sufražetkinje su brzo i s oduševljenjem prihvatile bicikle koji su indirektno uzrokovali reformu u odijevanju, jer je bilo nemoguće voziti biciklo duže vrijeme u stisnutim i neudobnim korzetima koji su se u to vrijeme nosili. Doktori su izdavali opomene da će biciklistice patiti od zdravstvenih problema kao što su glavobolja, depresija, iscrpljenost, nesanica i, naravno, biciklističko lice. Ova teorija je u potpunosti nestala nakon nekoliko godina korištenja bicikla, kad su se i najveći skeptici mogli uvjeriti da ni jedna žena nije izgubila ljepotu zbog bicikla.

Nadalje, bolest lutajuća materica često je bila od strane muškaraca u Egiptu i Grčkoj, koji su se pokušavali baviti medicinom, dijagnosticirana ženama. Hipokrat je mislio da postoji životinja unutar životinje koja se giba u ženskom tijelu i navodno utiče na njezino raspoloženje i zdravlje. Jedan od preporučenih oblika liječenja ove bolesti bile su učestale trudnoće, jer se smatralo da se životinja (maternica) vrti iz čiste dosade. Jedan bizantski doktor preporučio je da se neko dobro izdere na ženu ili da je natjera da kiše, kako bi maternica ostala na mjestu. Do 17. stoljeća, stručnjaci su vjerovali da se lutajuća maternica može vratiti na mjesto ako se kroz ženino spolovilo proširi ugodan miris. S vremenom su shvatili da je ova bolest besmislena, neutemeljena. Ova pojava je, kao što i možete da zaključite, u prisnoj vezi sa ženskom histerijom, a sve te teorije su nastale vijekovima prije nego što su otkriveni hormoni i njihov uticaj na mozak.

Izmišljotina koja je nažalost imala daleko veće posljedice od gore navedenih bolesti jeste bolest emotivno preopterećenje. Ona se tretirala lobotomijom! Prva lobotomija izvršena je na

domaćici iz Kanzasa 1936. godine. Psihijatar koji je prepisao ovu operaciju, Walter Freeman, navodno je vjerovao da je preopterećenost emocijama uzrokovala mentalnu bolest, a kao jedini mogući lijek vidio je rezanje određenih živaca u mozgu kako bi stabilizirao psihičko zdravlje. Nakon toga su na lobotomiji učestalo počele završavati žene čije je emocije trebalo dovesti u red i ravnotežu. Britanka Eileen Davie bolovala je od postporođajne depresije nakon rođenja drugog djeteta 1946. godine. Njen suprug Sid je u BBC-jevom dokumentarcu iz 1976. ispričao kako mu je objašnjeno da je riječ o proceduri koja nije ništa složenija od vađenja zuba. Nakon tih riječi potpisao je pris-tanak, a njegova žena je ostala nepovratno oštećena. Freeman je obavio hiljade operacija prije nego li je dobio zabranu, a prema nekim procjenama početkom 1950-ih u SAD-u je obavljeno oko 50.000 lobotomija. Ova procedura se jako raširila i u Švedskoj, gdje se 63% svih operacija izvodilo na ženama.

Bolest ludost je do 1872. godine u Engleskoj i Walesu većini klasificiranih luđaka/inja (što je u to vrijeme bio zdravstveni po-jam) u ludnicama dijagnosticirana ženama. *U društvu koje je žene smatralo djetinjastim, iracionalnim i seksualno nestabilnima, a gdje one nisu imale nikakvu pravnu ni ekonomsku moć, nije nimalo čudno da su liječnici brzo žene i službeno prozivali luđakinjama,* pisala je **Elaine Showalter** u knjizi *The Female Malady*.⁸⁹

Srećom, svi gore navedeni primjeri bolesti pripadaju prošlosti. Međutim, žene su danas ozbiljno ugrožene stvarnim i ozbiljnim bolestima koje se često ne mogu tretirati zbog samog položaja žene u društvu i spolne nejednakosti. Takav slučaj je i sa HIV infekcijom, odnosno AIDS-om. Pogotovo u zemljama u razvoju, spolna nejednakost uzrokuje visoko rizično ponašanje. U mnogim kulturama žene su prisiljene na seks pri čemu ne mogu insistirati na zaštiti. Izloženost nasilju tri puta povećava rizik infekcije HIV-

89 Više na: <http://www.etrifika.net/drustvo/27982/imaginarne-bolesti-kroz-istoriju-zenama-pakovali-izmisljene-dijagnoze/>

om. Studije na razini zemalja ukazuju kako je rizik od HIV-a među ženama koje su bile žrtve nasilja i do triput viši u poređenju sa ženama koje nisu bile žrtve nasilja. Prisilni seks povećava rizik od prijenosa HIV-a zbog povreda i rana. Postoji značajna vjerovatnoća da će se žene suočavati s preprekama u pristupu prevenciji HIV-a, tretmanu i uslugama skrbi zbog ograničene moći donošenja odluka, manjka kontrole nad finansijskim resursima, ograničene mobilnosti i odgovornosti oko podizanja djece u zavisnosti od više faktora kao što su kultura, država u kojoj žene žive itd. Muškarac je donekle u poziciji moći i kontrole u odnosu na ženu. Žene nemaju isti pristup zapošljavanju i obrazovanju kao muškarci. Pružanje seksualnih usluga za ženu je ponekada jedini način da zaradi i prehrani sebe i svoje potomstvo u zavisnosti od individualnih odluka i stanja. Postoje neke pojedinosti karakteristične za žene koje imaju HIV infekciju, kao što je povećan rizik od oboljenja reproduktivnih organa. Najčešće su to brojne vaginalne infekcije, HPV (*Human Papiloma virus*), tumor materice i sl. Dalje, zbog manjeg učinka u radu žene u odnosu na muškarca, žene dobivaju manje plaćen posao i manje beneficija. Samim tim, pristup kvalitetnom zdravstvenom osiguranju i zdravstvenoj njezi, ograničeniji je za žene. Veća je vjerovatnoća da će žena brigu o svom zdravlju ostaviti po strani nego što je slučaj sa muškarcima. Žene preuzimaju više odgovornosti i brige o porodici i češće žrtvuju svoju zdravstvenu zaštitu u cilju brige za svoju porodicu, posebno djecu. Manjak obrazovanja može spriječiti žene da dođu do informacija i usluga u vezi s HIV-om. Samo 38% mladih žena posjeduje tačno i sveobuhvatno znanje o HIV-u. (SZO Gender Inequalities and Health).⁹⁰

90 Više na: <http://www.aidsresurs.rs/tretmani/%C5%BEene-i-hiv/za%C5%A1-su-%C5%BEene-podlo%C5%BEenje-hiv-infekciji> i na: <http://www.udruga-let.hr/hiv-aids/zene-hivajds/>

Konstantan napredak i veliki uspjeh na ovom polju u Bosni i Hercegovini je postignut zahvaljujući radu dr. Vesne Hadžiosmanović koja se par decenija bavi tretiranjem HIV infekcije i AIDS-a. Dr. Hadžiosmanović ističe kako je u Bosni i Hercegovini trenutno registrovan mali broj osoba koje imaju HIV infekciju, odnosno AIDS i da od tog broja žene su procentualno manje zastupljene. Od prvog registrovanog slučaja u BiH, pa do danas, desile su se mnoge značajne promjene u smislu tretiranja infekcije i oboljenja. Nekada smrtonosna infekcija danas je uz terapiju hronično stanje kao dijabetes ili bilo koje drugo oboljenje sa kojim je moguće živjeti normalno i kvalitetno kao i ostali ljudi koji nemaju infekciju. Žene koje imaju HIV infekciju ili čiji partner ima HIV infekciju, uz uvođenje terapije, mogu i da planiraju potomstvo te da uz stručni nadzor dobiju dijete koje je HIV negativno kao kod roditelja koji nemaju HIV infekciju. U domenu roditeljstva HIV više ne predstavlja prepreku svim onim ženama koje imaju HIV infekciju ili čiji je partner ima, a koje žele potomstvo. Prema riječima dr. Hadžiosmanović najbitnije je da žene kao i muškarci razmišljaju o svom zdravlju te da posjete savjetovišta za HIV/AIDS kojih ima mnogo u BiH te da na taj način educiraju o HIV-u/AIDS-u. Time se postiže sticanje znanja o zdravlju ali i iskorjenjivanje stigme koja prati HIV infekciju i oboljenje. U savjetovalištima se vrši testiranje na HIV, hepatitis B i C kao i na seksualno prenosive bolesti. Testiranja koja se vrše su anonimna i besplatna uz maksimalnu zaštitu podataka osobe koja se testira, a u slučaju otkrivanja infekcije terapija je besplatna. Akcenat se stavlja na prevenciju infekcije, ali i na blagovremeno otkrivanje infekcije, odnosno oboljenja. Otkrivanje infekcije/oboljenja je jako bitno jer se time postiže stavljanje infekcije/oboljenja pod kontrolu čime se sprječava širenje infekcije, razvoj oboljenja i uvođenje terapije uz koju imuni sistem otpočinje oporavljanje.

Većina nas je sigurno bar jednom čula za anoreksiju. Ono što je značajno za ovu bolest jeste da od nje u 95% slučajeva oboljevaju žene. Anoreksija nervoza je poremećaj karakterističan

po iskrivljenoj slici tijela, prekomjernom strahu od debljine, odbijanju održanja najmanje moguće normalne tjelesne težine, a u žena po gubitku menstruacija. Počinje otprilike u doba razvoja, ponekada i ranije, rjeđe u odrasloj dobi. Prvi pokazatelji nadolazećeg poremećaja su povećana briga o dijeti i briga o tjelesnoj težini, čak i u onih koje su već mršave, kao što je većina ljudi s anoreksijom nervozom. Prekomjerna briga i tjeskoba o težini se povećava kako osoba postaje mršavija. Čak kad je potpuno malaksala, osoba se osjeća debelom, poriče da nešto nije u redu, ne žali se na gubitak apetita ili gubitak težine i obično se opire liječenju. Osoba obično ne traži medicinsku pomoć sve dok na tome ne insistira porodica koja je zabrinuta. Anoreksija nervoza u prvom redu zahvaća ljude srednje i gornje društvene klase. Izgleda da je u zapadnom društvu broj ljudi s tim poremećajem u porastu. Anoreksija nervoza može biti blaga i prolazna ili teška i dugotrajna. Opisana je smrtnost od 10 do 20%. Međutim, kako se blagi slučajevi i ne dijagnosticiraju, niko ne zna tačno koliko mnogo ljudi imaju anoreksiju nervozu i koliki postotak ih od nje umire. Njen uzrok nije poznat, ali čini se da su važni društveni faktori. Želja da se bude mršav poplavljuje zapadno društvo, a debljina se smatra neprivlačnom, nezdravom i nepoželjnom. Čak i prije razvojne dobi djeca su svjesna takvih pristupa pa su dvije trećine djevojaka u dobi razvitka na dijeti ili poduzimaju druge mjere za kontrolu svoje težine. Ipak, samo mali postotak tih djevojaka razvije anoreksiju nervozu. Obično se liječenje sastoji od dva koraka. Prvi je uspostavljanje normalne tjelesne težine. Drugi je psihoterapija, često uz dodatak lijekova.⁹¹

Kao i od anoreksije nervoze tako i od druge bolesti bulimije nervoze najčešće oboljevaju žene. Bulimija nervoza je poremećaj prepoznatljiv po opetovanim epizodama proždrljivog jedenja nakon čega dolazi do pročišćavanja (samopotaknutim pov-

91 Više na: <http://www.msđ-prirucnici.placebo.hr/msđ-za-pacijente/poremecaji-dusevnog-zdravlja/poremecaji-jedenja/anoreksija-nervozna>

raćanjem ili uzimanjem sredstava za čišćenje, diuretika ili oboje), strogog pridržavanja dijete ili prekomjernog vježbanja da bi se djelovalo suprotno učincima prejedanja. Žene koje boluju od bulimije nervoze su i zabrinute o izgledu tijela i težini. Premda se bulimija nervoza prikazivala kao epidemija, samo oko 2% fakultetski obrazovanih žena za koje se vjeruje da imaju najveći rizik, imaju pravu bulimiju. U usporedbi s ljudima koji imaju anoreksiju nervozu, oni koji imaju bulimiju nervozu svjesniji su svog ponašanja i zbog toga osjećaju grižnju savjesti ili krivnju. Oni radije idu doktoru/ici ili drugoj povjerljivoj osobi priznaju svoju zabrinutost. Uopšte, ljudi s bulimijom su otvoreniji. Skloniji su razdražljivom ponašanju, zloupotrebi droga ili alkohola i očitoj depresiji. Postoje dva pristupa liječenja: psihoterapija i liječenje lijekovima. Psihoterapija, za koju je uopšte najbolje da je provodi terapeut/kinja s iskustvom o poremećajima jedenja, može biti vrlo učinkovita. Lijek protiv depresije može pomoći u sprječavanju bulimije nervoze, čak i ako osoba nije u očitoj depresiji.⁹²

Korištena i preporučena literatura:

Empowering Women in Medicine, dostupno na: http://www.feminist.org/research/medicine/ewm_toc.html

Knowing Bodies - Feminist issues in health care, medicine, and biotechnology, dostupno na: <http://www.neme.org/452/knowning-bodies>

Jasmina Čaušević (pr.): *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014. Dostupno na: <http://soc.ba/zabiljezene-zene-i-javni-zivot-bosne-i-hercegovine-u-20-vijeku>

Imaginarne bolesti kroz istoriju: Ženama pakovali izmišljene dijagnoze, dostupno na: <http://www.etrafika.net/drustvo/27982/>

imaginarne-bolesti-kroz-istoriju-zenama-pakovali-izmisli-
jene-dijagnoze/

Zašto su žene podložnije HIV infekciji? Dostupno na: <http://www.aidsresurs.rs/tretmani/%C5%BEene-i-hiv/za%C5%A1-su-%C5%BEene-podlo%C5%BEnije-hiv-infekciji>; *Žene i HIV/AIDS*, dostupno na: <http://www.udruga-let.hr/hiv-aids/zene-hivaid/>

Anoreksija nervoza, dostupno na: <http://www.msd-prirucnici.pla-cebo.hr/msd-za-pacijente/poremecaji-dusevnog-zdravlja/poremecaji-jedenja/anoreksija-nervoza>

Bulimija nervoza, dostupno na: <http://www.msd-prirucnici.pla-cebo.hr/msd-za-pacijente/poremecaji-dusevnog-zdravlja/poremecaji-jedenja/bulimija-nervoza>

MEDIJI

Maida Salkanović

Pojam *mediji* označava sisteme javnog informiranja koji služe za diseminaciju vijesti i audio-vizualnih sadržaja u svrhu informiranja, obrazovanja i zabave najširih slojeva stanovništva. Često se kao prva medijska sredstva spominju crteži na pećinama, kojima su ljudi razmjenjivali sa drugima korisne informacije. Nakon toga su mediji evoluirali kroz različite oblike, neki od kojih su: javno izvođenje antičkih drama, te knjige pisane rukom ili na mašini od gline. Invencijom Gutenbergove štampaće mašine u 15. stoljeću, svijet medija je doživio revoluciju jer je mnoštvo materijala postalo dostupno mnogo većem broju ljudi nego ranije. Sve od tada, pa do nakon završetka Drugog svjetskog rata, mediji su većinom bili štampani, nakon čega se uvode radio, televizija i video. Sljedeća velika promjena se desila zahvaljujući napretku tehnologije i pronalasku interneta, čime se za kratko vrijeme pristup informacijama omogućio većem broju ljudi nego ikada ranije.

Kako imaju pristup velikom broju konzumenata koje snadbijevaju informacijama o svijetu oko njih i obično, uprkos mogućim kritikama, uživaju povjerenje javnosti, mediji imaju veliki uticaj na formiranje mišljenja te javnosti. S obzirom na to, od ključnog je značaja da predstavljanje žena u medijima ne prati tradicionalne načine viđenja žene u patrijarhalnim društvima, kako bi se izbjeglo ograničavanje uloge žene u društvu, te

ohrabrilo razbijanje predrasuda i smanjenje rodne nejednakosti. Međutim, globalna, ali i lokalna istraživanja pokazuju da trenutni obrasci predstavljanja žena u medijima perpetuiraju tradicionalan položaj žene u društvu, većinom koristeći visoko klišeizirane i arhetipizirane slike žena, te sklanjajući žene na margine društvenih dešavanja.

Svjetska istraživanja⁹³ pokazuju da muškarci dominiraju kao sagovornici u medijima i centralni likovi u novinarskim pričama. Ovi nalazi replicirani su i na našem području. Tako je u izvještaju o medijskom prikazu žena u Jugoistočnoj Evropi Mediacentra iz Sarajeva iz 2007. godine, predstavljeno istraživanje Adle Isanović u kome su se analizirali štampani mediji iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. U istraživanju je pronađeno, između ostalog, da se u štampanim medijima muškarci pojavljuju skoro 5 puta češće nego žene, te da žene imaju centralnu ulogu u priči samo u 13.3% slučajeva.⁹⁴ Takođe je pronađeno da su žene bile dosta manje zastupljene i na fotografijama unutar medija.⁹⁵

Slične podatke izrodilo je i istraživanje Udruženja Infohouse i Fondacije CURE iz 2011. godine, gdje su uključene i druge vrste medija. Pokazalo se da *muškarci kao subjekti vijesti dominiraju u sve tri vrste medija koje su bile fokus monitoringa u BiH – 81% na radiju, 76% u štampanim medijima i 75% na televiziji. Žene su kao subjekti vijesti bile prisutne 25% vremena na televiziji, 24% u štampanim medijima i 19% na radiju.*⁹⁶ Uzme li se u obzir da žene čine 51% stanovništva Bosne i Hercegovine,⁹⁷ nejednakost u repres-

93 Pogledati: Women's Media Center, *The Status of Women in the U.S. Media 2015* (Women's Media Center, 2015).

94 A. Isanović: *Medijski diskurs kao muški domen: Predstavljanje roda u dnevnim novinama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji* u *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u Jugoistočnoj Evropi*, Nirman M. Bamburać, Tarik Jusić i Adla Isanović (ur.), Mediacentar, Sarajevo, 2007, str. 64.

95 Isanović, str. 75.

96 Vedrana Frašto et al., *Osnaživanje uloge žene u političkom životu* (Sarajevo: Udruženje Infohouse i Fondacija CURE, 2011), 4.

97 Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Žene i muškarci u Bosni i Hercegovini* (2013), http://www.bhas.ba/tematskibilteni/BHAS_Zene_Muskarci_BH.pdf

entaciji postaje frapantno jasna. Navedeni podaci pokazuju da je muški diskurs dominantan u bh. medijima. Isto tako, pokazuju da je bosanskohercegovačko društvo društvo muškarca, u kome muškarac obavlja važne društvene funkcije, dok je žena potisnuta u pozadinu, a njenim aktivnostima nije dat značaj koji se pridaje aktivnostima muškarca. Sve ovo vodi do toga da se konzumentima, a pogotovo mladima čija percepcija svijeta se još uvijek formira, poručuje da žene imaju svoj određeni djelokrug iz koga ne bi trebale izlaziti, a da je javni prostor rezervisan za muškarce.

Ukoliko se ženama i da prostor u medijima, on je uglavnom ograničen na područja označena kao *manje ozbiljna* kao npr. zabava, kultura i slično. *Postoji očigledna tendencija da se žene više postavljaju u kontekst porodičnih odnosa, čak i kada je glavna tema teksta njena profesionalna karijera. U isto vrijeme, žene su u medijskom predstavljanju mnogo neravnomjernije raspoređene po različitim profesijama nego muškarci i ograničene su na manje ozbiljne i manje odgovorne zadatke u društvu, koji se uglavnom vežu uz industriju zabave.*⁹⁸ Ovime se neposredno šalje poruka djevojčicama i mladim djevojkama da, ukoliko žele da budu uspješne i medijski vidljive i prepoznate za svoj rad, treba da se okrenu određenim pozivima i profesijama, te da budu pjevačice, glumice, a i starlete,⁹⁹ (potonje su u posljednjih nekoliko godina počele da dobivaju veliku pažnju javnosti na prostoru bivše Jugoslavije, uprkos nedostatku prepoznatih kvaliteta i vještina). Umjesto podsticaja djevojkama da se bave društveno korisnim radom i stvaralaštvom, mediji im poručuju da za njih ne postoji mjesto van određenih profesija, te utiču na stvaranje određenog sistema vrijednosti čije tekovine prodiru u sve pore društva i uzrokuju degradaciju u

98 Isanović, str. 81.

99 Naziv *starleta* dolazi iz italijanskog jezika i znači *zvjezdica*. Koristio se da bi označio filmsku ili pozorišnu glumicu koja igra sporedne uloge i/ili je na početku svoje karijere. U kontekstu našeg vremena i prostora, starleta označava konvencionalno atraktivnu mladu ženu koja zauzima medijski prostor iako je bez prepoznatih talenata i vještina.

njegovoj kulturi. Ukoliko bi u medijima više prisutne bile žene naučnice, političarke i stručnjakinje iz drugih sfera djelovanja, mlade djevojke imale bi adekvatne uzore i određen podsticaj da se bave produktivnim i smislenim radom, kao i svijest o tome da njihova sfera djelovanja nije ograničena na *trivijalno* i *manje važno*, već da su im otvorena vrata svih profesija. Žene se u medijima manje pojavljuju i u profesijama u kojima zapravo dominiraju u realnom prostoru, kao što su zdravstvo, javna uprava i obrazovanje,¹⁰⁰ što je jasna poruka medija da iako žene brojno dominiraju određenim poljima, kao stručnjaci u tim poljima mogu biti predstavljeni jedino muškarci.

Prema autorici Isanović, *mMedijski diskurs kao muški domen se (...) neprestano (re)konstruira korištenjem različitih tehnika podržavanja i utvrđivanja simboličke rodne nejednakosti u svijetu starih, dominantnih, fiksiranih i homogenih identiteta i odnosa. U njihovom okviru, moć, kompetentnost, produktivnost, autoritet i vidljivost pripadaju muškarcima, dok se tišina, ovisnost, porodica, reproduktivnost, zabava i seksualnost pripisuju ženama.*¹⁰¹ Ovime mediji ne samo da preslikavaju patrijarhalne vrijednosti koje već postoje u društvu, već svojim stereotipiziranim portretisanjem žena i sami promoviraju ovu retrogradnu ideologiju, te doprinose stvaranju nejednakih mogućnosti za žene i muškarce u društvu.

Pored razlike u zastupljenosti u medijskom prostoru, žene i muškarci se razlikuju i u vezi sa ulogom koju u tom prostoru obavljaju. Dok su muškarci najčešće predstavljeni kao autonomne individue, stručnjaci i nosioci akcije, žene se često koriste u medijima kako bi povećale privlačnost tog medija ili nekog proizvoda za potencijalne muške konzumente. Ovo se najčešće postiže seksualnom objektivacijom žene. U izvještaju Mediacentra primijećeno je da se fotografije žena često objavljuju samo kao ukras teksta, ali i da se njihove fotografije

100 Isanović, str. 73.

101 Ibid., str. 82.

frekventno objavljuju i samostalno, tek uz pisanu poruku sa komentarom seksističkog sadržaja. Ovakvom glorifikacijom seksualne funkcije žene u medijima njoj se odriče status autonomne i punopravne individue. U svom radu *Žene i štampa* Tereza Stratford navodi da fenomen i ideja prikazivanja djelimično ili potpuno obnaženih žena nema nikakve veze sa samim vijestima, ali je direktno povezana sa prodajom novina i željom za povećanjem tiraža.¹⁰² Osim što ovakvim predstavljanjem mediji poručuju ženama da se njihova vrijednost temelji na njihovom fizičkom izgledu i stepenu seksualne poželjnosti, kao i volje da zadovolje, ustoličava se uloga muškarca kao posjedovatelja kupovne moći, jer su ovakvi sadržaji većinom usmjereni prema heteroseksualnim muškarcima koje mediji targetiraju kao potencijalne mušterije. Ovime se ulazi i u ekonomsku nejednakost žena i muškaraca jer se pretpostavlja da su muškarci ti koji imaju sredstva za kupovinu medijskih i ostalih produkata, a potpuno zanemaruju želje i potrebe žena koje su konzumenti određenog medija, te se profit kompanije temelji na njihovoj degradaciji. Ono što je poražavajuće je to da se rubrike 'Ljepotica dana' i slično nalaze u medijima koji za ciljne skupine imaju i žene, što bi trebalo da svjedoči o potpunom nedostatku obzira tih medija za potrebe žena konzumenata, te da je objektivizacija i seksualizacija žena toliko normalizirana u bh. društvu da se od žena očekuje da prihvate bez pogovora ovakvo stanje stvari.

Ovakvo predstavljanje žena u medijima ne bi trebalo biti začuđujuće uzme li se u obzir nedostatak žena na vodećim pozicijama u medijskim kućama. Izvještaj Međunarodne ženske medijske fondacije (International Women's Media foundation) iz 2013. godine o statusu žene u medijima diljem svijeta obznanjuje činjenicu da samo 27% pozicija u visokom menadžmentu u medijima zauzimaju žene. Pored toga, tek 36% svjetskih reportera su žene. Najbliže jednakosti su žene u *senior professionals* pozicijama,

102 Tereza Stratford, *Žene i štampa, Genero*, posebno izdanje (2004), 134.

gdje obavljaju 41% prikupljanja i uređivanja vijesti.¹⁰³

U Bosni i Hercegovini situacija u vezi s predstavljanjem žena u medijima je komplikovanija tim više što većina medija ima svoju političku funkciju i agendu. Politički sistem BiH je visoko patrijarhalan, bez prisustva žena na pozicijama moći, što implicira da mediji koji promoviraju političke stranke i njihove političke ciljeve neće težiti podrivanju trenutnog stanja i stvaranju rodno egalitarnijeg društva.¹⁰⁴ Međutim, zahvaljujući inicijativama nevladinih organizacija, određeni pomaci mogu se primijetiti. Ponukani nedostatkom žena ekspertica u medijskim prikazima, Udruženje BH novinari napravilo je 2014. godine registar žena ekspertica u određenim oblastima, zajedno sa njihovim kontakt informacijama.¹⁰⁵ Ovaj registar trebao bi novinarima/kama olakšati pristup ženama eksperticama te doprinijeti smanjenju rodni razlika u vezi sa stručnjacima i stručnjakinjama u medijima.

Određene inicijative se mogu primijetiti i na uvođenju rodno senzitivnog jezika u institucije vlasti, kao i medije.¹⁰⁶ Međutim, primjetna je doza otpora prema korištenju rodno osjetljivog jezika, u dosta slučajeva i od strane žena, koje jezik političke korektnosti ne vide kao nešto što bi suštinski moglo promijeniti stvari. Najčešće se takav jezik kritikuje kao neekonomičan, rogbatan

103 International Women's Media Foundation, *Global Report on the Status of Women in the News Media* (Washington D.C.: International Women's Media Foundation, 2013).

104 Više o položaju žena u bh. politici u: Vlada Republike Srpske, Gender centar, *Opšti izbori 2014: (Ne)vidljive žene* (Banja Luka: Vlada Republike Srpske, Gender centar, 2015)., kao i na sljedećem linku: <http://soc.ba/gdje-su-zene-u-vladama-zastupljenost-i-reprezentativnost-zena-i-muskaraca-u-izvrstnoj-vlasti-u-bih/>

105 Registar možete pronaći na: http://www.bhnovinari.ba/images/stories/pdf/projekti/lista_ekspertica_u_bih.pdf

106 Za više informacija pogledati: Tafro-Sefić, Lejla, ur. *Upotreba rodno osjetljivog jezika u Parlamentarnoj skupštini BiH*. Sarajevo: Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, 2014.; Čaušević, Jasmina i Zlotrg, Sandra. *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*. Sarajevo: Udruženje Lingvisti i CIPS, 2011.; Savić, Svenka. *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksistič ke upotrebe jezika*. Novi Sad: Futura publikacije, 2004.

i suvišan, jer se muški rod posmatra kao generični rod. Ovakva objašnjenja čine veoma jasnim da društvo kao cijelo još uvijek nema visoko razvijenu svijest da jezik ne samo da opisuje, već i da oblikuje realnost. Za bh. kontekst važno je prepoznati transformativnu moć jezika i unutar toga aktivno raditi na promoviranju rodne jednakosti. Mediji imaju moć da doprinesu dekonstruiranju društvenih stereotipa, kao i rekonstrukciji tradicionalnih mentalnih imidža žene i muškarca, čime bi se omogućila i podržala rodna jednakost u bh. društvu.

Korištena i preporučena literatura:

Čaušević, Jasmina i Zlotrg, Sandra. *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*. Sarajevo: Udruženje Lingvisti i CIPS, 2011.

Frašto, Vedrana et al. *Oснаživanje uloge žene u političkom životu*. Sarajevo: Udruženje Infohouse i Fondacija CURE, 2011.

International Women's Media Foundation. *Global Report on the Status of Women in the News Media*. Washington D.C.: International Women's Media Foundation (2013).

Isanović, Adla. *Medijski diskurs kao muški domen: Predstavljanje roda u dnevnim novinama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji*. U *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u Jugoistočnoj Evropi*, ur. Nirman M. Bamburać, Tarik Jusić i Adla Isanović. Sarajevo: Mediacentar, 2007.

Savić, Svenka. *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika*. Novi Sad: Futura publikacije, 2004.

Stratford, Thereza. *Žene i štampa. Genero*, posebno izdanje (2004).

Tafro-Sefić, Lejla, ur. *Upotreba rodno osjetljivog jezika u Parlamentarnoj skupštini BiH*. Sarajevo: Parlamentarna skupština

Bosne i Hercegovine, 2014.

Vlada Republike Srpske, Gender centar. "Opšti izbori 2014: (Ne) vidljive žene." Banja Luka: Vlada Republike Srpske, Gender centar (2015).

Women's Media Center, *The Status of Women in the U.S. Media 2015*. Women's Media Center (2015).

NASILJE

Dajana Cvjetković

Od nastanka svijeta pa do danas bivstvuje i nasilje kao oblik (ne)prihvaćenog ponašanja i socijalne interakcije među pojedincima_kama, grupama ljudi, državnog sistema i globalne politike. Definiranje nasilja je jedan od najtežih zadataka s obzirom na širok spektar aktivnosti koje obuhvata. Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) definira nasilje kao „namjerno korištenje fizičke sile i moći prijetnjom ili postupkom prema samom_oj sebi, prema drugoj osobi ili prema grupi ljudi ili čitavoj zajednici, što bi moglo rezultirati ili rezultira ozljedom, smrću, psihološkim posljedicama, nerazvijenošću ili deprivacijom.“ Nasilje kao društveni fenomen je uvijek pitanje moći pojedinca_ke, grupe ljudi, institucije ili države. U izvještaju Svjetske zdravstvene organizacije o globalnom statusu prevencije nasilja iz 2014. godine navedeno je da više od 1,3 miliona ljudi diljem svijeta umre svake godine kao rezultat nasilja u svim njegovim oblicima (nasilje prema samom_oj sebi, međuljudsko i kolektivno nasilje), što predstavlja 2,5% globalne smrtnosti.¹⁰⁷

Bosanskohercegovačko društvo nije pošteđeno, čak se može reći da prednjači u Evropi po slučajevima nasilja, koje postaje sastavnim dijelom društva, porodice ali i pojedinaca_ki. Nemoгуće je analizirati društvo u Bosni i Hercegovini, a ne govoriti o

107 World Health Organization. *Global Status Report on Violence Prevention 2014*. Dostupno na http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/status_report/2014/en/

nasilju u javnoj i privatnoj sferi, u politici i religiji, školi i medijima, nad ženama i djecom. Brz tempo života, teška socio-ekonomska situacija, politička nestabilnost i nove tehnologije svakodnevno mijenjaju društvo u kojem nasilje caruje i biva prihvaćeno. Veća izloženost nasilju kod osoba povećava prag tolerancije na nasilje tako da ono u njihovoj percepciji ne bude shvaćeno kao nasilje ili postaje društveno prihvaćen obrazac ponašanja.

Drugi nevidljivi oblik nasilja je i simboličko nasilje koje je prvi u društvenu teoriju nasilja uveo Pierre Bourdieu i definirao ga kao blago, stihijsko, neprimjetno i nevidljivo nasilje koje počiva na povjerenju, odanosti i ljubavi, a ispoljava se putem komunikacije. Simboličko nasilje je koristio i da objasni lakoću vladavine muškaraca nad ženama kroz analizu rodni stereotipa koji su prisutni i u bh. društvu. Jedan od tih stereotipa, o kojem jednako mišljenje imaju i muškarci i žene, je da su žene slabije, manje inteligentne, više osjećajne i nepouzdanе. On smatra da simboličko nasilje ne tiraniše koliko zlostavlja jer promovise i podržava najgore uslove bivstvovanja i čini ih prihvatljivim za šire narodne mase. Takvu vrstu nasilja vrši Federacija BiH koristeći moć dominacije nad svojim građankama kroz naknade za porodilje koje su okvirno definisane Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom,¹⁰⁸ a različito se primjenjuju u kantonima tako da majke u Hercegovačko–neretvanskom kantonu ne dobijaju nikakvu naknadu, dok u drugim kantonima naknada varira između 100 i 500 KM.¹⁰⁹ Opšteprihvaćen stav koji predstavlja simboličko nasilje je da su žene same krive ako su silovane zbog odabira mjesta na kojem su bile, odjeće koje su obukle i ponašanja koje seksualno motiviše muškarce da ih siluju.

108 Službene novine FBiH" broj 36/99, 54/04, 39/06 i 14/09

109 Vedrana Maglajlija. *Država ne brine za porodilje i njihove bebe*. Dostupno na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/drzava-ne-brine-za-porodilje-i-njihove-bebe> (2.6.2014.)

Svjetskoj javnosti se Bosna i Hercegovina „predstavila“ za vrijeme rata (agresije) u periodu 1992-1995, kada je nasilje, kao i pitanje opstanka, bilo svakodnevnica. U tim uslovima niko nije bio izuzet od čina nasilja, pitanje je bilo da li je osoba počinitelj_ka, žrtva ili svjedok_inja. Uz ratni plijen i zauzetu teritoriju, sila je iskazivana i na ženama kroz masovna silovanja koja simboliziraju obilježavanje zauzete teritorije i unižavanje maskuliniteta muškaraca koji nisu bili u mogućnosti da zaštite žene. Žena je bila objekt nad kojim je dokazivana moć odnosno poraz grupe kojoj je pripadala. Silovanje je korišteno kao strategija koja ima rodni karakter.

Sistemske silovanja Bošnjakinja za vrijeme rata (agresije) u Bosni i Hercegovini pokrenulo je feminističke kampanje za međunarodno priznavanje silovanja kao zločina protiv čovječnosti. Uključenje silovanja i seksualnog nasilja u zločine protiv čovječnosti stavljeno je kao razvođe humanitarnog međunarodnog prava, kao pobjeda interesa i prava žena.¹¹⁰

Svi feministički pokreti predstavljaju borbu protiv nekog oblika nasilja nad ženama utemeljenog na neravnopravnosti, rodnim odnosima i patrijarhalnoj heteronormativnosti. Centralno pitanje svih feminizama je položaj žene u društvu i posljedice koje prouzrokuje. Krenuvši od prvog vala feminizma koji se borio za pravo glasa, jednako obrazovanje i participaciju žena u javnom životu, odnosno koji je htio prekinuti začarani krug diskriminacije nad ženama u tim poljima. Kate Millet u drugom valu feminizma ističe važnost redefiniranja pojmova spola i roda kojima pripisuje odgovornost za neravnopravnost žena u društvu, što se može smatrati početkom borbe protiv rodno zasnovanog nasilja. Treći val feminizma kritizira nedostatke drugog vala, u centar svog djelovanja stavlja pitanje roda, identiteta i seksualnosti o čemu najviše govori Judith Butler, na koju se oslanja novija queer teorija.

110 Jasminka Babić Avdispahić, Jasna Bakšić Muftić, Marina Katnić Bakaršić, Nirman Moranjak Bamburać (2004). *Izazovi feminizma*. Sarajevo: Međunarodni forum Bosnae. str. 7.

Jedan od češćih oblika nasilja je nasilje nad ženama koje se javlja u širokom spektru svojih pojavnosti koje treba posmatrati zajedno, sa svim njihovim međusobnim povezanostima i uticajima na žrtvu. „Značenje i važnost feminističkih teorija o nasilju protiv žena prije svega je u suočavanju sa brojnim mitovima i predrasudama u društvu (npr. nasilje je „privatna stvar“, „dom je za ženu najsigurnije mjesto“).“¹¹¹ Feministkinje smatraju da je muško nasilje nad ženama ukorijenjeno u ograničavajućim rodnim ulogama i konstruktumu muškosti, maskuliniteta koji formira koncept adekvatnog ponašanja muškaraca podrazumijevajući nasilje sastavnim dijelom tog hegemonističkog koncepta. Liz Kelly kroz *Surviving Sexual Violence* iz 1988. godine uvodi koncept kontinuuma seksualnog nasilja čime skreće pozornost sa jednog, obično prijavljenog, čina nasilja na kontinuitet seksualnog nasilja koje je preživjela. Njeno istraživanje je pokazalo da žene tokom života dožive mnogo različitih vrsta seksualnog nasilja koje se odvija u kontinuitetu i utemeljeno je u patrijarhalnoj moći i kontroli. Kontinuum seksualnog nasilja je definisala kroz: različite oblike seksualnog nasilja, njihove različite uticaje i posljedice, različite zajednice i moguće legalne odgovore žena na nasilje, kroz različito pozicioniranje nasilja unutar i između različitih kultura i kroz historiju.

Tokom protekle decenije, međunarodna zajednica je počela koristiti izraz ‘rodno uslovljeno nasilje’, umjesto ‘nasilje nad ženama’ sa namjerom da prebaci fokus sa žena žrtava i da naglasi kako uloga rodni normi, nejednakosti i odnosi moći povećavaju osjetljivost žena na nasilje.¹¹²

Postoji mnogo oblika nasilja nad ženama, krenuvši od onog najuočljivijeg fizičkog nasilja do psihičkog koje se odnosi na

111 Maja Mamula i Nera Komarić (2005). *Seksualno nasilje: teorija i praksa*. Zagreb: Centar za prevenciju, istraživanje i suzbijanje seksualnog nasilja i žensku seksualnost. str. 9.

112 CARE International (2011). M Priručnik : Priručnik za obuku edukatora i profesionalnog osoblja za rad sa mladima. str. 182.

primjenu psihičke prisile s ciljem izazivanja straha, ugroženosti i povrede dostojanstva, verbalno nasilje, napade, psovanje, vrijeđanje, nazivanje pogrdnim imenima, davanje neumjesnih komentara, uhođenje, javnog ismijavanje, ignorisanje, ponižavanje, provjeravanje i ljubomoru. Posljedice ovog oblika nasilja nisu fizički vidljive ali ostavljaju trajne posljedice na osobu koja je žrtva ili svjedok.

Ekonomsko nasilje je veoma čest oblik koji u BiH ima dugu tradiciju ukorijenjenu u religiji i običajima. Obuhvata čin oduzimanja imovine, onemogućavanje upravljanja svojom ili zajedničkom imovinom, uništavanje imovine, onemogućavanje zapošljavanja i rada što dovodi ženu u položaj ekonomske ovisnosti i podređenosti osobi koja upravlja imovinom. Pitanje ekonomske (ne)ovisnosti je jedan od fokusa feminističkih nastojanja da ženu učini samostalnom i ravnopravnom.

Seksualno nasilje prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji je bilo koji seksualni čin, pokušaj ostvarivanja seksualnog čina, neželjeni seksualni komentar ili prijedlog koji je usmjeren protiv osobe i njezine seksualnosti, a koji može počinuti druga osoba bez obzira na odnos sa žrtvom ili situaciju u kojoj se nalaze. Karakterizira ga upotreba sile, prijetnje ili ucjene za ugrožavanje drobrobiti i/ili života same žrtve ili njoj bliskih osoba.

Spolno uznemiravanje je svaki oblik neželjenog verbalnog, neverbalnog ili fizičkog ponašanja spolne prirode čiji je cilj ili efekat povreda dostojanstva lica, posebno kada će se njime stvoriti zastrašujući, neprijateljski, degradirajući, ponižavajući ili uvredljiv ambijent.¹¹³

Pod seksualnim nasiljem se ne podrazumijeva samo silovanje, nego i dodirivanje intimnih dijelova tijela bez pristanka osobe, verbalno seksualno omalovažavanje, neželjeni seksualni prijedlozi i seksualno uznemiravanje, zahtijevanje seksualnih usluga

113 Damir Banović i Vladana Vasić (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identiteti: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. str. 20.

u zamjenu za druge usluge, prisilni brakovi, svaki oblik kontrole nad ženskim tijelom, trgovina ljudima, negiranje prava na upotrebu kontracepcije, prisilni abortus, prisilna trudnoća, genitalno sakaćenje, obavezna provjera djevičanstva.

Silovanje kao jedan oblik seksualnog nasilja se definira kao fizički, ili na drugi način, prisiljeno prodiranje (penetracija) penisa, drugog dijela tijela i objekta u vaginu, anus ili usta. Danas se govori o više vrsta silovanja: silovanje u braku, silovanje koje je počinio stranac, sistemsko silovanje u oružanim sukobima. Feministička teorija je redefinirala značenje pojma silovanje kao oblik brutalnog napastvovanja žena od njima nepoznatih muškaraca te se napastvovanje žena od strane njima poznatih muškaraca također smatra silovanjem, kao što je silovanje u braku. Feministkinje u Bosni i Hercegovini su pokrenule kampanju koja je na međunarodnom nivou rezultirala priznavanjem sistemskog silovanja kao zločina protiv čovječnosti. Američke feministkinje su sedamdesetih godina skovale pojam kultura silovanja (rape culture) kako bi ukazale na neosnovano okrivljivanje žrtava seksualnog nasilja od strane društva koje time normalizuje i prihvata seksualno nasilje muškaraca i stvara kulturu silovanja.

Genitalno sakaćenje žena (mutilacija) označava čin djelomičnog ili potpunog odstranjivanja vanjskih dijelova ženskog spolnog organa, ozljeđivanje spolnih organa žene u ime kulture, religije i drugih nemedicinskih razloga. U Bosni i Hercegovini nema zabilježenih slučajeva genitalnog sakaćenja žena ali u drugim kulturama zemalja Bliskog Istoka, u muslimanskim grupacijama u Indoneziji, Maleziji, Pakistanu i Indiji, Izraelu i u Africi među muslimanima, katolicima i plemenskim kulturama.¹¹⁴

Nasilne provjere djevičanstva postoje u mnogim zemljama kao što su Indija, Egipat i Turska, ali nisu nezabilježene u Bosni i

114 Adriana Zaharijević (priredila, 2012). *Neko je rekao feminizam?: kako je feminizam uticao na žene XXI vijeka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar: Fondacija „Heinrich Boll“, Ured u BiH: Fondacija CURE. str. 146

Hercegovini. Provjera djevičanstva se vrši prisilnim ginekološkim pregledom kako bi se utvrdilo stanje himena (djevičnjaka), ako je himen pocijepan smatra se da djevojka nije nevina.

Prisilni ili ugovoreni brakovi su dio mnogih tradicija uključujući i romsku tradiciju. Nerijetko djevojčice između 10. i 17. godine života ulaze u brak sa mnogo starijim muškarcem. Razlog zadržavanja ove tradicije leži i u siromaštvu porodica koje za djevojčicu dobiju novac ili drugi vid imovine.¹¹⁵ Ovaj oblik nasilja se tretira kao trgovina ljudima.

Uskraćivanje prava na korištenje kontracepcije, prisilan pobačaj ili zabrana pobačaja odnosno planiranja porodice spada u seksualno nasilje. IPPF¹¹⁶ u Deklaraciji o seksualnim i reproduktivnim pravima definiše član 9 – pravo da se izabere da li da se stupi u brak ili ne, da se osnuje i planira porodica, te da se odluči da li imati djecu, koliko i kada. Sve osobe imaju pravo da izaberu da stupe u brak, da osnuju i planiraju porodicu, da imaju djecu i da odluče o broju djece i razmaku njihovog rađanja slobodno i odgovorno, u sredini u kojoj zakoni i politike priznaju raznolikost oblika porodice koji uključuje i one koje nisu definisane potomstvom ili brakom. U Bosni i Hercegovni postoji čitav niz religijski utemeljenih razloga zabrane upotrebe kontracepcije, a nije rijedak slučaj da se partnerici zabrani upotreba kontracepcije iz drugih, ličnih razloga. Ipak, zakon ih ne zabranjuje. Ni država nije dosljedna u poštivanju prava na planiranje porodice pa tako na pozitivnoj listi lijekova ne postoji niti jedan kontraceptiv koji bi ženi dao više mogućnosti da upravlja svojim tijelom i planiranjem porodice. U Hrvatskoj je zabilježen slučaj kada je Prvo-braniteljica za ravnopravnost spolova ustanovila diskriminatoryno postupanje apoteke u kojoj je žena tražila kontracepcijske

115 A. Bajramović i A. Kapo. Šokantno: *Djevojčicu prodali za četiri dukata*. Dostupno na: <http://www.avaz.ba/clanak/145818/sokantno-djevojciju-prodali-za-cetiri-dukata?url=clanak/145818/sokantno-djevojciju-prodali-za-cetiri-dukata> (12.11.2014.)

116 Međunarodna federacija za planiranje porodice

pilule na osnovu liječničkog recepta, a farmaceutkinja je odbila da izda pilule pozivajući se na priziv savjesti. Prvobraniteljica je ustanovila kako svaka žena ima pravo da slobodno odlučuje o svom seksualnom i reproduktivnom zdravlju te je izdala i nekoliko preporuka za budući rad apoteke.¹¹⁷

Većina navedenih oblika nasilja je društveno prihvaćena i za muškarce pozitivno pozicionirana u društvu. Najčešći počinioci nasilja nad ženama su muškarci, a uzrok nasilje je rodno utemeljenje odnosa među muškarcima i ženama koje žene stavlja u neravnopravan položaj. Nasilno ponašanje prema ženama se događa svakodnevno i ulazi u sve pore života gdje se inkorporira u društveno prihvaćene obrasce ponašanja i iskazivanja muškosti. S druge strane, žene se u porodicama, zajednici i pod uticajem medija odgajaju da budu bespomoćne, majke, domaćice, negovateljice, učiteljice, čistačice i vještice kojima je potreban pravi muškarac kako bi uspjele u životu. Žene se u reklamama prikazuju stereotipno, u kuhinji, kupaonici, školi ili njihovo prikazivanje ima seksualnu konotaciju čime se doprinosi utvrđivanju podređenog položaja žene koja ne primjećuje nasilje ili za njega traži opravdanja.

S druge strane, bh. društvo nasilje njeguje kroz tradiciju i religiju bez obzira da li je riječ o kršćanstvu, pravoslavlju ili islamu. U sve tri monoteističke religije, zastupljene na prostoru BiH, žena se stavlja u podređen položaj, a nasilje nad njom se odobrava. Profesorica Jasna Bakšić-Muftić u tekst *Žene u islamu – otvorena debata* počinje počinje konstatacijom da je to otvoreno pitanje kako na relaciji muslimani – nemuslimani, tako i unutar samog muslimanskog svijeta. Vodi se polemika i oko definisanja prava na nasljeđivanje, te neki teoretičari islam karakterišu kao religiju koja štiti prava žena i osigurava joj nasljeđivanje, dok često zanemaruju činjenicu da to nije ravnopravno nasljeđivanje.

117 *Prvobraniteljica ukazala na diskriminacijsko postupanje ljekarne*. Dostupno na <http://www.prs.hr/index.php/priopcenja-prs/806-pravobraniteljica-ukazala-na-diskriminacijsko-postupanje-ljekarne> (7.10.2013.)

Slična se polemika vodi i oko prava glasa, ističe se da je islam ženi dao pravo glasa, tako da ona može biti svjedokinja ali dva ženska glasa vrijede kao jedan muški. Što direktno ukazuje na podređeni položaj žene. Kako Paula Petričević u tekstu Jedan Bog – jedan rod: odnos monoteističkih vjerskih zajednica prema ženskim ljudskim pravim navodi „... kad god je bila u prilici da igra bilo kakvu ozbiljnu ulogu, crkva je uvijek bila, i to valja naglasiti, izrazito *retrogradna i restriktivna po pitanju ženskih ljudskih prava*.” Crkva, kao i druge vjerske institucije, ograničava kontrolu nad ženskim tijelom i zabranjuje upotrebu kontracepcije. Što je i opravdano stavom da je dozvoljeni seksualni odnos samo onaj s ciljem prokreacije.

Religija se često koristi kao legitimno opravdanje za nasilje počinjeno nad ženama kroz knjige, kulturne prakse i običaje utemeljene u religiji. Nerijetko se navodi da islam odobrava nasilje nad ženama, te da njen odgajatelj (suprug) može upotrijebiti nasilje u svrhu prevaspitanja.

U cjelini uzev, sva tri monoteizma karakteriše, u glavnim crtama, potpuno podudaran stav prema ženi: ona nije subjekt i ne vrijedi koliko muškarac. Ona je Drugi, naličje, načinjena *od* prvog čeda i *za* njega. Ipak, iako je 'drugostvorena' od rebra Adamovog, prva je u grijehu.¹¹⁸

Mnoge žene se odluče da šute o nasilju kroz koje prolaze, bez obzira da li se radi o vidljivom ili nevidljivom obliku nasilja i gotovo uvijek se nadaju da će nasilje prestati. Razlozi neprijavlivanja nasilja su mnogobrojni, a neki do njih su duboko ukorijenjeni u tradiciji ili običajima, a vezuju se za čast žene. Ponekad žene smatraju da ako priznaju da su žrtve nasilja društvu će se činiti kao slabe, nedovoljno pametne da odaberu pravog partnera, same krive za to što im se događa. S druge strane, žene

118 Adriana Zaharijević (priređila, 2012). *Neko je rekao feminizam?: kako je feminizam uticao na žene XXI vijeka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar: Fondacija „Heinrich Boll”, Ured u BiH: Fondacija CURE. str. 146.

su nepovjerljive prema državnim strukturama i mehanizmima, policiji i centrima za socijalni rad, te vjeruju da će se nasilje nastaviti i povećati ako prijave nasilnika. Zbog specifičnosti odnosa između žrtve i počinitelja (bračni, rodbinski) često dolazi do umanjivanja težine djela ili posljedica što u konačnici otežava žrtvu da prijavi nasilje. Seksualno nasilje nosi sa sobom još specifičnosti u vezi sa prijavljivanjem kao što je nepostojanje svjedoka, dvoznačni dokazi i tradicija.

Nakon decenija feminističkog djelovanja vidljivi su i pomaci u prevenciji rodno zasnovanog nasilja. Prevencija nasilja u svrhu njegove potpune eliminacije je cilj kojem teže sve kampanje usmjerene na podizanje javne svijesti o vrstama i posljedicama nasilja, jačanje državnih mehanizama za podršku žrtvama nasilja i sankcionisanje počinitelaca kroz multisektorski i multidisciplinarni pristup problemu. Feministički aktivizam nije usmjeren samo na podizanje svijesti o vrstama nasilja i na jačanje državnih (institucionalnih) mehanizama za prevenciju i tretman žrtve, nego direktno na osnaživanje žena u cilju preventivnog djelovanja i života dostojnog svakog čovjeka. Osnažena žena ima više mogućnosti da izbjegne nasilje u životu. U BiH djeluje nekoliko nevladinih organizacija koje predano rade na prevenciji nasilja nad ženama i pružanju podrške ženama žrtvama nasilja.

Generalna skupština UN-a je 1999. godine proglasila 25.11. za Međunarodni dan borbe protiv nasilja nad ženama u znak sjećanja na dan kada su 1960. godine ubijene tri sestre Mirabal u Dominikanskoj Republici. Obilježavanjem ovog dana doprinosi se podizanju svijesti o sveprisutnosti nasilja nad ženama diljem svijeta.

Bijela mašna (White Ribbon) je postala simbol borbe protiv nasilja nad ženama sa porukom da muškarci trebaju preuzeti više odgovornosti u smanjenju nivoa nasilja nad ženama.

Pravni osnov za primjenu gotovo svih najvažnijih međunarodnih instrumenata za zaštitu ljudskih prava i sloboda je Ustav

Bosne i Hercegovine koji članom 2 zabranjuje diskriminaciju po bilo kojem osnovu, pa i po osnovu spola. U Aneksu I Ustava BiH pod nazivom "Dodatni sporazumi o ljudskim pravima koji će se primjenjivati u Bosni i Hercegovini" popisane su konvencije, povelje i paktovi koji će se poštovati u državi, između ostalih, i Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (1979) i Konvencija o državljanstvu udatih žena (1957).

Korištena i preporučena literatura:

Adriana Zaharijević (priredila, 2012). *Neko je rekao feminizam?: kako je feminizam uticao na žene XXI vijeka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar: Fondacija „Heinrich Boll“, Ured u BiH: Fondacija CURE.

Damir Banović i Vladana Vasić (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identiteti: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Jasminka Babić Avdispahić, Jasna Bakšić Muftić, Marina Katnić Bakaršić, Nirman Moranjak Bamburać (2004). *Izazovi feminizma*. Sarajevo: Međunarodni forum Bosnae.

Joy Magezis (2001). *Ženske studije*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo.

Maja Mamula i Nera Komarić (2005). *Seksualno nasilje: teorija i praksa*. Zagreb: Centar za prevenciju, istraživanje i suzbijanje seksualnog nasilja i žensku seksualnost.

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 1: Guidelines*. New York: the Population Council.

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 2: Activities*. New York: the Population Council.

Robert Crooks i Karla Baur (2010). *Our sexuality: eleventh edition*. Belmont: Wadsworth.

Zlatiborka Popv – Momčilović (2011). *Diskursi u feminističkoj teologiji: oblici de(kon)strukcije rodni identiteta – hrišćanska(e) perspekti-*

va(e). *Diskursi*, Br. 1/2011, str. 95-110

CARE International (2011). *M Priručnik: Priručnik za obuku edukatora i profesionalnog osoblja za rad sa mladima*

Bassam Imam () *Feminology: Woman Abuse*, Free e books

Web stranice:

Sandra Horley. Opinion: Why domestic violence is never a private issue. Dostupno na <http://edition.cnn.com/2013/06/19/opinion/opinion-domestic-violence-not-private-issue/> (19.06.2013.)

Alana Prochuk. What is rape Culture?. Dostupno na <http://www.wavaw.ca/what-is-rape-culture/>

World Health Organization. *Global status report on violence prevention 2014*. Dostupno na http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/status_report/2014/en/

Vedrana Maglajlija. *Država ne brine za porodicu i njihove bebe*. Dostupno na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/drzava-ne-brine-za-porodicu-i-njihove-bebe> (02.06.2014.)

A. Bajramović i A. Kapo. Šokantno: *Djevojčicu prodali za četiri dukata*. Dostupno na: <http://www.avaz.ba/clanak/145818/sokantno-djevojicu-prodali-za-cetiri-dukata?url=clanak/145818/sokantno-djevojicu-prodali-za-cetiri-dukata> (12.11.2014.)

Prvobraniteljica ukazala na diskriminacijsko postupanje ljekarne. Dostupno na <http://www.prs.hr/index.php/priopcenja-prs/806-pravobraniteljica-ukazala-na-diskriminacijsko-postupanje-ljekarne> (07.10.2013.)

http://shura.shu.ac.uk/7591/1/Cowburn_perceiving_the_continuum.pdf

Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom Službene novine FBiH" broj 36/99, 54/04, 39/06 i 14/09

PATRIJARHAT

Bojana Vasić

Patrijarhat je društveni sistem u kojem je otac ili najstariji muškarac glava porodice, potomci/potomkinje i nasljednici/e se prepoznaju prema muškoj liniji i muškarac je vlasnik imetka. Patrijarhat karakteriše muška dominacija kako u javnoj, tako i u društvenoj sferi života, kao i nejednaki odnos moći između žena i muškaraca pri čemu su žene sistematski u nepovoljnijem položaju i diskriminisane. Pojam je nastao od grčke riječi *patriarkhes* što znači otac ili šef rase, patrijarh i bukvalno znači vladavina očeva.¹¹⁹

Jedna od osnovnih prepostavki patrijarhata bila je da muškarac raspolaže ženskim tijelom i svim njegovim proizvodima, dok je funkcija žene da sprovede ono za šta je biološki determinisana i da svoje proizvode svojevolljno podari muškarcu.¹²⁰ Žena samoj sebi nije dovoljna i ne može se brinuti sama o sebi, pa tako muškarcu, kao jačem, pripada uloga zaštitinika, prvo ocu, a zatim mužu. Prelazak žene iz *vlasništva* oca u *vlasništvo* muža simbolički se obavlja stupanjem u brak, gdje budući muž obilježi ženu kao svoju razmjenom prstenja. Kroz tradiciju koja okružuje institut braka vidljiv je odnos društva prema ženi kao manje vrijednoj prvenstveno kroz pritisak da se žena uda jer se njena vr-

119 Jasmina, Čaušević, i Gavrić Saša, priredili.: *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Heinrich Böll Stiftung, 2012. str. 304.

120 Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008. str. 101.

ijednost potvrđuje kroz činjenicu da se ostvaruje kao supruge, zatim davanju miraza kao dodatne mjere podizanja *vrijednosti* žene da bi se njena udaja osigurala i da ona ne bi više bila *teret* svome ocu/bratu.

Iako se forma patrijarhata mijenjala kroz vrijeme, on je ostao sveprisutan. Iz forme apsolutne dominacije na polju ekonomske, reproduktivne i seksualne kontrole, preselio se u odabrane oblasti koje su po pravilu opet one najbliže poljima moći i odlučivanja.¹²¹ Moderni patrijarhat je danas ugovoreni, a ne prirodni,¹²² on je institucionaliziran i ogleda se u dominaciji muškaraca u društvu, pogotovo na položajima moći i odlučivanja.

Patrijarhat, kao i svaka druga duboko nasilna društvena formacija (kao što su kriminalne subkulture i vojne strukture), kombinuje direktno, strukturno i kulturno nasilje u bezizlaznom trokutu.¹²³ Direktno nasilje podrazumijeva silovanje, zlostavljanje i represiju, strukturno nasilje institucionalizuje, dok kulturno nasilje opravdava ili legitimiše druga dva oblika nasilja. Kulturno nasilje, zapravo čini patrijarhat veoma trajnom strukturom, internalizuje položaj žene kao žrtve. Primjer kulturnog nasilja bi bila nemogućnost shvatanja postojanja ovog fenomena i sveprisutnosti patrijarhata u društvu.

Različite feminističke struje i teorije različito definišu i na različit način posmatraju patrijarhat. U nastavku će biti iznesena i objašnjena neka od njih. Marksistički feminizam polazi od teze po kojoj je izvorna podjela rada zasnovana na podjeli porodičnog rada, iz čega slijedi da je kičmeni stub u razvoju kapitalizma opstanak posjedničkog odnosa u porodici.¹²⁴ Po marksističkim

121 Zaharijević, Adriana, *ibid*, str. 99.

122 Pejtman, Kerol: *Bog je čoveku dao pomagaca: Hobs, patrijarhat i bračno pravo*. Dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-1/284-bog-je-coveku-dao-pomagaca-hobs-patrijarhat-i-bracno-pravo>

123 Galtung, Johan: *Mirnim sredstvima do mira: mir i sukob, razvoj i civilizacija*. Beograd: Službeni glasnik: Jugostok XXI, 2009. str. 66.

124 Zaharijević, Adriana, *priredivačica: Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll

feministkinjama, ukidanjem kapitalističkih društvenih odnosa ukinut će se i patrijarhat. Anarho-feministkinje, koje spajaju anarhizam i feminizam, smatraju da nije dovoljno stati na put patrijarhatu, da bi se postigla lična autonomija i sloboda u zajednici.¹²⁵ One se zalažu za ukidanje države, jer patrijarhat prepoznaju kao dominaciju nad ženama putem upotrebe sile, a država ima monopol nad upotrebom sile. Pacifističko-anti-militaristički feminizam polazi od pretpostavke da je patrijarhat idejni tvorac rata i da se njime služi da bi očuvao vlastiti poredak. Rodna analiza rata pokušava da pokaže da do ratova dolazi između ostaloga i zato što su žene isključene iz sfere javnosti i odlučivanja.

Radikalni feminizam zastupa mišljenje da su muškarci odgovorni za opstanak patrijarhata, jer su samo oni na dobitku od održavanja nepravednih hijerarhijskih odnosa. Temeljna teza radikalnih feministkinja jeste da patrijarhat opstaje usljed kontrole i eksploatacije ženske seksualnosti i ženskih reproduktivnih sposobnosti.¹²⁶ Radikalni feminizam se zalaže za prevazilaženje i dekonstrukciju nametnutih rodni uloga čime će se ujedno i patrijarhat eliminisati. Lezbejski feminizam zasnovan je na ideji da i seksizam i heteroseksizam nastaju iz muškog nametanja moći ženama, koje se održava kroz heteroseksualnost. Patrijarhat tako u cilju svog opstanka obezvređuje žensku seksualnost podređujući je muškoj, jer u heteroseksualnim odnosima muškarci imaju moć i kontorlišu žene, i na taj način se korist muškaraca uvećava. Socijalistički feminizam predstavlja spoj teza marksističkog i radikalnog feminizma, pošto proširuje tezu o ulozi kapitalizma u tlačenju žena na strukturno shvatanje rodni uloga i patrijarhata. On se usredsređuje na javnu i privatnu sferu života žene, zalažući se za to da se oslobođenje može postići jedino okončanjem ekonomskih i kulturno nasleđenih oblika

Stiftung, 2008. str. 405.

125 Ibid.

126 Ibid, str. 406-407.

dominacije nad ženama.¹²⁷ Socijalistički feminizam kritikuje stav tradicionalne marksističke teorije koji govori da će ukidanjem klasnih hijerarhija nestati i rodna hijerarhija. Liberalni feminizam oslanja se na žene kao na glavne pokretačice promjena te smatra da one mogu postići ravnopravnost unutar postojećeg sistema vlastitim naporima, bez da se nužno mijenja patrijarhalna društvena struktura. Liberalne feministkinje se, kao i druge feministkinje, zalažu za reproduktivna prava, pravo glasa, pravo na obrazovanje, pravo na jednake plate, na porodijske dopuste, zdravstveno osiguranje te se bore protiv porođnog nasilja.

Brak je društvena institucija, i u većini slučajeva podrazumijeva životnu zajednicu između muškarca i žene. Prvenstveno je bio dužnost i osnova za reprodukciju, a tek kasnije se javlja ideja o biranju partnera/ice na osnovu emocija. Međutim, feministkinje tvrde da rodno- struktuiran brak danas doprinosi, ili je čak i oslonac ženske ekonomske nejednakosti i obespravljenja.¹²⁸ Definiranje braka kao zajednice između muškarca i žene spada u heteronormativni diskurs. Prema heteronormativnosti, ljudi mogu pripadati jednom rodu (muškom ili ženskom) i prema tome se određuju njihove prirodne uloge. Heteronormativnost, kao i patrijarhat, daje muškarcu dominantnu, privilegovanu poziciju unutar društva. Heteronormativnost u prvom planu marginalizira LGBTTIQA osobe, zbog striktnog definiranja roda i rodni uloga, ali također i žene. Seksizam, kao i heteronormativnost, polazi od rodni i spolni razlika, odnosno zastupa tezu da fizičke i psihičke razlike između muškaraca i žena, odnosno između spolova, trebaju da definišu njihove rodne uloge u društvu, pri čemu se žene podcjenjuju.

Matrijarhat je pojam suprotan patrijarhatu. Označava političku vlast žena u društvu i njihovu dominaciju u obitelji. Sam termin skovan je osamdesetih godina 19. vijeka od latinskog *mater*

127 Ibid. str. 408.

128 Brake, Elizabeth: *Marriage and Domestic Partnership*. Dostupno na: <http://plato.stanford.edu/entries/marriage/#FemApp>

(majka) i *grčkog* arhein (vladati).¹²⁹ Iako historijski ne postoje dokazi da su postojala poptuno matrijarhalna društva, ipak možemo naći društva i zajednice koje imaju neke segmente matrijarhata. Međutim primjeri matrijarhata prisutni su u mitologiji te je veoma poznat mit o Amazonkama, ratnicama koje koriste muškarce samo za reprodukciju. One imaju negativne osjećaje prema muškarcima, odnosno kod njih primjećujemo mizandriju što je mržnja žena prema muškarcima. Suprotnost mizandriji je mizoginija ili mržnja muškaraca prema ženama. Razlika između mizandrije i mizoginije je ta što mizandrija uglavnom nastaje kao odgovor na mizoginiju i iz straha.

Za dalje čitanje o patrijarhatu - iz Enciklopedija političke kulture tekst Žarane Papić *Patrijarhat* dostupan na: <http://www.gay-serbia.com/teorija/2005/05-01-11-patrijarhat/index.jsp?aid=1693>.

Za početnike/ce tekst Ivane Mihaele Žimbek za voxfeminae.net *Vodič kroz pravce i valove u feminizmu za početnice/ke* dostupan na: <http://www.voxfeminae.net/cunterview/politika-drustvo/item/6145-vodic-kroz-pravce-i-valove-u-feminizmu-za-pocetnice-ke>.

Knjigu 26 mladih autorki u izdanju *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, dostupnu na: https://rs.boell.org/sites/default/files/feminizam_2_gesamt_v3.pdf. Esej Bell Hooks *Razumjeti patrijarhat* dostupan na: <http://www.mirovna-akademija.org/rma/bhs/novosti/41-related/305-razumjetipatrijarhat>.

129 Jasmina, Čaušević, i Gavrić Saša, priredili_e: *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Heinrich Böll Stiftung, 2012. str. 238.

Korištena i preporučena literatura:

Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008

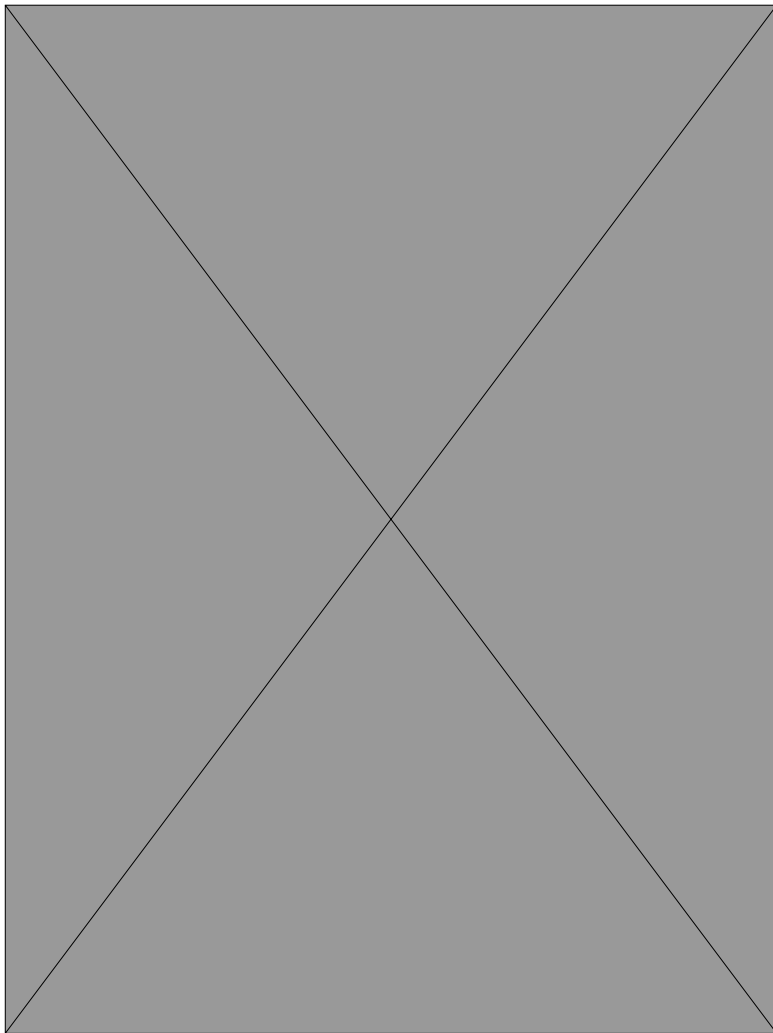
Jasmina, Čaušević, i Gavrić Saša, priredili_e: *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Heinrich Böll Stiftung, 2012.

Galtung, Johan: *Mirnim sredstvima do mira: mir i sukob, razvoj i civilizacija*. Beograd: Službeni glasnik: Jugoistok XXI, 2009.

Papić, Žarana: *Patrijarhat*. Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993.

Brake, Elizabeth: *Marriage and Domestic Partnership*. Stanford University, 11 July 2009. Web. 15 Oct. 2015. Dostupno na: <http://plato.stanford.edu/entries/marriage/#FemApp>

Pejtman, Kerol: *Bog je čoveku dao pomagača: Hobs, patrijarhat i bračno pravo*. Centar za ženske studije Beograd. N.p., n.d. Web. 16 Oct. 2015. Dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-1/284-bog-je-coveku-dao-pomagaca-hobs-patrijarhat-i-bracno-pravo>.

Fotografija Izudin Karić

POLITIKA

Izudin Karić

Politika se definiše kao djelatnost društva kojom se organizuje, vodi i osmišljava zajednički život ljudi, a na temelju osnovnih principa kojima se vodi država. Ovo je na papiru koncizna definicija, ali politika sama po sebi je složena, naročito ukoliko termin *politika* povežemo sa spolom. Da bi se došlo do današnjeg uređenog sistema politike ljudski rod, naročito žene i manjine, su prošli/e kroz mnoge promjene. Svakodnevni život koji živimo, posao i egzistencija su, u stvari, dio politike. Bosna i Hercegovina je jedan od dobrih primjera na kojem možemo da vidimo koliko je politika bitna, moćna i uticajna. O politici u našoj državi će nešto poslije biti više riječi. Ideja, misao i djelo o politici nastali su u antičko doba. Platon i Aristotel su pisali o njoj sa filozofskog stajališta. U kontekstu antičkog, Grčka i Rim su imali karakteristična državna uređenja i političke termine. Politika se naravno razvijala sa vremenom pa su nastale različite političke ideologije i partije. Važno je napomenuti da sve od prvih demokratskih društava pa do 18. vijeka, politika i oni/e koji/e su se bavili politikom, nisu uzimali u obzir učešće žene u politici. Tako na primjeru starih civilizacija primijećujemo kakav je bio položaj žene u političkom životu. Atina je bila neuobičajeno kruta u odnosu prema ženama dok je Sparta bila liberalnija. Atinjanke su se udavale prilično mlade i bez životnog iskustva. Žena u Atini nije imala pravo na svoje mišljenje, a nije ga ni mogla imati kad joj je obrazovanje bila onemogućeno. Jedina njena zadaća bila je

roditi mužu djecu kako bi se o njemu u starosti imao ko brinuti.

Spartanka je također morala rađati djecu, ali ta se uloga u Sparti cijnila, jer je značila rađanje novih ratnika. Žena je za njih nešto vrijedila i omogućeno joj je bilo i obrazovanje. Upravo to je učinilo Spartanke neovisnima i samosvjesnima te su hrabro sudjele u političkom životu. Suprug nije mogao upravljati njome, ali mora se imati na umu da je često bio odsutan vodeći ratove ili provodeći vrijeme u vojnim barakama. Međutim, da li bi imale takvu slobodu i takav položaj da su muževi češće bili u kući?¹³⁰

U starom Egiptu, žene su bile ravnopravne sa muškarcima. Ta ravnopravnost se očitovala u slobodi samostalnog vođenja poslova, posjedovanja imovine, učestvovanja u javnom životu, obavljanja profesija za koje su se školovala itd. Ono što je karakteristično za Egipat jeste da je naša asocijacija na njega često povezana sa zvučnim imenima faraonki tog vremena kao što su Kleopatra i Hatšepsut.

Sumersko i babilonsko društvo je bilo također poprilično ravnopravno budući da su žene mogle da obavljaju poslove, da budu ekonomski nezavisne, mogle su da se i razvedu itd. U Starom Rimu, muškarac je apsolutno odlučivao o sudbini žene i glede političkog učešća - žena je bila u potpunosti isključena.¹³¹

Od tih perioda do pravog i masovnijeg buđenja političke svijesti kod žena i ostvarivanja značajnih rezultata prošle su hiljade godina. Tokom Francuske revolucije (1789-1795), u kojoj su žene ravnopravno učestvovala sa muškarcima, nisu uvaženi zahtjevi žena za ostvarenje rodne ravnopravnosti u imovinsko-pravnim odnosima, ali je njihova aktivnost dovela u pitanje rad postojećih institucija. 1789. godine kada je sazvana Generalna skupština na kojoj se trebalo raspravljati o finansijskim i ekonomskim problemima, žene su počele da dostavljaju svoje zahtjeve, žalbe i peticije za punopravno članstvo u zajednici.

130 <http://arheo.ffzg.unizg.hr/ska/fragmenti/2-3/drustveniPolozej.htm>

131 *Zbornik radova ženske političke akademije*

Međutim, po pitanju žena, Narodna skupština se oglušila i zanemarila položaj žene. Vrhovni dokumenti, kao što je francuski Ustav donesen 1791. godine, ženama negira politička prava stavljajući žene u domen porodice i domaćinstva. Od istaknutih ličnosti koje su pokušavale da se suprotstave takvim nepravednim odlukama, aktima i praksi svoj doprinos su dale spisateljica i aktivistkinja Olympe de Gouges (1748-1793) i britanska spisateljica, filozofkinja i prema mišljenju mnogih prva feministkinja Mary Wollstonecraft (1759 - 1797).

Po prelasku iz 19. vijeka u 20. vijek, sufražetkinje su krenule u misiju kojom su nastojale da žene dobiju pravo glasa koje do tada nisu imale. Pokreti za ostvarivanje prava glasa su se prvo javili u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji, a kasnije su se proširili i na ostale zemlje. Pravo glasa je tada bilo veoma teško i mukotrpno ostvariti. U Sjedinjenim Američkim Državama ženski pokret je počeo tokom 40-ih godina 19. vijeka. Ukidanje ropstva je bilo inspiracija za jedan ovakav pokret. Neke od aktivistkinja koje su dale svoj doprinos ovom pokretu bile su Lucretia Mott i Elizabeth Cady Stanton). One su organizovale skup u mjestu Seneca Fols, država Njujork na kojem su se po prvi put tražila prava za žene. Time je omogućeno da se usvoji *Deklaracija o stavovima* u kojoj se između ostalog traži pravo glasa za žene. Prva država u svijetu u kojoj se ženama omogućilo ustavom da imaju pravo glasa je američka država Vajoming - 1869. godine, ali stav sufražetkinja je bio da se mora podnijeti amandman na Ustav Sjedinjenih Američkih Država tako da bi se time omogućilo pravo glasa na teritoriji čitave države. Usvajanje amandmana i njegovo proglašavanje sastavnim dijelom Ustava SAD-a se dešava tek 26. avgusta 1920. godine.

U Velikoj Britaniji pokret se razvio tokom 50-tih godina 19. vijeka. Smatra se da je sufražetski pokret u Velikoj Britaniji proistekao iz radničkog pokreta. 1867. godine, prijedlog John Stuart Mill-a Donjem domu biva odbačen, a ticao se ženskog prava glasa.

Pokušaji da žene dobiju pravo glasa nastavljani su snagama organizacije Nacionalna unija ženskih sufražetskih društava (National Union of Women's Suffrage Societies) koju je predvodila Millicent Fawcett. U februaru 1918. godine, žene su dobile pravo glasa, ali i tada je izvršena diskriminacija budući da su glasati mogle samo žene koje su imale 30 i više godina. Deset godina poslije ta granica je pomjerena na 21. godinu.

U ostatku svijeta, u pojedinim državama, ženama je omogućeno da mogu glasati: na Novom Zelandu od 1893. godine, u Australiji od 1894. godine, u Finskoj od 1906. godine, a u Švedskoj od 1863. godine, s tim da je to pravo bilo ograničeno i odnosilo se na žene koje nisu bile udate i one koje su bile udovice. Postepeno i druge zemlje širom zemlje su omogućavale da žene mogu glasati, s naglaskom na to da su neke od njih, poput Saudijske Arabije, Kuvajta, Katara, Omana i Bahreina to omogućile razočaravajuće kasno.¹³²

Za Bosnu i Hercegovinu naročito je važna 1919. godina zbog toga što se te godine osnovalo udruženje Društvo za prosvjeđivanje žena i zaštitu njenih prava čija je svrha bila edukacija i ostvarivanje građanskih i političkih prava žena. Udruženje je izdavalo list Ženski pokret. U Bosni i Hercegovini je i ranije, dakle prije 1919. godine, djelovalo nekoliko udruženja koja su se bavila politikom, ali ukoliko su neke od ideja imale feminističku podlogu - one su bile potiskivane drugim nacionalnim i vjerskim određenjima. Socijaldemokratkinje su bile aktivne u radničkim partijama i društvima ili sindikalnim organizacijama. U aprilu 1919. godine, ujedinjuju se socijaldemokratkinje iz Srbije i Hrvatske te formiraju Sekretarijat žena socijalista unutar Socijalističke radne partije. U Statutu Sekretarijata je pisalo da se članice bore za jednakost prava bez obzira na spol i porijeklo kao i za biračka prava građana i građanki starijih od 20 godina. Sekretarijat je do kraja 1920 godine ostvario značajan rad na

132 Ibid.

organizovanju komunistkinja u pojedinim mjestima i objavio je svoj list *Jednakost*.

Na inicijativu Ženskog saveza iz Srbije održan je prvi kongres u Beogradu na kome je osnovan Narodni ženski Savez Srpskinja, Hrvatica i Slovenki. U radu Saveza je učestvovalo oko 200 nacionalnih, prosvjetarskih i humanističkih društava. Od 1929. godine, Savez je djelovao pod imenom Jugoslovenski ženski savez.

Društvo za prosvjećivanje žena, Narodni ženski savez i Sekretarijat žena socijalistkinja tokom 1919. i 1920. godine su nastojali da se pravo glasa prizna novim ustavom koji je bio u pripremi. Pomenuta društva su održavala skupove u većim gradovima u Jugoslaviji. Žensku stranku su osnovale mlade intelektualke 1927. godine koje su veoma žustro krenule sa radom, međutim, njihov rad je zabranjen 6. januara 1929. godine, kao i svim ostalim političkim partijama.

U periodu kada je počinjao Drugi svjetski rat žene različitih profesija kao što su doktorice, borkinje i političarke su se masovno uključivale u NOB. Njihov rad se odvijao u pozadini fronta. jama.¹³³ Naredni značajni period je počeo dana 06.12.1942. godine kada se formirao Antifašistički ženski front u Bosanskom Petrovcu, a čiji rad je bio društveno-politički koji je ujedno imao veliki uticaj na funkcionisanje života u Drugom svjetskom ratu. Na konferenciji, pozdravni govor je održao i Josip Broz Tito. AFŽ je radio na obnavljanju zemlje kroz obnovu kuća, industrije i institucija, također na opismenjavanju i obrazovanju, kulturnim događajima, na pomaganju drugima i na programima koji su imali za cilj postizanje ravnopravnosti spolova. Nakon rata održana su tri kongresa AFŽ-a. AFŽ je predstavljao žene Jugoslavije u međunarodnom pokretu žena. Ukinut je na IV kongresu SKJ 1953. godine kao posebna ženska organizacija i i preinačen je u Savez ženskih društava Jugoslavije.

133 Ibid.

Ustav Jugoslavije iz 1946. godine donio je punu ravnopravnost ženama. Žene su imale pravo glasa kao i sva druga politička prava. Naredni bitan korak je bio donošenje *Zakona o braku* koji je donio obavezan građanski brak u kojem su žene izjednačene sa muškarcima po pitanju obaveza i prava. Žene su također dobile pravo na porodijsko odsustvo, ravnopravno nasljeđivanje imovine, pravo na usvajanje itd. Od 1952. godine žene su mogle da odlučuju da li će rađati djecu, a od 1974. godine ovo pravo je postalo i ustavno načelo.

Par decenija nakon osnivanja Antifašističkog ženskog pokreta, u Beogradu, 1978. godine se održava *Međunarodni feministički skup Drug-ca žena: žensko pitanje - novi pristup* čije su učesnice bile žene iz bivše SFRJ i iz zemalja Zapadne Evrope. Na konferenciji se raspravljalo o patrijarhatu, feminizmu i marksizmu, feminizmu i psihoanalizi, identitetu, seksualnosti, jeziku, nevidljivosti žena u kulturi i nauci, ali i o svakodnevnom životu žena, diskriminaciji žena u javnoj i privatnoj sferi, dvostrukoj opterećenosti žena, o nasilju nad ženama, o opstajanju tradicionalnih patrijarhalnih uloga uprkos normativnim rešenjima koja garantuju ravnopravnost. Prvi put je javno dat kritički osvrt na rješavanje ženskog pitanja u Jugoslaviji. Ta kritika je bila feministička, ali ne i antisocijalistička.¹³⁴

Ipak, govoreći u kontekstu političkog učešća žena u periodu socijalizma naglašava se da je ono bilo potčinjeno popunjavanju kvota. Rijetki su primjeri žena koje su dospijevale na bitne funkcije političkih i državnih funkcija. Sa na početku navedenim, ovaj feministički skup se završava pregledom dešavanja vezanih za ženska organiziranja na području SFRJ zbog prirode burnih događaja koji su se odigrali u periodu nakon.¹³⁵

Period koji obuhvata kraj osamdesetih i početak devedesetih godina 20. vijeka obilježen je socio-ekonomskim i političkim

134 Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku

135 Zbornik radova ženske političke akademije

previranjima, te tranzicijom od socijalističkog uređenja društva ka *demokratiji*, koja je okarakterisana ratnim dešavanjima i podjelom na nacionalne države na području bivše Jugoslavije. Raspad Jugoslavije je uticao na sve segmente društva i pred sebe je postavio pitanje etničke podjele koja će u narednom periodu imati veliki uticaj skoro u svim sferama društva, pa tako i po pitanju rodne ravnopravnosti, zastupljenosti žena na pozicijama odlučivanja i drugim sferama javnog života. Prvi demokratski, višestranački izbori koji su se održali u BiH 1990. godine na vlast su doveli tri najveće nacionalne političke stranke koje će predstavljati tri dominantne etničke grupe u BiH (Bošnjake, Hrvate i Srbe) i uređivati politički život zemlje. Nakon prvih demokratskih, višestranačkih izbora, koji su se održali 1990. godine, žene su u Skupštini BiH zauzele 2,92% mjesta, što je bio najmanji zabilježeni omjer u kojem su žene u BiH sudjelovale u najvišim tijelima vlasti od 1946. godine. Na lokalnom nivou, na izborima za skupštine općina, pripalo im je 5,0% mjesta. Liste su bile zatvorenog tipa, a patrijarhalno okruženje i sveopća re-tradicionalizacija društva imali su uticaj na strukture političkih stranaka i formiranje izbornih listi. Nakon referenduma, u proljeće 1992. godine, započinje novo poglavlje u životu građana i građanki BiH obilježeno stradanjima, gubljenjem porodica, imovine, dostojanstva.

Žene u to vrijeme nisu imale značajan politički angažman. Nakon prvih poslijeratnih opštih/općih izbora 1996. godine, vlast je pripala vodećim nacionalnim strankama, koje su i tokom rata bile na vlasti a koje su ujedno predstavnice tri najveće etničke skupine u BiH (SDA, HDZ i SDS). U Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH (PSBiH) zastupljenost žena iznosila je 2,38%, u Predstavničkom domu PFBiH 5% i u Narodnoj skupštini RS-a 1,89%. Na izborima 1998. godine u Predstavničkom domu PSBiH bilo je 26% žena, u Predstavničkom domu PFBiH 15% i u Narodnoj skupštini RS-a 22,8%. Na lokalnim izborima 1997. godine u općinama FBiH žene su ostvarile zastupljenost od

6,15%, a u RS-u 2,4%. Na izborima 2000. godine u Predstavničkom domu PSBiH učestvovalo je 4,76%, u Predstavničkom domu PFBiH 17,4% a u Narodnoj skupštini RS-a 14,86%. Na lokalnim izborima 2004. godine žene su ostvarile zastupljenost od 18,1%. Na izborima 2006. godine u Predstavničkom domu PBiH žene učestvuju sa 14,28%, u Predstavničkom domu PFBiH sa 21,42% a u Narodnoj skupštini RS-a sa 20,48%. Nakon općih izbora 2010. i lokalnih izbora 2012. godine, rezultati pokazuju da je učešće žena i muškaraca u zakonodavnim organima na svim nivoima vlasti slično ranije održanim izborima. Pravni dokumenti koji regulišu pitanja ravnopravnog učešća žena u političkom životu BiH su *Ustav BiH*, *Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH*, *Izborni zakon BiH*, a *Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH*, usvojen 2003. godine, jedan je od najznačajnijih pravnih dokumenata koji reguliše položaj žena u BiH i garantuje ravnopravnost spolova u ekonomskom, socijalnom i političkom životu. *Izborni Zakon BiH* je također važan pravni dokument koji reguliše politička prava žena u Bosni i Hercegovini. Početkom februara 2013. godine, zastupnice u Zastupničkom domu PFBiH uspostavile su *Klub parlamentarki*, koji djeluje kao neformalna grupa. Inicijativu je pokrenuo Međunarodni republikanski institut u BiH s ciljem zajedničkog djelovanja parlamentarki po pitanju inicijativa koje mogu zagovarati unutar svojih političkih stranaka i na nivou vlasti na kojem se nalaze. Od tada je ovaj klub političarki koje pripadaju različitim političkim grupama napravio značajan napor u organizacionom razvoju i uticaju u Parlamentu. Klub je do danas radio sa državnim nevladinim organizacijama na nacrtu amandmana o povećanju sankcija protiv počinitelja nasilja u porodici i ostalih krivičnih djela počinjenih protiv žena i djevojčica kao što su incest, silovanje maloljetnih osoba, akti koji kriminaliziraju porodijski dodatak, promjena dobne granice za zakonsko shvatanje maloljetnika/ca i harmonizirajuće kompenzacije za porodijsko odsustvo majki i očeva širom zemlje.

Brojne su prepreke koje ženama otežavaju bavljenje politikom i odlučivanje u javnom prostoru. Jedan od faktora koji to sprečava je rodna podjela rada tako da ženama, tradicionalno, pripada privatna sfera koja se tiče kućnih poslova, ili poslova koji su okarakterisani i kao ženski, kao što je npr. polje obrazovanja. Politički život je jedan od segmenata u kojima žene nisu dovoljno zastupljene, a jedan od razloga za to jeste društvo prožeto tradicionalnim uvjerenjima da ženi ne pripada javna sfera u kojoj može da utiče na odluke koje su bitne za pitanja cjelokupnog društva. Iako je ženama formalno-pravno osigurana ravnopravnost i mogućnost da biraju i budu birane, da ravnopravno sudjeluju u raspodjeli funkcija vlasti i na mjestima odlučivanja te da predstavljaju vlade na međunarodnom nivou, žene su ipak neadekvatno zastupljene u političkom životu BiH. Otvorene liste, mnogi pravni dokumenti i preporuke međunarodnih organizacija o učešću žena u politici idu u prilog ženama koje se bave politikom u BiH, ali u praksi politički život BiH ne predstavlja žene i muškarce podjednako.¹³⁶

Korištena i preporučena literatura:

Zbornik radova ženske političke akademije. Banja Luka: Helsinški parlament građana, 2013.

Aida Spahić, Amila Ždralović, Arijana Aganović, Bojana Đokanović, Elmaja Bavčić, Emina Žuna, Fabio Giomi, Ivana Dračo, Zlatan Delić, Zlatiborka Popov-Momčinović (2014). *Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20 vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE

Časopis «Fragmenti», dostupno na: <http://arheo.ffzg.unizg.hr/ska/fragmenti/2-3/drustveniPolozaj.htm>

136 *Zabilježene - Žene i javni život u Bosni i Hercegovini u 20. vijeku*

PORNOGRAFIJA

Elma Čavčić

Etimološki, riječ pornografija nastala je od grčke riječi *porne*, što znači kurva, te riječi *graphein*, što znači pisati. Pornografija tako doslovno u etimološkom smislu znači pisanje bludnica ili prikazivanje djela prostitutki. No, pokušavajući se udaljiti od puke etimologije, već na samom početku susrećemo se sa kompleksnošću pronalaženja jedne kompaktne, sveobuhvatne definicije pornografije. Nešto jezgrovitiju definiciju pronalazimo u rječniku Merriam Webster gdje se pornografija definira kao: 1) prikaz erotskog ponašanja (pisanog ili slikovitog) koji ima za cilj seksualno uzbuđenje, 2) materijal (knjige ili fotografije) koji prikazuje erotsko ponašanje, s ciljem izazivanja seksualnog uzbuđenja, 3) senzacijski prikaz radnji na način da bi se proizvela brza i intenzivna emotivna reakcija.¹³⁷ Dakle, posve je jasno da su seksualno uzbuđenje i pornografija u uzajamnim vezama, odnosno, da je cilj pornografskih materijala upravo plasiranje seksualno eksplicitnih sadržaja čiji je zadatak stimuliranje seksualnog uzbuđenja i produciranje promjena u ljudskom ponašanju. Neil M. Malamuth u svom istraživanju naglašava da pornografija uglavom označava materijale producirane s ciljem da razviju seksualne osjećaje koji mogu uključivati seksističke ili nasilne elemente.¹³⁸ Isti autor u istom istraživanju ipak napominje da pornografija može da bude nenasilna i jasno razdvaja, odnosno, navodi kao zasebne vrste

137 Dostupno na: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/pornography>

138 Dostupno na: <http://www.sscnet.ucla.edu/comm/malamuth/pdf/99evpc3.pdf>

pornografiju sa nasilnim elementima i nenasilnu, odnosno, pornografiju koja je oslobođena takvih sadržaja.

Upravo ti nasilni i seksistički elementi koje pornografija u pojedinim slučajevima nosi sa sobom doveli su do profiliranja raznih kritika pornografije i dali argumente brojnim konzervativnim i radikalnim krugovima da pornografiju etiketiraju kao nešto krajnje negativno i sotonsko. U tom se krugu zakletih kritičara/ki pornografije nalaze i radikalne feministice poput Andree Dworkin i Chaterine McKinnon koje su doslovno lobirale za usvajanje antipornografskog zakona. Njihov pokušaj da zabrane pornografiju zasnivao se na akademskom istraživačkom projektu koji je trebao da poveže dvije varijable - pornografiju i nasilno ponašanje muškaraca prema ženama. Njihov prvi pokušaj da zabrane pornografiju zasnivao se na tezi da pornografiju treba vidjeti kao kriminalni čin nasilja prema ženama u porno industriji, s jedne strane, i podsticanja i legitimisanja seksualno zasnovanog nasilja nad ženama uopšte, koje utiče na muškarce da budu nasilni prema ženama.¹³⁹ No, budući da istraživanje nije uspjelo dokazati konkretnu vezu između pornografije i nasilja nad ženama, Dworkinowa i McKinnon su se orijentisale na drugu bitnu tezu koja se često izdvaja u moru negativnih kritika pornografije i njenih elemenata - tezu o pornografiji kao kršenju ženskih ljudskih prava. Shodno tome, pornografija se dovela u ravan sa fenomenima poput rasizma, diskriminacije, segregacije i slično jer, navodno, promovira seksualnu potčinjenost žena što ih onemogućava u potpunom ostvarenju vlastite ličnosti i maksimalnom uživanju ljudskih prava koja im pripadaju. Zalaganje radikalnih feministica proizvelo je paradoksalnu, do tada neviđenu, simbiozu radikalnih vjerskih i konzervativnih desno-orijentisanih političkih krugova koji su po ovom pitanju svesrdno podržavali argumente Dworkinove i McKinnon. No, sa

139 Minić, Danica: *Feministička medijska teorija i aktivizam: različiti svetovi ili moguća saradnja u: 20 poticaja za buđenje i promenu: o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije*. 2007. str. 249

ovakvim viđenjem se nikako nisu složile liberalne feministice koje su ostale postojane u borbi za slobodu govora i izražavanja pridobivši potporu gej i lezbejskih krugova.

Sa razvojem novih komunikacijskih tehnologija i sa sveopćom digitalizacijom modernih društava, dolazi do destigmatizacije seksualno eksplicitnih sadržaja i do popularizacije pornografije, kako heteroseksualne tako i homoseksualne, lezbejske i *queer* pornografije. Stoga, što je pornografija više postajala dio *mainstream* kulture, to je i gej seksualnost bivala prihvaćenija, a homoseksualna pornografija bila je dostupnija, još uvijek marginaliziranim gej klubovima. Taj uspon homoseksualne pornografije pratile su identične kritike kao i u slučaju heteroseksualne pornografije, sada tvrdeći da homoseksualna pornografija promiče nasilje u gej zajednicama. Jedno takvo istraživanje ponudio je Christopher N. Kendall koji nastoji dokazati relevantnost osjećaja dominacije i potčinjenost jednog gej muškarca u odnosu na drugog tokom seksualnog čina što producira seksualno nasilje. Kendall iznosi tezu o pornografskom prikazu odnosa dvaju muškaraca pri čemu je, u pojedinim slučajevima, jedan od tih muškaraca predstavljen kao feminizirani muškarac potčinjen svom jačem i muževnijem partneru. No, iako tvrdi da pornografija izaziva štetne posljedice, bilo da je okupirana heteroseksualnom tematikom, bilo da počiva na prodaji homoseksualnog užitka, on se ne usuđuje tvrditi da su one jednako izražene. Pozivajući se na predstavljanje gej muškaraca kao feminiziranih i stoga kao žena, ne tvrdim da su žene i muškarci jednako potlačeni.¹⁴⁰

U ovom slučaju složiti ćemo se sa Malamuthovom tezom o razlikama između nenasilne pornografije te pornografije koja promiče seksualno nasilje, a o kojoj iscrpno govori Kendall, suočeni s saznanjem da polemike koje se vode oko ovog fenom-

140 Kendall, Christopher: *Gay Male Pornography: An Issue of Sex Discrimination*. UBC Press. 2004. str. 907

ena vjerovatno nikada neće utihnuti. No, kakve god da su negativne kritike pornografije od njenih najranijih koraka pa do danas, kada je manje-više dio *mainstream* kulture pod parolom *sex prodaje sve*, vrijedi napomenuti da ona kao takva doživljava svakodnevnu revoluciju kako u kontekstu njenog porijekla (socijalni *background* njenih stvaralaca) tako i u kontekstu mehanizama kojima se služi da pristupi svojoj publici. Shodno tome, pornografiju danas stvaraju i pripadnice i pripadnici kategorija koje su ranije smatrane potlačenim u seksualnom činu prikazanom pornografskim materijalom. Paradigmatičan primjer predstavljaju projekti Anne Arrowsmith koji se nastoje ograditi od *mainstream* pornografije i na specifičan način predstavljaju neovisni pornografski materijal producirani od strane žene za žene.¹⁴¹ Ovakav pristup pornografiji revolucionarnim koracima poriče negativne argumente radikalnih feministica o potlačenosti žena u pornografiji kao dominantno muškom proizvodu i patentu muške spolne dominacije tokom seksualnog čina. Naprotiv, predstavljajući ženu kao ravnopravnu partnericu tokom seksualnog odnosa i fokusirajući se na što vjerodostojnije prikazivanje njenih emocija, pornografski projekti modernog doba uvelike signaliziraju seksualno oslobađanje žena od stereotipnih predstava o seksualnom užitku koji je, sukladno konzervativnim shvatanjima, gotovo isključivo bio rezervisan za muškarce.

Što se tiče naših prostora, pornografija svoj zalet uzima koncem šezdesetih godina prošlog stoljeća, a prvi pornografski časopisi poput Čika i *Starta* pune police lokalnih trafika širom regije već ranih sedamdesetih godina. Jednako kao i u svijetu, i u bivšoj Jugoslaviji vodi se aktivna debata o moralnoj degradaciji društva i navodnim negativnim konsekvencama pornografije. Prvi pornografski časopisi bili su suočeni sa raznoraznim sankcijama za širenje nemorala koje su polazile od novčanih kazni do cenzuri-

141 Više o projektima Anne Arrowsmith pročitajte u Guardianovom članku „Porn Made by Woman for Women“ koji je dostupan na: <http://www.theguardian.com/lifeandstyle/2011/mar/22/porn-women>

ranja i zabrane objavljivanja serije pornografskih fotografija i tekstova. Ako bolje razmislimo, u periodu u kojem je Jugoslavija zaostajala za zemljama zapadne demokratije u pogledu seksualnog obrazovanja i seksualnih sloboda uopće, prvi pornografski časopisi, kojih su se tinejdžeri/ke širom regije nastojali domaći, predstavljali su na neki način i vid samoedukacije. No, štampanje i distribucija pornografskih sadržaja na prostorima bivše Jugoslavije svoj bum doživljava krajem osamdesetih godina. Andrej Gustinčić, pišući za *Reuters*, kao ključni faktor pornografskog buma u bivšoj Jugoslaviji izdvaja visoke stope inflacije i ekonomsku stagnaciju.¹⁴²

Budući da se naša društva ni danas nisu promijenila po pitanju shvatanja seksualnog obrazovanja i s obzirom na činjenicu nepostojanja kulture gdje roditelji sa svojom djecom razgovaraju o ovim temama, već pomenuta digitalizacija modernih društava doprla je i do zemalja bivše Jugoslavije otvorivši ih ka seksu i seksualnim slobodama, sada dostupnim putem interneta. Ekspanzija pornografije, koja je pratila društvene promjene, bila je jedan od najranijih i najočitijih izraza društvene demokratizacije, često viđena kao sinonim za nove slobode i otvaranje ka zapadu.¹⁴³

142 Čitav članak Andreja Gustinčića dostupan je na web stranici Los Angeles Timesa: http://articles.latimes.com/1989-11-12/news/mn-2057_1_porno_graphy

143 Nikolić-Ristanović, Vesna: *Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War Affected Societies*. Kulwer Academic Publishers. Dodrecht. 2002. str. 60.

Korištena i preporučena literatura:

Dokanović, Bojana. Pornografija u: Pojmovnik LGBT kulture. Sarajevski otvoreni centar. 2014. str. 326.-334.

Kendall, Cristopher. Gay Male Pornography: An Issue of Sex Discrimination. UBC Press. 2004. str. 907

Minić, Danica. Feministička medijska teorija i aktivizam: različiti svetovi ili moguća saradnja u: 20 poticaja za buđenje i promenu: o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije. 2007. str. 249

Nikolić-Ristanović, Vesna. Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War Affected Societies. Kulwer Academic Publishers. Dodrecht. 2002. str. 60

Internet reference:

<http://www.sscnet.ucla.edu/comm/malamuth/pdf/99evpc3.pdf>

<http://www.merriam-webster.com/dictionary/pornography>

<http://www.theguardian.com/lifeandstyle/2011/mar/22/porn-women>

http://www.huffingtonpost.com/2009/09/21/michael-schwartz-homosexu_n_293180.html

http://www.researchgate.net/publication/235342721_Evolutionary_Perspectives_on_the_Content_Analysis_of_Heterosexual_and_Homosexual_Pornography

http://articles.latimes.com/1989-11-12/news/mn-2057_1_pornography

<http://www.6yka.com/novost/5347/erotika-u-jugoslaviji>

PREKARIJAT

Amira Hasanović

Oni kažu da je to ljubav. Mi kažemo da je to neplaćeni rad.

Silvija Federiči

Osjećaj stalne nesigurnosti snažno obilježava cijelu jednu generaciju radnika/ca koja nastaje s kraja 80-ih godina proteklog stoljeća i polako prerasta u novu radničku klasu. Za razliku od generacija iz razdoblja socijalne države, kojima su radnička prava i socijalne ugodnosti osiguravali stalno zaposlenje, penziona i zdravstveno osiguranje, osmosatno radno vrijeme, godišnje odmore, slobodne vikende i sindikalno organiziranje, današnji radnik/ca često može računati na odstustvo svih prava za koje se radnički pokret zdušno borio. Postoje teoretičari/ke koji prekarijat smatraju novom radničkom klasom 21. vijeka, koja je nastala pod uticajem neoliberalnih struja na tržištu rada. Profesor Standing je definisao prekarijat kao *klasu u nastajanju* koja će, nakon što se konsolidira, predstavljati *novu opasnu klasu*. Standing smatra da je potrebno poduzeti određene mjere prije nego se frustracija, koja je osnovno obilježje ove (pseudo) klase, kanališe kroz maligne društvene pojave. Glavna karakteristika prekarnosti je nesigurnost – rad na određeno vrijeme, povremeni i privremeni rad – i niska ili nikakva radna prava i zaštita. To su sezonski/e radnici/e, radnici/e na crno, slobodnjaci/kinje koji žive od honorara, stručnjaci/stručnjakinje koji rade po pro-

jektima. Brojni su prekarni radnici/e u, takozvanim, kulturnim i kreativnim industrijama, radnici/e koji/e imaju sigurnosti jer rade u granama koje pokreću razvoj gradova i turizma i rad u njima se smatra intelektualno i društveno prestižnim, ako već ne i finansijski. No, ti su sektori zapravo sjedišta prekarnog rada. Dobar dio kulturnih i kreativnih radnika/ca radi samostalno, u udrugama ili malim agencijama. Njihova se zaposlenost definira kao nestandardni oblik zaposlenosti, a osnovne karakteristike su joj fleksibilnost, mobilnost, rad po projektima, kratkoročni ugovori, honorarni rad, volonterske i nisko plaćene aktivnosti, pseudozapošljavanje, pseudosamozapošljavanje. U posljednje vrijeme, sve češće ćete čuti za nekog dizajnera/icu, arhitekta/icu, fotografa/kinju, novinara/ku, kustosa/kinju, PR stručnjaka/kinju, copywritera/icu, prevoditelja/icu, teoretičara/ku raznih, uglavnom humanističkih, područja i tako dalje da je *freelancer/ka* (slobodnjak/slobodnjakinja), što je nerijetko samo bolji naziv za *nezaposlen/a*.

Odricanje izborenih i zajamčenih prava tumači se danas globalno kao jedino rješenje, iako je zapravo dio problema, štoviše: njegova srž. Kome danas nešto znači osmosatni radni dan, plaćeni prekovremeni sati, stalni radni odnos, topli obrok i naknada za prijevoz. (Dean Duda: Radnički zapisi iz podzemlja)

Medijska teoretičarka Marie-Luise Angerer tipičnog radnika/cu u kreativnom sektoru opisuje kao osobu između 25 i 30 godina, obrazovanu, vještu, fleksibilnu, psihički jaku, nezavisnu, nevjenčanu, mobilnu i spremnu za svaku poslovnu priliku. Poslodavcima/teljicama odgovara da je što više slobodne radne snage; posao uglavnom obavljaju dobro jer ga inače ne bi imali, i to po cijeni koja je manja nego rad stalno zaposlenih, a još im ne moraju plaćati ni penziona i zdravstveno osiguranje.

Radnici svake godine britanskim poslodavcima daruju 29 milijardi funta besplatnog rada tako da što im ovi jednostavno ne plaćaju prekovremene sate. Taj višak vrijednosti cijedi se iz radnika

tržišnom disciplinom – prijetnjom nezaposlenošću ili smanjenim izgledima za napredovanje. Prekarijat svih zemalja odriče se na-plate odrađenog samo da bi mogao uživati u ekskluzivnoj povlastici vlastite prekarnosti. Solidarnost netko mora organizirati, rekli su svojedobno čelnici jednog sindikata, i pogodili meritum stvari. Trebaju nam drukčiji sindikati, čuje se sve glasnije s različitih strana. (Dean Duda: Radnički zapisi iz podzemlja)

Početkom 20. vijeka, veliki akcenat se stavio na nauku o upravljanju kako bi se povećala produktivnost radnika/ca, osiguravajući njihovu podređenost upravljačkim strukturama. Poslodavci/teljke su koristili/e različite mehanizme kako bi zadržali stabilnu, dobro organizovanu i *poslušnu* radnu snagu. Rad je razbijen na niz pojedinačnih, mjerljivih zadataka i radnik/ca je iz ljudskog bića polako pretvoren/a u radnika/cu krojenog prema potrebama poslodavca/teljki. Stručnost obrtnika/ca zamijenjena je predvidljivim, rutiniranim zadacima industrijskog radnika/ce. Poslodavac/teljka investira u radnik/cu *krojenog/u po njegovim/njenim potrebama* i ciljano pokušava zadržati tog radnika/cu na zadacima gdje pokazuje najviše produktivnosti. Smanjenjem fluktuacije radne snage, povećava se produktivnost i dugoročno se može uštedjeti mnogo novca. Poslodavci/ke su naučili/e kako uključiti organizirano radništvo kao partnera/icu u kontinuiranom procesu unapređivanja produktivnosti.

Raspad ovog korporativnoga sustava, kao posljedica duge i burne krize iz 1970-ih godina, rezultirao je temeljnom transformacijom rada. Postoje tvrdnje kako je postfordistički kapitalizam pokazao pojačanu tendenciju raskida s dugoročnim oblicima zapošljavanja, zbog toga što su menadžeri/ce i administratori/ce bili/e u potrazi za fleksibilnijom proizvodnjom. Sve se više poslova, osobito u uslužnom sektoru, od hotelijerstva i ugostiteljstva do čišćenja i uredskih poslova nižeg ranga, *ugovara* s firmama koje upošljavaju radnike/ce na povremenoj i privremenoj osnovi. Pozicije koje su nekada držali radnici/e

zaposleni/e na puno radno vrijeme, sada preuzimaju radnici/e zaposleni/e preko ugovora na određeno koji se produžuje svakih nekoliko mjeseci.

Ovakav proces stvara dinamično rastući sloj radnika/ca koji/a je, iako često visokoobrazovan/a, izložen/a manjku sigurnosti i perspektive, i koji/a od fragmentiranog poslovnog i društvenog života stvara nestalne načine egzistencije. Radi se o vrlo individualističkoj *klasi-u-nastajanju*, koju karakterizira minimum korporativne odanosti i tek labava solidarnost unutar grupe. Njihova društvenost, barem u zemljama kapitalističkoga centra, poprima formu *umrežavanja*, koje počiva na društvenim medijima, prije negoli u *zajednicama* zastarjelih oblika radničkog života. Oni su ti koji su se pobunili u antikapitalističkim i studentskim prosvjedima, te okupacijama javnih prostora.

Mnogi analitičari/ke koji/e u svom radu polaze od marksističke perspektive, otvoreno odbacuju tvrdnju da se rađa nova klasa, obrazlažući da se stabilnost zaposlenja nije smanjila onako kako tvrde neki teoretičari/ke (Standing), ali radna snaga zaposlena na neodređeno se nastavila širiti, osobito u najdinamičnijim uslužnim sektorima koje teoretičari/ke prekarijata proglašavaju glavnim poljem unutar kojega se privremeni rad širi. Kevin Doogan ističe da teorija tržišta rada, koja daje prioritet nestandardnim oblicima zapošljavanja - povremenom zaposlenju, zaposlenju sa skraćenim radnim vremenom, privremenom zaposlenju itd. - u istu kategoriju grupiše niz različitih vrsta rada, isključivo na temelju onoga što one nisu. Doogan kroz statističke podatke iznosi tvrdnju da se stopa nezaposlenosti smanjuje kroz nove vidove zaposlenja.

Iako nije nužno nesiguran, rad na skraćeno radno vrijeme, kao dio širega obrasca podzaposlenost svakako je u porastu. Potrebno je spomenuti i studentsku komponentu prekarijata. Doogan naglašava kako je rast studentskoga tržišta rada u razvijenim kapitalističkim društvima, pogotovo u Sjedinjenim

Američkim Državama, jedan od najznačajnijih procesa u posljednjih nekoliko decenija. Studenti/ce u Sjedinjenim Američkim Državama u prosjeku rade 21 sat sedmično. Ova vrsta nisko plaćene, nesigurne radne snage postala je ključna za strategije zapošljavanja velikih poslovnih sektora, osobito supermarketa i teleprodaje. Nesigurnosti zaposlenja pridodana je finansijskoj nesigurnosti. Gomilanje ogromnih dugova domaćinstava u godinama prije kreditne krize bilo je popraćeno kolapsom privatne štednje. Pored toga, kako Standing ističe, službeni podaci lako mogu zasjeniti pravi opseg upotrebe prekarnoga rada. Crna tržišta rada, osobito migrantskoga rada, djeluju izvan direktnog nadzora države.

Globalni je trend da migrantski/e radnici/e postaju ogromna rezerva prekarne radne snage. Ovo je jedan od najsnažnijih Standingovih argumenta. Takav trend rezultat je politički nametnutih barijera mobilnosti radne snage, i to ne samo na međunarodnoj razini nego i na domaćem tržištu. U Narodnoj Republici Kini, ruralnim migrantima/cama nije dopušteno stalno boraviti u gradovima (više potražiti kod autora Davida McNallya).

Prekarnost je ugrađena u neoliberalni kapitalizam, u kojem rast počiva na finansijskome riziku i zaduženosti, u kojem su tržišta rada oslabljena, a socijalne zaštite povučene, u kojem države podižu barijere kako bi određene skupine radnika/ca lišile građanskih prava, i u kojem poriv za pronalaženjem novih područja akumulacije rezultira ograđivanjima, izvlaštenjima i urbanizacijom bez zapošljavanja. Osim toga, gore opisani pomak u načinu proizvodnje nije posve neutemeljen. Ubrzani prelazak s proizvodnje na uslužne djelatnosti u Ujedinjenom Kraljevstvu u 1980-ima nedvojbeno je bio povezan s klasno osviještenim napadima na bastione organiziranog radništva, a time i na razne oblike zaštice koje su sindikati osiguravali. Dok se širenje privremenoga i povremenoga rada u zemljama OECD-a može doimati pretjerano naglašavanjem, širenje tih oblika diljem svi-

jeta značajno je. Preseljenja proizvodnih pogona pojedinih sektora na globalni Jug nije bilo zanemarivo, čak i ako su poslodavci/teljke bili/e skloni/e preuveličavati takve trendove kako bi povećali produktivnost radne snage.

Standing tvrdi da se prekarijat sve više povećava te da sada obuhvata sve, od sezonskih radnika/ca na moru pa do diplomiranih informatičara/ke koji žive iluziju samozaposlenja kroz masovno pokretanje *start up* firmi. Iako su trenutno neorganizirani/e i nepovezani/e, prekarijat će s vremenom *pronaći zajednički glas*, predviđa Standing, jer se radna prava 20. vijeka više ne mogu garantovati ni primjenjivati, no to ne znači da zaposleni/e trebaju biti bez ikakve zaštite. Standing primjećuje i da se članovi/ce prekarijata (što je inače riječ francuskog porijekla, kojom su se opisivali sezonski radnici/e) drugačije odnose prema radu - on ih ne definira kao osobe, nego ga gledaju kao sredstvo prema cilju.

Jednostavan shematski prikaz klasa, ispriopovijedan iz ove perspektive, odvijao bi se na sljedeći način; ukoliko ste dio radničke klase, reproducirate sistem tako da svoju radnu snagu prodajete kao robu kapitalistu/kinji, nekome tko posjeduje određena sredstva za proizvodnju, te dopuštate kapitalistima/kinjama da iz te razmjene izvuku višak - profit. Ako ste kapitalist/kinja, reproducirate sistem kupovinom kapitalne imovine, njezinim spajanjem s radnom snagom koju također kupujete i plasiranjem na taj način proizvedene robe za prodaju na tržištu. Ako ste uspješan/a kapitalist/kinja, ostvarit ćete veći udio proizvedenog viška negoli u slučaju da to niste, no sve dok ulažete svoj novac kako biste ostvarili taj višak - vi ste kapitalist/kinja.

Prekarijat je veoma teško klasifikovati jer je zahvatio sve segmente radničke klase. Ako bismo ga pokušali klasifikovati na najopćiji način, dobili bismo slijedeće podkategorije:

Niskoobrazovani/e radnici/e: Besperspektivni/e pripadnici/e marginalizovanih skupina (imigranti/ce) koji/e nisu stekli/e visoko obrazovanje i na tržištu rada mogu ponuditi svoju fizičku

snagu. Vrlo često su *trajno nezaposleni/e* ili ako su zaposleni/e rade na određeno vrijeme, nemaju nikakve povlastice, nisu kreditno sposobni/e, bezperspektivni/e su i degradirani/e u društvu. Bez vizije o budućnosti i bez osjećaja solidarnosti s drugim ljudima. Profesor Standing kao za primjer daje gomilu mladih ljudi koji su u Londonu radili velike neredе 2011. godine, koji nisu imali nikakve političke zahtjeve, već su ih pokrenuli kako bi pokrali trgovine. Standing smatra da je ta solidarnost namjerno iskorijenjena iz mlađih generacija.

Obrazovani/e: Završene visoke škole, pametni/e i naprednih stavova, ali frustrirani/e jer žive u društvu koje im ne pruža nikakvu šansu, karijeru ili sigurnost pa ni osjećaj pripadanja. Ta kategorija se osjeća potpuno napušteno od društva i ne vide nikakvo rješenje od politički prestavnika/ca.

Nekadašnja radna klasa: Nekadašnji pripadnici/e radničke klase koji/e su deindustrijalizacijom izgubili/e posao i teško preživljavaju. Standing ovu kategoriju smatra potencijalnom opasnošću upravo zbog toga što ih frustracija i osjećaj nepravde čine lako zapaljivima i metama ekstremnih neofašističkih politika, koje ih huškaju protiv imigranata/ica jer im, navodno, krađu poslove mada su baš imigranti/ce česte žrtve prekarnog rada.

Generacija Y: Generacija mladih ljudi rođenih od 1980-e do 2000-te koji je u početku bio samo marketinški koncept, a postala je stvarnost. Po nekolicini sociologa/ginja može se reći da se radi o novoj generacijskoj strukturi u kojoj se većina ljudi može klasno strukturirati ovisno o godini rođenja. A ova generacija se automatski kategorizira u klasu prekarijata. Velika većina mladih u Europi je nezaposlena, a jedino ima se nude stručna osposobljavanja i stažiranja koja su im jedina šansa da jednog dana, možda u tridesetima, dobiju stalno zaposlenje.

Imigranti/ce: Pokušavajući da nađu prividnu sigurnost pristaju na odsustvo svih prava u nadi da će u bližoj budućnosti poboljšati svoj status. Nažalost, pored silnih napora da se status nakon

određenog vremena poboljša ostaju zarobljeni/e u bespravnom vakumu prekarijata.

Žene: Frustrirajuća je pozicija žene u prekarskom pravnom sistemu nezaštite radnika/ca. Prema nekim istraživanjima, uslovljene su da odustanu od osnovnih prava za koja su se teškom borbom izborila. Vrlo često žena koja se ostvarila kao majka, na savremenom tržištu rada bude ocijenjena kao nepoželjana radnica. Još apsurdnija je pozicija žene koja bi, prema poslodavčevoj/poslodavateljkinjoj procjeni mogla u skorije vrijeme osnovati porodicu, i koja je samo zbog toga markira kao nepoželjna radnica.

Rad ljubavi: Važno je prepoznati da kada govorimo o kućnom radu, ne govorimo o poslu poput drugih poslova, već o sveprožimajućoj manipulaciji, o najsuptilnijem i najmistifikovanijem nasilju koje je kapitalizam ikad počinio nad bilo kojim delom radničke klase. Istina je da je u kapitalizmu svaki radnik/ca manipulisana/a i eksploatisana/a i da je njegov/njen odnos prema kapitalu potpuno mistifikovan. Nadnica odaje utisak poštenog dogovora: radiš i plaćen si za to, dakle, ti i gazda ste jednaki; dok u stvarnosti nadnica ne samo da ne predstavlja isplatu za rad već prikriva sav neplaćen rad koji ide u profit. Ali nadnica makar prepoznaje radnika kao radnika i omogućava pogodbe i borbu oko i protiv uslova i visine nadnice, uslova i količine rada. Imati nadnicu znači biti deo društvenog ugovora, i nema sumnje šta to znači: radiš, ne zato što to voliš, ili zato što je to prirodno, već zato što je to jedini uslov pod kojim ti je dozvoljeno da živiš. Međutim, koliko god da si eksploatisan, ti nisi taj rad. Danas si poštara, sutra si taksista. Jedino što se računa je koliko moraš da radiš i koliko novca možeš da dobiješ. (Silvija Federiči: Nadnice protiv kućnog rada)

Nažalost, Bosna i Hercegovina kao zemlja u tranziciji jos uvijek nije na pravi način odgovorila izazovima zaštite radničke snage. Njeni mehanizmi sprječavanja iskorištavanja ljudskih resursa su iznimno slabi i nisu pravi odgovor na probleme koji se javljaju.

Pozicija radnika/radnice u Bosni i Hercegovini je iznimno frustrirajuća. Mogli bismo sa punom slobodom tvrditi da se radna klasa u Bosni i Hercegovini transformisala u podklasu prekarijata.

Korištena i preporučena literatura:

Guy Standing (2014). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.

Kevina Doogana (2009). *New Capitalism?: The Transformation of Work*. Cambridge: Polity Press.

Boris Postnikov (2014). Prekarnost između dojma i pojma, Dostupno na <http://www.bilten.org/?p=419#>

Barbara Matejčić (2013). Prekarni radnici svih zemlja, ujedinite se!, Dostupo

<http://pogledaj.to/drugestvari/prekarni-radnici-svih-zemlja-u-jedinite-se/>

Ljudska prava u svijesti građana/ki Bosne i Hercegovine:

http://www.hrc.unsa.ba/repositorij/Glava_5_IJM_251_291.pdf

<http://www.zenskamreza.ba/kako-su-regulisana-prava-zena-u-kontroverznom-nacrtu-zakona-o-radu-fbih/>

<http://www.zarez.hr/clanci/radnicki-zapisi-iz-podzemlja>

RAT

Bojana Vasić

Međunarodno pravo rat definiše kao oružani sukob država u cilju postizanja političke nadmoćnosti, sredstvima koja predviđa međunarodno pravo. Rat se također može definisati i kao organizovani i oružani sukob između država, naroda ili drugih aktera, a karakteriše ga obično dugotrajnost i visoka smrtnost. Rat je društvena pojava koja zahvata sve sfere života i usmjerena je na glorificiranje uloge muškarca kao vojinka/branitelja/zaštitnika domovine i nejakih ili pak kao osvajača/vojskovođu/heroja. U tom smislu rat se ne može posmatrati odvojeno od patrijarhata već je jasno da su mnoge patrijarhalne strukture i ideje najjasnije izražene za vrijeme trajanja ratnog stanja.

Žene, kao direktne ili indirektno uključene, imaju različite i mnogobrojne uloge i aktivnosti za vrijeme ratnih dešavanja. Najčešće se žene posmatraju kao civilno stanovištvo, dodjeljuje im se pasivna uloga i uloga žrtve, manje vrijedna od muške vojne uloge. Ovakav odnos prema ženama, ali i ostalim osobama koje nisu aktivno učestvovala u ratovanju, nastavlja se i nakon uspostave mira, te podijele novostečenih pozicija moći, ali i uspostavljanja sistema reparacije za žrtve ratnih stradanja (razlika između odštete dodijeljenje vojnim i civilnim žrtvama rata). Ne čudi onda da žene i djeca čine 80%¹⁴⁴ zbjeglih lica u toku rata.

144 Tešanović, Jasmina: Žene i rat. Dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja teme/zene-i-rat>

Kroz historiju uloga žena u oružanim sukobima se mijenjala u skadu s promjenom rodnih uloga u društvu. Nerijetko su u ratu žene preuzimale mnoge, patrijarhalno gledajuću, muške uloge, koje im se obično oduzimane po završetku rata. Položaj žena u ratu također je zavisio i od pojedinačne kulture i države o kojoj se govori, te je apsolutna generalizacija nemoguća, ali ipak ne možemo ne primjetiti i neke sličnosti. Žena se tako prikazuje ili kao povod i nagrada muškarcu za ratovanje kao u slučaju Helene Trojanske. Kroz primjer Helene jasno nam je da je žena posmatrana kao vlasništvo svog muža koji je nakon njenog odlaska pokrenuo rat da odbrani svoju čast. Drugi tip žene javlja se utjelovljen u liku Penelope, skrbiteljice i vjerne žene koja čeka svog muža i brine o domu i djeci dok njega nema, a kasnije i o njemu. Ovaj tip žene u Jugoslaviji je otjelovljen u mitu o Kosovskoj djevojci.

Položaj žena u ratu prikazat ćemo na primjeru Prvog i Drugog svjetskog rata, koji su kao najmasovniji oružani sukobi u historiji bitno utjecali na promjenu statusa žena. Za vrijeme prvog svjetskog rata ruše se brojne barijere u zapošljavanju žena i one dobivaju priliku stjecati nova znanja i vještine.¹⁴⁵ Iako se ovaj proces zasustavlja završetkom rata, on je ostavio posljedice. Žene su preuzimale ono što je smatrano muškim poslovima, radile su u tvornicama, prehranjivale porodice, radile kao medicinske sestre na frontovima, te druge mnogobrojne plaćene i neplaćene poslove. Međutim po završetku rata su bile primorane napustiti poslove i vratiti se predratnim rodnim ulogama. Položaj žena se popravio nakon Prvog svjetskom rata, u mnogim državama su stekle pravo glasa, ali su ratni i poslijeratni procesi učvrstili rodnu ulogu žene kao majke i domaćice.

145 Jelinić, Berislav, urednik: *Kako je 1. Svjetski rat izmijenio ulogu žene*. Nacional.hr. Nacional News Corporation D.o.o., 18 May 2015. Web. 20 Oct. 2015. Dostupno na: <http://www.nacional.hr/feljton-kako-je-1-svjetski-rat-izmijenio-ulogu-zene>

Susan Grayzel u knjizi *Women and the First World War* zaključuje da su posljedice rata na rodne uloge bile i dugoročne i kratkoročne te često nisu bile jednake za pripadnice različitih klasa. No, iako žensko iskustvo rata nije bilo jedinstveno, ono ima jednu zajedničku točku: različito je od muškog ratnog iskustva. Naime, ženski doprinos ratnim naporima u principu je bio dobrovoljan i nije uključivao vojevanje. Stoga je on često percipiran kao manje vrijedan i lako se previđa u historiografskim pregledima.¹⁴⁶ I za vrijeme Drugog svjetskog rata javila se potreba za učestvovanjem žena u njemu, slično kao i za vrijeme Prvog svjetskog rata. Prije početka rata rodne uloge su bile jasno definisane, ženama je bilo mjesto u kući, a muškarcima na poslu. Ako bi žena i radila, od nje se očekivala da nakon stupanja u brak, napusti posao. Međutim to se s početkom rata mijenja, kako muškarci odlaze od kuća da bi se pridružili vojsci, žene su primorane da preuzmu njihove uloge. S ciljem zadovoljena potreba žena s djecom, fleksibilno radno vrijeme, otvaranje vrtića i slične pojave su postale uobičajne. U Velikoj Britaniji žene su činile jednu trećinu od ukupne radne snage u hemijskoj i metalnoj industriji, kao i u izgradnji brodova i proizvodnji vozila.¹⁴⁷ Radile su na željeznici, kanalima, vozile autobuse i kamione. Izgradile su Waterloo Bridge u Londonu.

Međutim, kada se rat završio, na rad žena se gledalo kao da su radile *muški posao*, te su mnoge od njih otpuštene. Vlada je promovisala politiku vraćanja muškaraca na svoje predratne poslove i majčinsku ulogu žena. Tako je bilo i u Jugoslaviji poslije Drugog svjetskog rata, kada su žene medaljama stimulisane da rađaju, a posebna nagrada za deveto dete bila je kumstvo s maršalom Titom.¹⁴⁸

146 Ibid.

147 Harris, Carol: *Women Under Fire in World War Two*. BBC News. BBC, 17 Feb. 2011. Web. 20 Oct. 2015. Dostupno na: http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwtwo/women_at_war_01.shtml#three

148 Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008., str. 88

Većina feminističkih pristupa dijeli uvjerenje da je rodno pitanje bitno u razumijevanju rata. Liberalnifeminizam, u kontekstu rata, govori o seksističkoj diskriminaciji, te da žene mogu biti sposobne ratnice, dok postmoderni feminizam vidi rodne uloge u ratu kao proizvod kulturne konstrukcije koja favorizuje ljude na vlasti (odnosno muškarce).¹⁴⁹

U tom smislu je zanimljiv pacifističko- antimilitaristički feminizam koji rodnom analizom rata pokušava dokazati da do ratova dolazi zbog isključenja žena iz javne sfere i sfere odlučivanja. Polazna pretpostavka je da je rat tvorevina patrijarhata koja služi očuvanju poretka. Tri su načela koja u izvesnom smislu povezuju feminističke mirovne napore u posljednjih stotinu godina: budući da je svaki rat nepravedan, ratu se u načelu treba protiviti (drugim riječima, nema opravdanog rata, bilo da ga vode *naši* ili *njihovi*); postoji politička ili građanska odgovornost za ono što država ili nacija čini u moje ime; i, najzad, ženski naponi su suštinski internacionalni, jer je ženska solidarnost iznad svih granica i podjela, iz čega proizlazi i solidarnost sa svim ugnjetanim (na rasnoj, klasnoj, etničkoj i seksualnoj osnovi).¹⁵⁰ Antimilitaristička struja posmatra vojsku kao glavni oslonac militarizma i nasilja, zastupa tezu da nijedna vojska ne čuva mir i poslušnost prema državi, vojsci i naciji, dok s druge strane pacifistička struja vjeruje u institucionalne mirovne pregodvore i dogovore.

Žene u ratu su povrgnute specifičnim oblicima nasilja, a to je spolno nasilje, odnosno silovanje. Jasmina Tešanović u svom radu *Žene i rat*¹⁵¹ govori da kada ženi unište seksualnost, materinstvo, dostojanstvo, tada je u pitanju životna trauma, mentalna trauma koja, kako i Džudit Herman tvrdi u knjizi *Trauma i opora-*

149 Goldstein, Joshua S: *Feminist Theories Of War And Peace. War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge: Cambridge UP, 2001. Dostupno na: <http://www.warandgender.com/wgch1.htm>

150 Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008., str. 405-406

151 Tešanović, Jasmina: *Žene i rat*. Dostupno na: <http://www.zenskkestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja teme/zene-i-rat>

vak, može da se poredi sa ozbiljnim ratnim traumama vojnika. Ona tvrdi, da iako su ženske grupe uspjele da institucionalizuju ovaj zločin, u Hagu muškarci barataju zločinom koji se prije svega tiče žena. Zločin se procjenjuje iz perspektive počinioaca, muškarca, dok se prisustvo žene podrazumijeva. Za silovanu ženu je najznačajnija stvar da je bila silovana, a manje važna da li je počinilac bio član njene zajednice ili ne, dok je za muškarce ključna tačka počinilac i njegovi motivi, odnosno patrijarhalno pravo u odnosu na posjed žene.

Hampton tako tvrdi da *silovanje, kao što se događa u našem društvu ... je moralna ozljeda svim ženama... Silovanje potvrđuje da su žene 'za' muškarce: za korištenje, dominizaciju, tretiranje kao objekte*.¹⁵² Kada govorimo o ratu ne možemo izbjeći spomenuti utjecaj militarizma na društvo. Militarizam najjednostavnije objašnjen znači uvođenje vojničkog uređenja, uređivanje neke ustanove ili društva po vojničkom sistemu, širenje vojnih zakona i vojne discipline na izvjesne grane civilne privrede i također uvođenje opšte vojne obaveze. Utjecaj militarizacije na medije dovodi do stvaranja društvenog pristanaka na rat i njegovo predstavljanje kao legitimnog sredstva. Analiza feministkinja je nedvosmisleno pokazala da će, ako se rat vodi negde spolja, militarizacija nužno zahvatiti i našu kuću: taj je proces uvek dvosmjernan.¹⁵³

Za dalje čitanje o ratu - članak Lejle Čolak za *Urban magazin*, *Žene u Prvom svjetskom ratu: Odbile su ulogu «slabijeg» spola*. Dostupan na: <http://www.urbanmagazin.ba/zene-u-prvom-svjetskom-ratu/>.

Oženama u Drugom svjetskom ratu više u članku Carol Harris, *Women Under Fire in World War Two*, dostupna na: http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwtwo/women_at_war_01.shtml#three.

152 Jasmina, Čaušević, i Gavrić Saša, priredili_e: *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Heinrich Böll Stiftung, 2012., str. 307

153 Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008., str. 318

Tekst Sonje Liht i Slobodana Drakulića, *Kada je ime za mirovnjaka bilo žena: Rat i rod u bivšoj Jugoslaviji*, dostupan na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7/229-kada-je-ime-za-mirovnjaka-bilo-zena-rat-i-rod-u-bivsoj-jugoslaviji>.

O rodu i sigurnosti, više u zborniku radova *Kojeg je roda sigurnost*, dostupnom u PDF formatu na: <http://soc.ba/kojeg-je-roda-sigurnost/>.

O feminističkoj perspektivi silovanja više možete čitati u člancima Sally Haslanger i Nancy Tuana, dostupnim na: <http://plato.stanford.edu/entries/feminism-rape/>.

Korištena i preporučena literatura:

Zaharijević, Adriana, priređivač: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008.

Jasmina, Čaušević, i Gavrić Saša, priredili_e: *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Heinrich Böll Stiftung, 2012.

Tešanović, Jasmina: Žene i rat. Dostupno na: <http://www.zensk-estudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/teme/zene-i-rat>

Harris, Carol: *Women Under Fire in World War Two*. BBC News. BBC, 17 Feb. 2011. Web. 20 Oct. 2015. Dostupno na: http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwtwo/women_at_war_01.shtml#three

Jelinić, Berislav, urednik: *Kako je 1. Svjetski rat izmijenio ulogu žene*. Nacional.hr. Nacional News Corporation D.o.o., 18 May 2015. Web. 20 Oct. 2015. Dostupno na: <http://www.nacional.hr/feljton-kako-je-1-svjetski-rat-izmijenio-ulogu-zene>Goldstein, Joshua S: *Feminist Theories Of War And Peace. War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge: Cambridge UP, 2001. Dostupno na: <http://www.warandgender.com/wgch1.htm>

RELIGIJA

Tanja Grabovac i Mersiha Jašarević

Pojmovno određivanje

Etimološki gledano, pojam *religija* svoje podrijetlo ima u riječi *religio*, koja pak dolazi od glagola *re-ligare* - ponovno povezati. U većini društava religija je jedan od bitnijih organizatora svakodnevnog misaonog i aktivnog života. Usporedo sa znanstvenim razvojem, u suvremenom dobu javlja se mnoštvo teorija o podrijetlu religija te tako dolazi do jačanja i povećavanja različitih aspekata proučavanja pojma religije (sociološki, psihološki, povijesni, antropološki, teološki...). Jedan od bitnijih aspekata jest feminističko proučavanje religije, odnosno gledanje na religiju očima žene. Pitanje koje se s razlogom postavlja jest: Kako i gdje se u pojmu religije nalazi pojam i uloga žene? Time feministička misao dolazi do etimološkog temelja pojma religije (*re-ligare*) kojeg *ponovno povezuje* sa pojmom žene.

Predhistorijsko razdoblje: kipovi Venere božice plodnosti

Na području Evrope i Sjeverne Azije pronađen je veliki broj ženskih figura, od kojih su neke starije od 30.000 godina. O njihovim funkcijama nema pisanih tragova, ali se smatra da predstavljaju smbole plodnosti. Pronađene su i skulpture božica sa zmijom,

božice-ptice. Pronađeni ostaci svjedoče o postojanju kulta Božice. Te su statue veličine šake i prikazuju čitavo žensko tijelo, sa jasnim spolnim oznakama radi isticanja seksualnosti. Najpoznatiji kipovi Venera su Willendorfska Venera i Venera iz Lespuguea. Politeističke religije predstavljaju vjeru u više božanstava. U većini politeističkih religija odnos prema ženama je patrijarhalan.

Boginje staroslavenske religije i njihova uloga

Za proučavanje staroslavenske mitologije i religije ne postoje pisani tragovi već se mitologija prenosila usmenim putem. I danas se tragovi slavenske mitologije mogu naći u običajima i pjesmama slavenskih naroda, a pronadjeni su i ostaci slavenskih božanstava. U slavenskoj mitologiji boginje se rijetko spominju, jer je postojala dominacija muških božanstava. Najčešće se spominju vrhovne boginje, koje se među slavenskih narodima razlikuju. Najpoznatije slavenske boginje su Mokoš, vrhovna boginja, boginja plodnosti, zaštitnica žena, Morana boginja zime i smrti, Perunika boginja munje i svetog ognja, Vesna, boginja mladosti, Živa, boginja povezana sa rodnom zemljom, Lada boginja ljubavi i ljepote, Vida vrhovna majka, nositeljica stvaranja i plodnosti, Vlasta boginja srca i ognjištva; Zora boginja jutarnjeg svanuća, Lela šumska majka.

Religija starih Rimljana, Grka i Egipćana

Za razliku od staroslovenske mitologije, u grčkoj mitologiji sve se vodilo oko žena. U grčkoj mitologiji i religiji bogovi i boginje su posmatrane/i kao sastavni dio života. Grčki mitovi su nastojali objasniti sve prirodne pojave, kao i društvene odnose antičke Grčke. Tako oni opisuju živote bogova, boginja i njihove uloge kako u nastanku svijeta, tako i u svakodnevnom životu. U grčkoj mitologiji i religiji boginje su bile ravnopravne bogovima čak

su neke boginje bile i cjenjenije (Atina i Ares su bili boginja/bog rata, ali je Atina bila cjenjenija i priznatija od Aresa). Sva grčka božanstva vezuju se uz određene vrline. Boginje grčkog panteona su Hera, vrhovna boginja, Afrodita, boginja ljubavi i ljepote, Atena, boginja mudrosti i hrabrosti, Artemida, boginja mjeseca, zvjeri i lova, Demetra, boginja zemlje i plodnosti; Perzefona, boginja braka. Značajnu ulogu u grčkoj mitologiji i religiji imale su i proročice. Proročice su dominirale u hramovima grčkih bogova. Najpoznatije proročice su Apolonove Pitije u Delfima. Pitije su bile mlade djevice ili žene starije od 50 godina.

Rimska mitologija je preuzeta iz grčke mitologije i etrurske mitologije. Rimljani su vjerovali da bogovi upravljaju njihovim životom, te su zbog toga svakom događaju i stvima stvarima davali božanski karakter. Kao i u grčkoj mitologiji i rimske su boginje bile ravnopravne rimskim bogovima. Najznačajnije rimske boginje bile su: Junona, vrhovna boginja i boginja braka, Venera boginja ljubavi i plodnosti, Minerva boginja rata i mudrosti, Vesta boginja doma, Dijana boginja prirode i lova, Prozerpina boginja podzemnog svijeta, tame i smrti. Također, svećenice su i u rimskoj religiji imale značajnu ulogu. Najpoznatije sveštenice bile su Vestalke u hramu boginje Veste.

Egipatska mitologija i religija je karakteristična po tome što su njena božanstva podijeljena u dvije grupe, bogovi/nje života i bogovi/nje smrti. Egipćani su svoja božanstva posmatrali kao gospodare cijelog svijeta, te su ih jako poštovali. Najvažnija stvar u egipatskoj mitologiji je vjerovanje u zagrobni život. U egipatskoj mitologiji boginje su bile ravnopravne bogovima. Karakteristika egipatske mitologije je što su egipatski vladari/ce bili i vrhovni svećenici/e. Egipatske svećenice imale su značajne uloge kao u vjerskom, tako i u svjetovnom životu, i ponekad su potpuno dominirale na svojim muškarcima. Dvije najmoćnije žene Egipta su bile faraonke Hatšepsut i Kleopatra. Pored njih su bile poznate i žene faraona, kao što su Neit-Hetep, žena Menesiva, te Mert-Neit, žena Usafaisa.

Najznačajnije egipastke božice

Amaunet je izvorno žensko božanstvo; Mut - božica majčinstva, druga Amonova žena; Tefnut - božica vode, kiše i vlage, lavlja glava; Hathor - božica-krava, «oko boga Ra», zaštitnica mrtvih; Nut - božica neba, majka zvijezda i bogova; Izida - božica ljubavi, braka i života, Ozirisova žena; Neftis - božica noći i grobnica, Setova žena, Oziris; Sekhmet - božica-lavica, ratnica, okrutna i osvetoljubiva; Seshat - božica pisanja, mudrosti i znanosti, zapisničarka bogova; Neit - božica rata, drevna sjeverna božica, vlada lukom i strijelom, "Majka Bogova"; Tawaret - božica-vodenkonj, zaštitnica djece i trudnica; Ma'at - božica istine, pravde i svemirskog reda, smatrana faraonovom sestrom, nadgleda rad cijelog svemira; Selkis - božica škorpiona i liječenja, zaštitnica mumija i faraona; Heket - božica-žaba, znak života i plodnost.

Najstarije religije azijskog kontinenta

Budizam je jedna od tri svjetske religije nastao u šestom stoljeću u Indiji. Budizam je misionarska religija iako nije objavljen. Njegov nastanak vezan je za raspad rodovsko-plemskih odnosa, i budizam nastaje kao odgovor na tradicionalni hinduizam. U budizmu su žene predstavljene istovremeno kao blage, pozitivne sa izraženim majčinskim instinktom, ali i kao nepromišljene, zle i sklone samodestrukciji. Ženama je ravnopravno dozvoljeno da budu redovnice u mahajan budizmu.

Taoizam

U Kini nastaje religijski sistem koji se naziva tao. Taoizam je pogled na svijet u kojem se ne spominje nijedan bog, već taoizam predstavlja kontemplaciju prirode. Taoizam se prevodi kao put, prirodni zakon, istina, znanje. Tao nije rođen i zato je vječan. Taoistička tradicija smatra da muškarcima treba ženska

energija kao i ženama muška kako bi se postigla prirodna ravnoteža. Po taoizmu jin i jang su dvije suprotstavljene snage koje održavaju harmoniju kroz ravnotežu. Yan je muška stvarnost, središte u svim stvarima. Dok je Yin ženska stvarnost. Nijedna od ove dvije strane nije superiorna u odnosu na drugu.

Hinduizam nije osnovana niti objavljena religija. Nema određene dogme koje bi vrijedile za sve. U hinduizmu se žene poštuju ali su potčinjene muškarcima, a najbolji primjer toga je sati - spaljivanje udovica. Udata žena treba da ostane sa mužem trajno, pa čak i da umre sa njim. Sveta knjiga Veda odriče se ove tradicije i preporučuje da se žene oslobode smrti u ognju.

Pojam i uloga žene u monoteističkim religijama

Bitna stvar u govoru o ženama u monoteističkim religijama je činjenica nastanka tih religija na patrijarhalno razvijenom tlu. U suvremenom dobu radi se o sljedećoj situaciji: s jedne se strane uvelike se govori o jednakom dostojanstvu žena sa muškarcima te o veličanju ženskosti, dok se s druge strane radi o postavljanju ograničenja i granica do kojih može doći žena u postavljenom hijerarhijskom ustroju. Prvenstveno je bitno ukazati na različit položaj žena u islamu, Katoličkoj crkvi, protestantskim zajednicama, Pravoslavnim crkvama te židovstvu. Najočitija različitost vidi se u službama koje su otvorene ženama. Dok su negdje žene nositeljice svećeničkih i biskupskih službi, za druge je učešće u najbitnijim religijskim službama (imama, biskupa, pape-papise, rabinke, svećenice, itd.) posve nemoguće ostvarenje. Nemogućnost učešća u službama koje su otvorene samo za muškarce ogromna je kritika koju ne iznose samo feminističke teologinje. Pored svih *opravdanih* razloga ne puštanja žena u određene službe, čini se kako je najveći razlog tradicija, patrijarhalni ustroj i nemogućnost mentalnog progressa. Najžalosniju misao čini činjenica o tome da su žene već nekada u povijesti nosile bitne službe koje su im s vremenom ukinute. Sve to

dovodi do osjećaja neravnopravnosti u odnosu na muške kolege. Jasna je činjenica o zastupljenosti žena u svetim tekstovima koje nose veliku ulogu u određenim religijama. U islamu je tu primjer Fatime, potom Hatidže, Merjeme, Aiše itd. U židovstvu se nalazi lik Sare, Hulde, kraljice od Sabe, te kraljice Ester i Vašti, Abigajl, itd. U kršćanstvu važno mjesto zauzima lik Marije Isusove majke, Marije Magdalene, Elizabete, Marte i Marije, itd.

U govoru o ženama u monoteističkim religijama bitno je pažnju posvetiti rodnim odnosima. Patrijarhalna društva često predstavljaju odnos podređenosti žene prema muškarcu. Pojedini sveti tekstovi i njihova interpretacija uvelike mogu stvoriti takvu atmosferu podređenosti žena. Jedan od najkritičnijih primjera nalazi se u slici stvaranja muškarca i žene u Knjizi Postanka 2,4b-25. Primjer je kritičan zbog zloupotrebe i pogrešnog tumačenja ponajviše iz neznanja. Zahvaljujući napretku egzegetske znanosti, danas znamo da izričaj stvaranja žene iz rebra u židovskom svijetu ima simbolično značenje jednakosti. Nadalje, nekako su se iz povijesti izgubili reci u kojima se nakon stvaranja muškarca radi o mogućnosti da to djelo stvaranja nije uspjelo u potpunosti, te mu nešto nedostaje. Tek nakon stvaranja žene govori o se o kompletnom djelu stvaranja, te je drugim riječima pripovijest o stvaranju muškarca i žene zapravo pripovijest o stvaranju zajedništva. Novija istraživanja, dakle, pobijaju i ne dozvoljavaju upotrebu određenih svetih tekstova u svrhu potvrđivanja i nastavljanja teorije o podređenosti žena. S književnog aspekta radi se o tekstu koji zadovoljava kriterije mita, koji u teologiji pripada biblijskoj prapovijesti koja nema povijesno utemeljenje. Prema tome se (i zahvaljujući razvoju prirodnih znanosti) čini apsolutno neprihvatljivim zloupotrebljavanje navedenog teksta. Dok je patrijarhalna povijest naglašavala navedeni izvještaj o stvaranju, istovremeno se napuštao i *zaboravljao* prvi izvještaj koji kaže: *Na svoju sliku stvori Bog čovjeka, muško i žensko stvori ih*. Kritični i negativni tekstovi za žene nalaze se i kod apostola Pavla u riječima: *Nije stvoren muž radi žene nego žena radi muža* (1 Kor 11,9), ili *Ne dopuštam ženi da poučava niti da gospodari*

nad mužem; štoviše neka bude u skrovitosti" (1 Tim 2,12). Negativni primjer za žene iz Kur'ana nalazi se u ajetu 34: *Muškarci vode brigu o ženama zato što je Allah dao prednost jednima nad drugima i zato što oni troše imetke svoje. Zbog toga su čestite žene poslušne i za vrijeme muževljeva odsustva vode brigu o onome o čemu treba da vode brigu, jer Allah i njih štiti. A onih čijih se neposlušnosti pribojavate, vi ih posavjetujte, a onda se od njih u postelji rastavite, pa ih udarite; kad vam postanu poslušne onda im zulum ne činite! - Allah je, zaista, uzvišen i velik!*" Prilično je nemoguće navesti sve one tekstove iz svetih knjiga koji su nepovoljni za položaj žene niti sve interpretacije tekstova koje još naglašavaju podređenost žene. Dakako da ne manjka ni onih pozitivnih primjera i religijskog nauka koji ni u kojem smislu ne isključuju ženu iz iskustva vjere.

Pojava, razvoj i podjela feminističke teologije

Zadnja epoha 19. stoljeća trajni je simbol nove svijesti žena unutar religijskih zajednica te predstavlja prvo razdoblje u pojavi religijskog feminizma. Sjevernoameričke protestantkinje, predvođene Elizabethom Cady Stanton, sastajale su se povodom istraživanja i tumačenja biblijskih tekstova o ženama. Iz interpretacije pod svjetlom nove ženske svijesti nastaje *Woman's Bible* izdana u dva dijela 1895. i 1898. godine, koja je uvelike uzdrmala američki protestantski svijet. *Biblija žene* smatra se početnom točkom u procesu iz kojeg će se roditi nacrt *feminističke teologije*. Jedan od prvih feminističkih pokreta na katoličkom području je zaklada Međunarodni savez Ivana Arška, osnovana 1911. godine u Velikoj Britaniji. Moto zaklade glasi: *Molite se Bogu: Ona će vas uslišiti!*. Cilj uporabe zamjenice *ona* u odnosu na Boga je relativiziranje prevlasti muškog roda u jezičnom području, te se na taj način želi jasno reći kako Bog nije determiniran spolnim razlikovanjem. Drugo važno razdoblje predstavlja desetljeće od 1956-1965. godine koje je obilježeno odlukom glavnih struja protestantizma o primanju žena u službu pastora (neke slobodne Crkve u Americi prakticirale su ređenje žena već od

1853. godine). Pitanje ređenja žena postavlja se i Katoličkoj Crkvi, te Getruda Heinzelmann istupa na Drugom vatikanskom saboru sa proglasom *Nismo više spremne šutjeti*. Nakon sabora dolazi do cvjetanja navedene problematike, što se jasno vidi u pojavi literature istaknute teologinje Mary Daly sa djelom *Crkva i drugi spol* (1968) – koja upućuje na djelo francuske književnice Simone de Beauvoir *Drugi spol* (1949) u kojoj autorica govori o odnosu kršćanstva i žene. U početku svoga znanstvenog rada Daly slijedi kritiku kršćanstva te traži izradu novog odgovora, predlaže reformu nauka i prakse Crkve, te govori o problematici seksizma i religije. Kasnije djelo *S one strane Boga Oca* (1973) predstavlja Daljev oproštaj od kršćanstva koje ocjenjuje kao ideologiju maskulinističkog društva.

Nakon navedena dva razdoblja koja označavaju početak razvoja feminističke misli u religijskim zajednicama, brojne žene, ponajprije u SAD-u i sjevernoj Europi, a potom i u latinskim zemljama i zemljama Trećeg svijeta, razvijaju novi oblik teološkog razmišljanja koji od 1971. do 1972. godine uzima naziv *feministička teologija*. Bitno je naglasiti činjenicu kako feministička teologija nije teologija žene (o teologiji žene govorilo se već 1854. godine). Naime, feministička teologija upućuje veliku kritiku teologiji žene zbog njene jednostranosti i androcentrizma, pošto su navedenu teologiju žene izradili muškarci – klerici. Teologija žena stvorena od muškaraca nije odstupala od patrijarhalne misli. Za feminističku teologiju, bi se drugim riječima moglo reći kako je to teologija žena stvorena od žena. Prvi puta žene postaju subjekt vlastitog iskustva vjere, dolazi do oslobađanja žena i pojave značenja feminističke teologije kao *smrt patrijarhalnog Boga*. Kao što postoje različiti feministički smjerovi, tj. govor o feminizmima, tako i u feminističkoj teologiji postoje različite feminističke teologije, te dolazi do podjele na tri glavne struje. *Prva* i glavna struja nalazi se unutar biblijsko-kršćanskog okvira, te pokušava kritičkom misli osloboditi se patrijarhalne predaje i biblijskom hermeneutikom doći do novog razmišljanja i interpretiranja žene u svjetlu svetog teksta (predstavnice: Letty Russell, Rosemary Radford Ruether, Elisabeth Schüssler Fiorenza, Elis-

abeth Moltmann-Wendel, itd). *Druga* struja predstavlja žene koje ne djeluju na biblijsko-kršćanskom, nego prelaze na postkršćanski prostor. Govor ostaje religiozni, no pretežno se ne kreće u kršćanskoj predaji (predstavnice: Mary Daly, Peggy Ann Way, itd). *Treća* struja naziva se religija boginje ili duhovnost boginje. Preuzima religiozne simbole matrijarhata i kulta boginje. Radi se o različitim pokretima, među kojima najpoznatiji pokret Wicca kao magijski pokret vještica. Od strane feminističke teologije treća struja dobiva ponajviše kritika zbog njihove romantične odvojenosti i manjka borbe za prava žena (predstavnice: Elizabeth Gold-Davis, Merlin Stone, Carol Christ, Naomi Goldenberg, itd.).

Jedna od najvažnijih feminističkih kritika upućena religiji, koja zaslužuje posebnu pažnju, je upotreba patrijarhalnih izraza kako u odnosu na Boga tako i u cjelokupnoj religijskoj misli. Radi se o pitanju Božje spolnosti. Misao koju iznosi Mary Daly - *Ako je Bog muškarac, onda je muškarac Bog* predstavlja srž problematike patrijarhalnog jezika u religijskoj upotrebi, iako je sasvim jasno kako govor o Bogu može biti samo simboličan i analogan. Patrijarhalno razvijen jezik problem je svakodnevnog govora, ne samo religijskog. Karakteristika monoteističkih religija u govoru o Bogu je prevladavanje patrijarhalnih izraza te razmišljanje o Bogu kao o *njemu*, ne o *njoj*. Stoljećima su se tekstovi svetih knjiga interpretirali na štetu žena. Upravo feminističke teologinje rade na depatrijarhalizaciji tumačenja svetih tekstova. Najsnažniji tekst koji može služiti kao kritika patrijarhalnog opisa Boga nalazi se u Hošeinoj knjizi u 11,9 u kojoj Bog kaže: *Jer ja sam Bog, a ne muškarac*. U hrvatskom prijevodu Biblije može se uočiti jasna patrijarhalna zatvorenost, jer naime izvorni tekst sadrži hebrejsku riječ *’iš* – muškarac, koju prevoditelj pogrešno prevodi kao čovjek iako je sasvim jasno da hebrejski izvornik ne upotrebljava riječ *’adam* – čovjek. Te se tako u hrvatskom prijevodu nalazi ova verzija: *Jer ja sam Bog, a ne čovjek*. S psihološkog aspekta proučavanje religije javlja se zanimljiva misao psihoanalitičara Sigmunda Freuda koji nastanak religije pripisuje strahu od očeve figure iz kojeg očeva figura postaje bogom. Javlja

se također zanimljiva misao kako uzrok shvaćanja Boga kao *njega, oca, muškarca* proizlazi iz psihološke potrebe za likom oca koji nedostaje čovječanstvu, drugim riječima misao na Boga kao oca proizlazi iz manjka istinske očeve figure u konkretnom životu.

Feministički osvrt na religiju

Sve do pojave feminističke teologije tumačenje svjetskih knjiga je bilo isključivo patrijarhalno. Razvijanjem feminističke teologije pojavila se potraga za ponovnim čitanjem svetih tekstova iz ženske perspektive. Feministkinje su se zalagale za novu interpretaciju dogmi koje bi trebale biti u duhu savremenih shvaćanja. Dugo je postojala pogrešna interpretacija svetih tekstova u kojima su žene bile podređene. Feministička teologija zalaže se za rekonstrukciju postojećih misaonih sistema. Vjera treba da odgovori na izazove vremena, i potrebno je da se govori na način prihvatljiv savremeniku.

Žene u religijama Bosne i Hercegovine

Općenito se može ustanoviti kako području Bosne i Hercegovine nedostaje religijska feministička misao i stručan kadar feminističke teologije. Čak i kada postoji govor o ženi u religijama, nedostaje govor o napretku žena u religijama. Moglo bi se reći kako nedostaje hrabrosti javnog istupanja žena vjernica. Cjelokupan položaj žena u BiH je na kritičnom nivou, te se ogromna kritika može i treba uputiti religijskim zajednicama i onim pojedinkama i pojedincima koji mogu konkretnu sliku žene vjernice u BiH podići na viši nivo. Nedostatak feminističke svijesti u religijama dešava se unatoč činjeničnosti da Bosnu i Hercegovinu krasi najveće monoteističke religije islama i kršćanstva i unatoč činjeničnosti postojanja kompetentnih umova koji bi uvelike

mogli doprinijeti razvoju feminističke misli u religijama. S obzirom na to da u islamu, Katoličkoj crkvi i Pravoslavnim crkvama ključne i najvažnije službe još uvijek nisu otvorene za žene, onda se na području Bosne također može zaključiti kako najvažnijim pozicijama ne upravljaju žene. Otvorena je mogućnost ženskih redova, monahinja, i slično. Službe na kojima su pozicionirane žene uglavnom su pastoralna vijeća, posao odgajateljice, tj. vjeroučiteljice, itd. Jedna od istaknutijih ženskih osoba je Zilka Šiljak-Spahić, doktorica nauka iz oblasti rodni studija, koja upravo u svome djelu govori o stavovima religijskih zajednica o ženama. Općenito se može zaključiti kako vjerski lideri u BiH ne promatraju kritički položaj žena vjernica te njihovi stavovi služe kao ublažavanje postojećih podjela i ograničenja za žene. Iako i islam, kršćanstvo i židovstvo smatraju ženu ravnopravnom u svojim religijskim tradicijama ipak ta ravnopravna žena nije pozvana na vršenje najvećih religijskih službi. Tobože u *jednakoj* ravnopravnosti žene *od Boga nisu pozvane* na najčasnije službe. Ako bi se igrali humorističnim slikama možemo zamisliti te muške vjerske lidere na svakodnevnoj bosanskoj kavici uz rahat lokum sa, ni više ni manje, nego samim Bogom, te tako oni znaju šta je to od Boga darovano ženama. Pored Zilke na području BiH u istraživanja žena u religiji djeluje i Đermana Šeta, magistrica religijskih znanosti.

Govoreći općenito, pojava feminizma i feminističke misli u religiji nije naišla na široko prihvatanje, niti trenutna feministička teologija leži u popularnosti kako na svjetskoj sceni tako pogotovo ni na domaćoj. Usprkos tome feministička kritika i njena misao ostaje prisutnom i čini, te će i dalje činiti pomake u oblikovanju feminističke religijske misli.

Korištena i preporučena literatura:

ANIĆ, J. Rebeka. *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2011.

Biblija: Stari i Novi Zavjet, KS, Zagreb, 2008.

LEDIĆ, *Povijest religija*, MCVN, Sarajevo, 2015.

Religije u BiH: monografija vjerskih zajednica i crkava, MRV BiH, Sarajevo, 2012.

Rebeka J. ANIĆ, *Žene u Crkvi i društvu*, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2010.

Rebeka J. ANIĆ, *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*, Zagreb 2011.

Zilka SPAHIĆ-ŠILJAK, *Žene, religija i politika*

Zilka SPAHIĆ-ŠILJAK, *Vjernice i građanke*

R. GIBELLINI, *Teologija dvadesetog stoljeća*, KS, Zagreb, 1999.

Biblija i ravnopravnost spolova, Zbornik radova, Osijek, 2008

Paula PETRIČEVIĆ, *Jedan Bog - jedan rod: odnos monoteističkih vjerskih zajednica prema ženskim ljudskim pravima*

Sabrina P. RAMET, *Religija i politika u vremenu promene*, Centar za ženske studije i istraživanja roda, Beograd, 2006.

Zorica KUBURIĆ, *Religija i polne razlike*, Sociološki pregled, Vol XXX, 1996.

Greys Robert, *Grčki mitovi*, Beograd 1977.

Homer, *Ilijada*, Beograd, 1968.; Homer, *Odiseja*, Beograd, 1968.

Slađana MILINKOVIĆ, *Stišani glasovi, ženska strana rimske istorije*, Beograd, Stylos, 2007.

Kur'an, Sarajevo, 1995.

ROD

Dajana Cvjetković

Godinama ljudi vjeruju da se svi prirodno ponašaju kao žene i muškarci u odnosu na pripadajući spol. Kompleksna društvena istraživanja su pokazala da muškost i ženskost (rod) determiniraju mnogi faktori, a ne samo spol. „Pretpostavljalo se da je rod prirodna manifestacija pola ili kulturna konstanta koju nikakva moć ljudskog delovanja ne bi mogla da izmeni.“¹⁵⁴ Rod se može definirati kao koncept koji obuhvata ponašanje, društveno konstruirane uloge i psihološke osobine koje se često vezuju za biti muško ili žensko. Društveno konstruisani identitet koji određuje šta znači ponašati se kao žena naziva se feminitet, a kao muškarac maskulinitet. Naša ideja maskuliniteta i feminiteta uključuje rodne pretpostavke ponašanja bazirane na osnovu spola osobe. Rod je društveni konstrukt koji u odnosu na spol određuje društvene uloge muškaraca i žena (osoba muškog ili ženskog spola). Pogrešno bi bilo definirati rod kao binarnu konstrukciju dvaju suprotnosti, muškog roda i ženskog roda, te se ovdje posebno govori o različitim rodnim identitetima u svrhu prevazilaženja zamke rodne binarnosti. „Stoga je svako svog roda u meri u kojoj nije onog drugog roda, a ta formulacija pretpostavlja ograničenje roda na binarni par, sprovodeći binarnost u delo.“¹⁵⁵

154 Nevolja s rodom, Judith Butler, str. 25

155 Ibid. str. 84

Danas se sve više uvažava i naglašava individualni konstrukt sopstvenog identiteta, izražavanja sebe koje prkosi kolektivnim odrednicama binarnog muškog i ženskog u društvu. Kultura i društvene prakse se reflektiraju na rod te se može reći da rod kreiraju dominantne društvene norme u određenom društvu. Važno je napomenuti da se dominantne društvene norme mijenjaju kroz historiju i dobijaju nove oblike, te su različite u različitim kulturama – sve to implicira da rodno definiranje nije prirodna pojava nego proizvod društva u određenom vremenu na određenom geografskom prostoru. Rodne uloge se uče tokom cijelog života i razlikuju se od društva do društva. Npr. držanje za ruke u evropskim kulturama odraz je intimne bliskosti para, dok na Bliskom Istoku držanje za ruku dva muškarca označava blizak poslovni ili prijateljski odnos.

Teorija socijalnog učenja sugerise da je lična identifikacija sa muškim ili ženskim rodnim ulogama rezultat ranog izlaganja individue u razvoju društvenim i kulturnim modelima muškosti i ženskosti. „Do treće godine, većina djece razvije jak rodni identitet (DeLamater & Friedrich, 2002.). Sa ove tačke gledišta, rodni identitet se kod djece obično ojača kroz stalno ponavljanje ponašanja za koje su učeni da je odgovarajuće njihovom spolu.“¹⁵⁶ Kao što je kupovina igračaka i odabir igara koje su društveno određene kao muške ili ženske (bager, lopta, lutka). „(P)rema igračkama koje im se daju, vidi se šta se očekuje od njihovog roda u budućnosti. (...) U bilo kojoj zemlji, od ženskog roda se očekuje ono što se danas tamo smatra ženskim.“¹⁵⁷

Veliki uticaj na izgradnju maskuliniteta, prema teoriji socijalnog učenja, imaju prije svega porodica, škola, mediji, radno mjesto, religija te seksualni odnosi koji podrazumijevaju i brak. Rodne norme se uče tokom perioda socijalizacije, procesa u kojem se individua prilagođava društvenim očekivanjima. Mnogi so-

156 Our sexuality, Robert Crooks and Karla Baur, str.125

157 Ženske studije, Joy Magezis, str.18

ciolozi tvrde da su roditelji primarni zagovornici usvajanja rod-nih stereotipa kod djece koja su u najranijim godinama izložena porodičnim primjerima i stavovima o tome šta znači biti muško ili žensko. Uče ih „adekvatnom“ ponašanju muškaraca i žena koje je uglavnom zasnovano na stereotipima poput muškarci su snažni i ne plaču, a djevojčice su nježne, brižne i emocionalno osjetljive. Danas se javlja i trend kod osvještenih roditelja da djecu ne izlažu rod-nim stereotipima nego ih uče kritičkom raz-mišljanju i donošenju odluka prema svojim afinitetima.

Mediji su veoma snažan agent u promociji rod-nih stereotipa i imaju značajan uticaj na djecu u periodu socijalizacije. Muškarce prikazuju kao važne aktere društva, političare, biznismene i naučnike, a žene objektiviziraju favorizujući njihov fizički izgled i unižavajući profesionalne kompetencije. Tome doprinose i reklame koje žene degradiraju i stavljaju u poziciju domaćice, majke, brižnice kojoj je osnovni zadatak da odgaja i brine o porodici. „Idealizirana slika o ženstvenosti u medijima stvara žensko tijelo mitskim, ono je malo, ‘stajliš’, vitko, depilirano, bez mirisa i bijelo je.“¹⁵⁸

Religija je u svijetu, a posebno u Bosni i Hercegovini, važan seg-ment socijalizacije i odgoja i često promoviše podređen položaj žene. Religijske doktrine utiču na izgradnju rod-nih normi i od sljedbenika očekuju da prihvate rodne stereotipe tumačene kroz svete knjige. Monoteističke religije Boga percipiraju kao muškarca, kralja i svevišnjeg koji je pravedan, snažan, moćan i svemoguć, te se nerijetko cjelokupna muška populacija poistov-jećuje sa većinom navedenih osobina. Dok su žene predstavl-jene kao majke, grešnice, uročnice istočnog grijeha.

„Škola je samo jedan (doduše izuzetno važan) učesnik u lancu proizvodnje i reprodukcije rodne neravnopravnosti odnosno neravnomjerne rodne raspodjele moći u društvu.“¹⁵⁹ U BiH

158 Ženske studije, str. 103

159 <http://radiosarajevo.ba/novost/37330/mama-kuha-nana-plete-tata-zaraduje>

se 1960-ih i 1970-ih godina učiteljski posao smatrao veoma važnim i odgovornim što u patrijarhalnom svijetu znači da su ga obavljali muškarci, danas kada je obrazovanje nepravedno nisko valorizovano taj posao većinom obavljaju žene dok su rukovodeće pozicije zauzeli muškarci produbljavajući rodne stereotipe. Udžbenici nisu rodno senzitivni kako je i navedeno u tekstu Školegijuma „U udžbeniku Biologija 7 (autorice Jasminka Hadžihalilović, Amela Begić i Rasima Tupkušić, izdavač Bosanska knjiga, 2010), na stranici 65, pod naslovom 'Zanimljivosti' našle su se sljedeće rečenice: 'Mužjak ribe grdobine je pravi 'frajer' među ribama. Živi sa različitim ženkama.' (...) Porediti žene sa ribama je takav seksistički ispad, koji je nedopustiv i neoprostiv u normalnoj verbalnoj komunikaciji, a kamoli u školskom udžbeniku.“¹⁶⁰

Rodne uloge su skup karakteristika, ponašanja, očekivanja, jednom riječju onih društvenih normi koje se unutar dominirajućih diskurzivnih konstrukcija pripisuju muškom ili ženskom spolu. (...) Iz toga je jasno da su rodne uloge definirane rodnim normama. Rodne norme, zapravo, su društveni kanoni kojima se propisuju prihvatljivo rodno izražavanje.¹⁶¹

Rodne uloge se zasnivaju na ponašanjima koje društvo determinira kao odgovorajuće za muškarce i žene na osnovu njihovog spola. Očekivana ponašanja su različita u različitim kulturama, društvima i historijskim periodima i podložna su promjenama.

Važno je da se spozna da mi možemo mijenjati ono što društvo očekuje od roda, i ta očekivanja koja su unutar nekoga internalizovana su (pounutarnjena). (...) Mijenjanje rodovnih razlika može također biti od pomoći i muškarcima, jer se oni često osjećaju 'stisnutim' što nisu u stanju zaplakati, ili izraziti svoje emocije.¹⁶²

Na fonu rodnih uloga je i rodno izražavanje koje je vanjska vizuelna prezentacija osobe u odnosu na samopercepciju roda,

160 <http://www.skolegijum.ba/tekst/index/79>

161 Pojmovnik LGBT kulture, 2. Dopunjeno izdanje, str. 388

162 Ženske studije, Joy Magezis, str. 19

a obuhvata odijevanje, frizuru, odabir boja, nakita, ponašanje i govor tijela. Kako je već rečeno, rodne norme nisu jednake u svim društvima pa tako nije jednako ni rodno izražavanje koje se u različitim kulturama i vremenskim periodima različito percipira. Nošenje farmerki je ranije bila isključivo privilegija muškaraca, danas većina društava prihvaća/odobrava/normira nošenje farmerki i za žene. Roza boja nije oduvijek bila rezervisana za djevojčice i žene. Luj XVI je također nosio svileni roza odijelo. U zapadnim kulturama 1920-ih godina roza je bila prije svega 'muška boja' sve do 1940. kada su boje integrirane u rodne norme sa kojima se mnogi i danas identifikuju.

„Rodni identitet podrazumijeva vlastitu rodnu samokoncepciju, ne neophodno ovisnu o spolu i rodu osobe. Zahvaljujući savremenim tumačenjima feminističkih teorija, rodni identitet uspješno je distanciran od binarnog koncepta muškoga ili ženskoga.”¹⁶³ Rodna samokoncepcija individui omogućava kreiranje fluidnog rodnog identiteta, dozvolja kontradiktornosti, nejasnoću i potpunu različitost. Feminizam pitanje roda stavlja u svoj fokus i ispituje načine i demistificira razloge nepravednog postupanja prema ženama, tretiranja kroz istoriju i svakodnevnog ličnog i sistemskog ugnjetavanja. „Feminizam se bori za oslobađanje žena.”¹⁶⁴ Osloboditi žene znači kreirati društvo zasnovano na individualnim kompetencijama i redefiniranom pojmu moći bez rodni konotacija, što je nedostižni ideal. Feministička teorija je kroz istoriju težila ka univerzalnom definiranju pojma rod. „Historijski, termin rod se počeo koristiti 60-ih godina 20. vijeka kako bi označavao razliku između muškog i ženskog, ali ga je feministička teorija ubrzo potom preuzela i dekonstruirala, tako da je danas termin rod gotovo neodvojiv od teorije identiteta.”¹⁶⁵ U cilju dekonstruiranja roda i njegovog boljeg razumijevanja „(...) Nancy Chodorow rod definira kao skup fem-

163 Pojmovnik LGBT kulture, 2. Dopunjeno izdanje, str. 387

164 Ženske studije, Joy Magezis, str. 26

165 Pojmovnik LGBT kulture, 2. Dopunjeno izdanje, str. 381

ininih ili maskulinih identiteta koji se razvijaju u ranom djetinjstvu, pod uticajem roditeljskih praksi.”¹⁶⁶ Ova feministkinja insistira na ravnopravnom učešću oba roditelja u odgoju djece kako bi identifikacija sa rodnim ulogama roditelja bila minimizirana. Nemoguće je govoriti o binarnoj rodnoj koncepciji društva a ne tretirati pitanja moći u društvu. „Jasno je da postoji veza između roda i moći. Uopćeno govoreći, moć je sposobna da proizvede efekt. Taj efekt može biti ekonomski ili politički, ali isto tako može biti psihološki ili kulturni.”¹⁶⁷ Adrienne Rich izjednačava seksualnost s rodom i daje potpuno drugačiji koncept tretiranja roda u feminizmu kao dijela seksualnog diverziteta. Dok neke druge feministkinje insistiraju na definiranju roda kao neodvojivog dijela biološkog identiteta, spola. Ili pak, kao Catharine MacKinnon, insistiraju na potpunoj izmjeni značenja pojma roda jer njegova upotreba označava ulazak u „heteroseksualni odnos subordinacije” koji uvijek znači - podređenost žena.

Za socijalističke feministkinje, klasa i rasa su, pored roda, uzroci ugnjetavanja žena koji su zamršeni i isprepleteni kroz istoriju i različite aspekte društva da ih je nemoguće individualno posmatrati i tretirati, nego se uvijek identifikira njihov međusobni poredak i uticaj na žensko ugnjetavanje. Radikalne feministkinje su također tretirale pitanje roda i spola ali u kontekstu patrijarhata za koji tvrde da je uzrok neravnopravnog položaja i tlačenja žena. „Patrijarhat je društveni, politički i ekonomski sistem u kome je dominantna moć muškaraca nad ženama.”¹⁶⁸ Na tom tragu su i feministkinje psihoanalitičarke koje nepravedni društveni poredak, patrijarhat, smatraju uzročnikom tlačenja ali u svoju tezu pridodaju i Freudovo ‘nesvjesno’ kojem dodjeljuju pozitivan naboj jer vjeruju da to objašnjava način formiranja moći muškaraca nad ženama, ali istovremeno daje mogućnost da se ti odnosi mogu mijenjati. Liberalne feministkinje smatraju

166 Pojmovnik LGBT kulture, 2. Dopunjeno izdanje, str. 383

167 Ženske studije, Joy Magezis, str. 19

168 Ženske studije, Joy Magezis, str. 27

da rodne norme i patrijarhat kroz tradiciju i institucije onemogućavaju slobodu ženama. Neslaganje među liberalnim feministkinjama je oko značenja pojma slobode, ali su usaglašene u tome da država treba iznaći način da zaštiti ženu od nasilja ma gdje se ono odvijalo.

Judith Butler, u teoriji performativnosti, tvrdi da se u uslovima normativne heteroseksualnosti nadzor nad rodom ponekad koristi da bi se osigurala heteroseksualnost. Prema njoj „rod je složenost čiji je totalitet trajno odložen, jer on nikad u potpunosti nije ono što jeste u bilo kom trenutku vremena.“¹⁶⁹ Feministkinja Nancy Chodorow analitički tretira pitanje roda, analizirajući razvoj rodne hijerarhije, njenu reprodukciju i mogućnosti promjene. Njen ključni koncept je „majčinstvo“ koje se odnosi na njegu i odgoj djeteta što ne treba isključivo biti obaveza biološke majke nego žene. Ona to opisuje kao specifični istorijski fenomen koji majku (ženu) veže za porodicu, a time je odvaja od javne ekonomske sfere.

Korištena i preporučena literatura:

Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili, 2012). Čitanka LGBT ljudskih prava: 2. dopunjeno izdanje. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Jasmina Čaušević i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar / Fondacija Heinrich Boell, ured u BiH.

Damir Banović i Vladana Vasić (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identiteti: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Robert Crooks i Karla Baur (2010). *Our sexuality: eleventh edition*. Belmont: Wadsworth.

169 Nevolja s rodom, Judith Butler, str. 73

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 1: Guidelines*. New York: the Population Council.

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 2: Activities*. New York: the Population Council.

Džudit Batler (2010). *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Loznica: Karpos.

Joy Magezis (2001). *Ženske studije*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo.

Rene Hirsch (2013). *The masculine civilization*. Smashwords.

E. Kurtović. *Grdobina na udžbenički način*. Dostupno na <http://www.skolegijum.ba/tekst/index/79> (2.2.2012.)

Daniel Greenfield. *Peace With Islam in Our Time*. Dostupno na http://sultanknish.blogspot.ba/2014_11_01_archive.html (30.11.2014.)

Marielle van der Meer. *Kissing Across Cultures*. Dostupno na <http://www.iorworld.com/blog/kissing-cultures> (16.8.2011.)

Nada Ler Sofronić. *Mama kuha, nana plete, tata zarađuje*. Dostupno na <http://radiosarajevo.ba/novost/37330/mama-kuha-nana-plete-tata-zaraduje> (11.11.2010.)

Susan Stamberg. *Girls Are Taught To 'Think Pink,' But That Wasn't Always So*. Dostupno na <http://www.npr.org/2014/04/01/297159948/girls-are-taught-to-think-pink-but-that-wasnt-always-so> (1.4.2014.)

RODNI IDENTITET

Dajana Cvjetković

Rodni identitet se odnosi na subjektivni osjećaj i poimanje sebe kao muškarca ili žene. Većina ljudi u prvim godinama života, najčešće između druge i treće, shvati da li se osjeća kao muško ili žensko. Rodni identitet ne mora biti podudaran sa spolom, zbog toga neke osobe budu zbunjene pri identifikovanju sebe kao muškarca ili žene. „Rodni identitet podrazumijeva vlastitu rodnu samokoncepciju, ne neophodno ovisnu o spolu i rodu osobe. Zahvaljujući savremenim tumačenjima feminističkih teorija, rodni identitet uspješno je distanciran od binarnog koncepta muškoga ili ženskoga.“¹⁷⁰ Pa se danas diljem svijeta rodne norme i uloge rapidno mijenjaju, te se i odnosi između muškaraca i žena mijenjaju. „Odmah nakon rođenja, roditelji i društvo počinju da grade naš pogled na društvene uloge, prilike i odgovornosti svojstvenim muškarcima i ženama.“¹⁷¹ Čime ograničavaju individualnu percepciju osobe na unaprijed zadata očekivanja u skladu sa spolom. „Rodni identitet je dio ličnog identiteta koji se odnosi na vlastitu rodnu samokoncepciju.“¹⁷² Nepravdano bi bilo tvrditi da je rodni identitet isključivo produkt društva, on je u svakom slučaju i pod uticajem bioloških i fizioloških faktora. Rodni identitet nije isto što i spolni identitet, može biti dijame-

170 Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili, 2012). Čitanka LGBT ljudskih prava: 2. dopunjeno izdanje. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. str. 387

171 Lamija Husić (grupa autora, 2013). *Vodič za učenike: Zdravi životni stilovi*. Sarajevo: Asocijacija XY. Str.85

172 Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili, 2012). Čitanka LGBT ljudskih prava: 2. str. 390

travno drugačiji od rodnog izražavanja ili seksualne orijentacije ali je uslovljen naučenim ponašanjem. S druge strane rodni identitet nije binarno uslovljen i ispoljava se u nizu različitih rod-nih identiteta i podidentiteta. Osim maskulinog (muškog) i fem-ininog (ženskog) rodnog identiteta postoje još i:

Transrodni identitet označava sve osobe koje se ne uklapaju u binarne rodne norme ili specifičnije, osobe koje se osjećaju „zarobljene“ u tijelu pogrešnog spola. Žele da ih se percipira u skladu sa rodnim identitetom, a ne spolom iako ne žele promijeniti spol. „Termin u povijest uvodi Virginia Prince, pionirka trans-seksualnog pokreta...“¹⁷³ Transrodni identitet ne podrazumijeva određenu seksualnu orijentaciju.

Transvestitski rodni identitet se odnosi na sve rodne različitosti osoba koje uživaju i identifikuju se sa oblačenjem odjeće osoba drugog roda. Najčešće se nazivaju „cross dresseri“ (oblačenje u odjeću percipiranu kao odjeća drugog spola), ali neki to rade uvijek dok drugi samo za određene prilike. „Drag king“ je žena koja prakticira oblačenje društveno određeno za muškarce, koje često prenaplašeno iskazuje u cilju performansa, užitka, lične satisfakcije kako bi pokazala svoju definiciju muškosti. „Drag queen“ je muškarac koji se oblači u rodno definiranu žensku odjeću radi užitka ili performansa. Mnogi se pitaju kojom ličnom zamjenicom da oslove te osobe, pristojno je npr. drag queen osobu oslovljavati sa „ona“ kada je u „dragu“, a kada nije sa „on“. Isto važi i za drag king osobu. Seksualna orijentacija osoba transvestitskih identiteta nije direktno vezana za rodni identitet, što znači da nije kod svake osoba ista. Queer identitet označava individue koje se ne identifikuju sa normativnim rodnom ili se identifikuju sa više različitih rod-nih identiteta. Oni su obično rodni pobunjenici koji osporavaju normativne binarne strukture, težeći utopijskom svijetu izvan zidina roda. Za sebe često kažu da su „rodno slijepi“.

Iznadrodni (kiborg) identitet je postulirani feministički identitet tj.

173 Aida Spahić i Saša Gavrić (priređili, 2012), ibid, str. 476

kibernetički organizam - hibrid mašine i organizma, kreacija življene društvene realnosti, kreacija fikcije. Prevazilaženje granica je još jedna od strategija hibridnosti identiteta, a upravo granica je mjesto nastanka kiborga. On se javlja kada su dvije vrste granica istovremeno problematične: 1. ona između životinja i ljudi i 2. ona između samokontrolirajućih, samopokretnih strojeva i organizama (posebno ljudi). Kiborg je identitet koji se rađa tamo gdje se spajaju automaton i autonomija. Pošto su kiborzi hibridni i provizorni oni ne mogu biti povezani sa političkim programima koji zahtijevaju stabilan, esencijalistički identitet, i stoga trebaju politiku afiniteta, a ne politiku identiteta.¹⁷⁴

Androgini identitet ne prihvata niti jednu društveno određenu rodnu identifikaciju (mušku ili žensku), nego se izgledom i rodnom identifikacijom izražava miješano, a ponekad i rodno neutralno.

Važno je znati da rodni identiteti nisu uvijek trajna, već i fluidna kategorija što omogućava transrodnost koja nije binarno uslovljena. Na tom tragu su i balkanske virdžine koje su se zavjetovale na život kakav vode muškarci u binarnom društvenom sistemu. „Običaj da se u porodicama bez muške djece jedna od kćerki od malena sprema za ulogu domaćina, nastao u Crnoj Gori, Albaniji i na Kosovu, danas je gotovo iščezao. Od blizu 150 slučajeva 'virdžina' ili 'ostajnica', kako ih se naziva, danas je živo svega nekoliko.“¹⁷⁵ Nazivane su još i tobelije (od turske reči tobe – zavjet). One su se zavjetovale na celibat (privremeni ili trajni) kako bi na društveno određen način prakticirale muške obaveze i uloge. U patrijarhalnom društvu su poštovane kao muškarci, imale su iste privilegije, mogućnosti ali i odgovornosti.

174 Jasmina Čaušević (priredila, 2014). *LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. str. 23

175 Milica Marinović. *Posljednja crnogorska virdžina*. Dostupno na <http://balkans.aljazeera.net/video/posljednja-crnogorska-virdzina> (9.2.2013.)

Korištena i preporučena literatura:

- Adriennr Rich (2002). *Prisilna heteroseksualnost i lezbijska egzistencija*. Zagreb: Kontra.
- Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Čitanka LGBT ljudskih prava*: 2. dopunjeno izdanje. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Damir Banović i Vladana Vasić (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identiteti: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Jasmina Čaušević (priredila, 2014). *LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Jasmina Čaušević i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar / Fondacija Heinrich Boell, Ured u BiH.
- Lamija Husić et al. (grupa autora, 2013). *Vodič za učenike: Zdravi životni stilovi*. Sarajevo: Asocijacija XY.
- Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 1: Guidelines*. New York: the Population Council.
- Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 2: Activities*. New York: the Population Council.
- Robert Crooks i Karla Baur (2010). *Our sexuality: eleventh edition*. Belmont: Wadsworth.
- Petra Blečić. *Ponosne na muški život*. Dostupno na <http://www.blic.rs/Vesti/Reportaza/202705/Ponosne-na-muski-zivot> (15.8.2010.)
- Milica Marinović. *Posljednja crnogorska virdžina*. Dostupno na <http://balkans.aljazeera.net/video/posljednja-crnogorska-virdzina> (9.2.2013.)

SILOVANJE

Jasmina Čaušević i Aida Spahić

Gerhardus Mercator, veliki flamanski kartograf, koji je živio u razdoblju kad je Evropa postala političkom zajednicom, kad je postala "naša mati", Evropejce nije identificirao s feničanskom princezom, identificirao ih je s bikom koji ju je oteo. Taj bik, pisao je, dobro inkarnira "čudi i prirodu" Evropejaca. On je "hrabar, drzak, ukrašen rogovima, bijele boje, široka grla, debela vrata, brine za odgoj; veoma je uzdržljiv, ali ako dođe u dodir sa suprotnim spolom, raspali se, zatim je opet čedan i umjeren. Takva je i priroda Evropejaca." Ako je naš utemeljujući mit zapravo mit o silovanju, razumljivo je da prije ili kasnije dolazimo do toga da se identifikiramo sa napasnikom.

(Tomaž Mastnak)

"Nakon što je utemeljio Rim, Romul je pružio utočište bjeguncima kako bi se u gradu povećao broj stanovnika. Međutim, u gradu nije bilo dovoljno žena te se nije mogla osigurati njegova budućnost. Zato je Romul pozvao okolna plemena, među kojima su najistaknutiji bili Sabinjani, na veliku godišnju svetkovinu u čast boga Neptuna. Na toj svečanosti Rimljani počnu otimati i silovati djevojke..."

(*Otmica Sabinjanki*)

Žene u ratu siluju pripadnici neprijateljske vojske i neprijateljski civili. Žene u ratu također siluju pripadnici prijateljske vojske i prijateljski civili, suborci i sunarodnjaci. Žene u ratu siluju i pripadnici mirovnih snaga.

(Christine Chinkin)

Pojmu silovanja moguće je pristupiti iz brojnih perspektiva jer je to praksa koja je kontinuirano (sve)prisutna od početka pisanja historije svijeta, a istovremeno se o njoj najviše šuti i u najvećoj mjeri se tabuizira. Kad kažemo silovanje, odmah pomislimo na neravnopravan odnos moći između moćnog muškarca i nemoćne žene. Silovanje se dešava i muškarcima, dešava se u drugačijim odnosima moći, uzimalo je različite oblike i bilo društveno tretirano na različite načine. Jedna stvar je definitivno konstantna – silovanje kao pojava postoji u svim društvima, u doba mira i rata, u svim sferama javnog i privatnog. Ali je progovaranje o silovanju uglavnom privatno (ako postoji uopšte). Tekst koji slijedi pokušava da objasni pojam silovanja služeći se činjenicama iz različitih disciplina – antropologije, historije, sociologije, prava i feminističke teorije, s tim da je u fokusu priznavanje seksualnog nasilja nad ženama kao ratnog zločina.

Kratko kroz historiju

Silovanje se uvijek koristilo za reguliranje ponašanja žena, za njihovo discipliniranje i otvoreno kažnjavanje. Međutim, kada govorimo o seksualnom nasilju nad ženama u doba rata, čin silovanja se koristi da se porazi/pobijedi/ponizi *drugi* muškarac, suprotna strana, neprijatelj. Silovanje se vijekovima smatralo napadom na čast muškaraca i porodice (a ne žene).

Zabilježeno je da je silovanje žena tokom ratnih sukoba, rijetko i ponegdje, ipak bilo zabranjeno vojnim propisima kroz historiju (smrtna kazna za počinioce zabilježena je u nekoliko slučajeva iz

1385, 1474, 1780. i 1863. godine). Ipak, zajedničko ratnom seksualnom nasilju je to da je do prije dvadesetak godina bilo tolerirano kao normalna posljedica rata, bilo da je tumačeno kao zabava za vojnike, nagrada za vojnike ili vojna taktika. Kako se silovanje smatralo kaznenim djelom protiv muškarca i napadom na njegovu imovinu rijetko se kažnjavalo.

Neka od napoznatijih mjesta masovnih ratnih silovanja u 20. vijeku uključuju Japan (silovanje kao odmor ratnika), Berlin (silovanje kao osveta), Vijetnam (silovanje kao vojna operacija), Bangladeš (silovanje kao rat za teritorije), Bosna i Hercegovina (silovanje kao akt etničkog čišćenja), Ruanda (silovanje kao akt genocida), Kongo (silovanje kao ekonomsko-zdravstveni rat) i Kosovo (silovanje i u okviru mirovnih misija). Ono što je zajedničko opisima navedenim u zgradama jesu koncepti oko kojih se vrti muška borba za prevlast – teritorija, osveta, genocid, ekonomija i sl. Javni diskurs se do kraja 20. vijeka gotovo uopće nije bavio ženskom stranom priče o silovanju, niti se silovanjem kao zločinom nad ženom pravo naročito bavilo.

Zabrana seksualnog nasilja bila implicitno uvedena u IV hašku konvenciju (1907.) o zakonima i običajima rata u odredbi koja naređuje poštivanje "prava i časti obitelji, života ljudi, privatne imovine i religijskih uvjerenja i prakse." Međutim, ovom zabranom i dalje nije uključivano iskustvo žena izvan okvira porodice, niti se priznavala (i danas se rijetko priznaje) bitna razlika između nasilja i silovanja – silovanje je neodvojivo od raspave o seksualnosti i ne smije se svoditi isključivo na nasilje.

Ove odredbe međunarodnog prava korištene su tokom Nirnerških suđenja 1945. i 1946. godine tokom kojih se sudilo istaknutim članovima političke, vojne i ekonomske elite nacističke Njemačke, kao i nižim zvaničnicima, koji su učestvovali u ratnim zločinima. Započet je i Tokijski proces 1946. godine u Americi, ali seksualno nasilje nije bilo tretirano kao kazneno djelo ni u Tokijskoj povelji, a silovanje se pred tokijskim sudom procesuiralo kao

oblik nehumanog postupanja, zlostavljanja ili nepoštivanja porodične časti (prisilna prostitucija je bila zanemarena, iako je bila rasprostranjena u vrijeme Drugog svjetskog rata). Iako postoji vrlo opsežna dokumentacija o seksualnom nasilju u Prvom i Drugom svjetskom ratu, seksualno nasilje nije bilo označeno kao kazneno delo u zakonima i dokumentima sudova. Na suđenjima na kojima se i pominjalo, seksualno nasilje stavljeno je u drugi plan.

Seksualno nasilje u Ženevskoj konvenciji (IV) i dopunskim protokolima

Silovanje je prvi put eksplicitno spomenuto 1949. godine u IV Ženevskoj konvenciji – Konvenciji o zaštiti građanskih lica za vrijeme rata. Ženevska konvencija, član 27: “Žene će posebno biti zaštićene protiv svakog napada na njihovu čast, a naročito protiv silovanja, prinuđavanja na prostituciju i protiv svakog napada na njihovu stidljivost.” Dopunski protokol I sadrži još i odredbu koja izričito zabranjuje seksualno nasilje, ali ne kao napad na fizički integritet, već kao napad na dostojanstvo žene. Seksualno nasilje u Ženevskoj konvenciji je napad na čast, moral i dostojanstvo žene. Čast i moral prikazani su kao osnovne vrline žene koje se moraju posebno štititi, jer njihovo oskrnuće, seksualnim napadom na ženu, rezultira gubitkom ženine vrijednosti, sramotom i stigmatizacijom.

Problem Ženevske konvencije i protokola jeste u tome što seksualno nasilje tretiraju kao napad na dostojanstvo, čast i moral, a ne uzimaju u obzir fizičku, psihičku, mentalnu i emocionalnu patnju, koje su direktne posledice silovanja. Član 27. Ženevske konvencije propisuje (neodređenu) dužnost država potpisnica da štite žene (koje su percipirane kao slabe i nemoćne) od napada na njihovu čast. Dakle, problem je u (prirodnoj) ženskoj ranjivosti i nemoći a ne u sistenskoj subordinaciji? Država nije zaštitnica žena, već struktura koja tolerira njihovu subordinaciju.

Orodnjavanje pristupa moći i pravdi

Tek 50 godina nakon Drugog svjetskog rata skrenuta je pažnja na pitanja nasilja nad ženama u ratovima. Promjena u stavu prema nasilju nad ženama bila je moguća tek kad su žene počele zauzimati pozicije političke i pravne moći na međunarodnom nivou (uz teoriju i aktivizam kao alate osveščivanja).

Sukob na Balkanu bit će zapamćen po manipulaciji i zlostavljanju ženskog roda u svrhu etničkog čišćenja i genocida. Žene su bile silovane, prisilno su zatrudnjavale, i bile su prisiljene u seksualno ropstvo zbog njihove etničke pripadnosti, religije, nacionalnosti, a definitivno zbog svoga roda. (Kelly Dawn Askin, 1997.)

Tijekom genocida 1994. godine, ruandske žene bile su izložene brutalnim oblicima seksualnog nasilja... Silovanje je bilo rasprostranjeno... Žene su bile silovane od strane pojedinaca i grupa, bile su silovane objektima kao što su oštri štapovi ili cijev puške, držane u seksualnom ropstvu ...ili seksualno mutilirane... Neke žene bile su primorane ubiti svoju djecu prije ili poslije silovanja. (Human Rights Watch, 1996. o Ruandi)

Iako je fokus u međunarodnim pravnim dokumentima i akademskim raspravama uglavnom na silovanju žena i djevojčica, važno je napomenuti da su silovanju bili potčinjeni i muškarci i dječaci. Njihova iskustva su još više tabuizirana i neistražena, ali su se sudovi u pojedinim predmetima bavili i ovim djelom.

Prva suđenja za ratne zločine procesuirana su na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ, osnovan u maju 1993) i na Međunarodnom sudu za ratne zločine počinjene u Ruandi (MKSJ, osnovan u novembru 1994), i pažljivo su ih pratile feminističke organizacije. MKSJ je sistematsko silovanje i seksualno ropstvo za vrijeme rata označio kao ratni zločin i zločin protiv čovječnosti. MKSR je tretirao silovanje kao instrument genocida.

Seksualno (rodno obilježeno) nasilje pred MKSJ-om i MKSR-om

Seksualno nasilje bilo je važna ratna strategija u sukobima u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi – metoda etničkog čišćenja i genocida. Sudovi su stvorili progresivnu pravnu praksu koja tretira seksualno nasilje kao najteže oblike kaznenih dela. Važnu ulogu u tom razvoju imale su žene koje su na različitim dužnostima radile na sudovima (i muškarci osjetljivi na rodnu tematiku) i feministkinje. Žene su osvojile različite visoke položaje u MKSJ-u i MKSR-u. Pokrenule su izradu rodno osjetljivih praksi i pravila suda (pravna savjetnica za rodna pitanja pri Tužilaštvu je bila zaslužna za podizanje velikog broja optužnica zbog seksualnog nasilja, a sutkinje su zaslužne za vidljivost seksualnog nasilja u postupcima pred sudovima). Sutkinja Pillay je bila zaslužna za inkorporiranje seksualnog nasilja u optužnicu u slučaju Akayesu (MKSR). Sutkinje McDonald i Odio-Benito (prve žene sutkinje MKSJ-a) uticale su na donošenje pravila 96 – Pravila o postupku i dokazima MKSJ – koje propisuje postupanje u vezi sa dokazivanjem seksualnog nasilja, a čiji je cilj prevencija diskriminacije i traumatizacije svjedokinja žrtava seksualnog nasilja.

Ženske nevladine organizacije su imale važnu ulogu u razvoju rodno osjetljive prakse sudova, prateći rad tribunala. Slučaj Akajesu na MKSR-u je bio prvi slučaj u historiji u kojem je optuženi bio osuđen za silovanje kao instrument genocida i kao zločin protiv čovječnosti. Slučaj Kunarac je prvi u sudskoj istoriji u kojem je optuženi proglašen krivim, jer su sudije/sutkinje promijenile pravilnik kako bi proširile definiciju silovanja (februara 2001, Dragoljub Kunarac osuđen je na 28 godina za mučenje, silovanje i držanje u ropstvu kao zločine protiv čovječnosti i kršenje običaja ratovanja). Usvajanjem statuta MKSJ-a i MKSR-a, silovanje, seksualno porobljavanje, prisilna prostitucija, prisilna trudnoća, prisilna sterilizacija ili bilo koji drugi oblik seksualnog nasilja za vrijeme rata, definirani su kao zločini protiv čovječnosti i ratni zločini, te kao instrument genocida.

Nepristajanje/prisila

Definicija silovanja iz predmeta Kunarac: "Mentalni element silovanja kao zločina protiv čovječnosti jeste namjera da se izvrši seksualna penetracija sa znanjem da se dešava bez pristanka žrtve." Pravne feminističke teoretičarke kritiziraju definisanje silovanja kroz "nepristanak", jer se tako teret dokazivanja stavlja na žrtvu i tužiteljice/e koje moraju dokazivati da žena nije pristala na silovanje. Definicija treba da bude zasnovana na prisili, jer je onda teret dokazivanja na optuženom i odbrani koja mora da dokaže da nije bilo prisile. Silovanje je jedinstven zločin (zato što je velika verovatnoća da se dešava ženama) gde je teret dokazivanja stavljen na žrtvu (Gorana Mlinarević).

Odlukama ovih tribunala:

- Silovanje u ratu proglašeno je zločinom protiv čovječnosti i ratnim zločinom.
- Jedan čin silovanja u kontekstu šireg napada proglašen je zločinom protiv čovječnosti.
- Seksualno nasilje proglašeno je mučenjem.
- Ukinuta je pretpostavka da je seksualno nasilje u ratu neizbježno.
- Odbrani je ograničeno problematiziranje pristanka žrtve u slučajevima silovanja pod okolnostima oružanih sukoba.
- Zabranjeno je kao dokaz koristiti prethodno seksualno ponašanje žrtve.
- Zločin silovanja je deo zločina genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina.
- Odstupanje od tretiranja zločina silovanja sa pozicije morala; naglasak na povredama fizičkog i mentalnog integriteta žena.

MKSJ i MKSR (*ad hoc* tribunali) postavili su osnovu za uspostavu

stalnog suda, Međunarodnog kaznenog suda (MKS), koji se bavi svim sukobima u svijetu gdje se silovanje, i drugi rodno zasnovani zločini, koriste kao unaprijed osmišljene strategije za poražavanje neprijateljske strane. Osnovan je na temelju Rimskog statuta koji je stupio na snagu 2002. godine i nalazi se u Den Haagu. MKS definiše sljedećih pet kaznenih djela kao ratne zločine: silovanje u ratu, seksualno ropstvo, prisilna trudnoća, prisilna prostitucija, svi ostali oblici seksualnog nasilja.

SUD BiH

Sud BiH i Tužilaštvo BiH na državnom nivou osnovani su 2002. godine, ali su tek 2005. godine postali potpuno funkcionalni. Na sudu su dugo godina radili/e sudije/sutkinje i tužitelji/ce iz inostranstva. Sud ima tri odjela: Odjel I za ratne zločine, Odjel II za organizirani kriminal i Odjel III za sva ostala kaznena djela iz nadležnosti Suda. Odjel I ima posebnu ulogu u procesuiranju ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i genocida. Međunarodni tribunal u Haagu (MKSJ) je, 2004. godine prestao dizati optužnice. Sud BiH je naredne godine od Tribunala preuzeo većinu predmeta ratnih zločina počinjenih na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Tribunalu su ostala suđenja političkim vođama i visokim vojnicima sa komandnom odgovornošću. Većina predmeta sa optužnicama za ratno seksualno nasilje prebačena je državnom sudu ili sudovima nižeg stepena na osnovu toga što su ovi predmeti „manje ozbiljni“ (u odnosu na predmete komandne odgovornosti). Sud BiH se posebno bavi predmetima sa direktnim počiniteljima/kama. Organizacije preživelih u BiH insistiraju na tome da svi predmeti koji uključuju ratno seksualno nasilje treba da budu procesuirani na Sudu BiH, a ne na sudovima nižeg stepena, budući da žrtve nemaju poverenja u sudove nižeg stepena. Jedan od razloga je taj što se Kazneni zakon BiH ne primjenjuje na nivou entiteta - maksimalna zapriječena zatvorska kazna za ratni zločin silovanja i zločin protiv

čovječnosti na državnom nivou iznosi 45 godina, dok na nivou entiteta iznosi 20 godina.

U Kaznenom zakonu BiH samo dva člana, tačnije dvije tačke, navode silovanje, uz druge zločine. Kao zločini protiv čovječnosti, član 172, stav 1, tačka g, Ratni zločin protiv civilnog stanovništva; član 173, stav 1, tačka e, Zločini protiv čovječnosti,

Feministička pravna teorija – kratki pregled

Susan Brownmiller, *Against Our Will: Men, Women and Rape* iz 1975. godine je najuticajnija knjiga o silovanju u ratu koju je napisala novinarka, aktivistkinja i teoretičarka. Knjiga se bavi silovanjem kao sistematskim procesom držanja žena u strahu.

Gabriela Mischkowski i Gorana Mlinarević, *The Trouble with Rape Trials – Views of Witnesses, Prosecutors and Judges on Prosecuting Sexualised Violence during the War in the former Yugoslavia*. Medica Mondiale iz 2009. godine jedina je studija do sada koja se bavi iskustvom žena koje su svedočile pred Sudom BiH. Ova studija je otvorila javnu debate o rodnoj perspektivi suđenja za ratne zločine u BiH.

Gorana Mlinarević u tekstu *Seksualno nasilje nad ženama kao ratni zločin* polazi od feminističkih teorija i postignuća u procesuiranju odgovornosti za silovanje u ratu, pokazuje uzroke i posljedice proširivanja definicije silovanja u ratu, te propituje efikasnost ustanovljenog sistema za reparaciju i restituciju osoba koje su preživele silovanje u ratu.

Kelly D. Askin u tekstu *Empowering Women Through International Criminal Tribunals* piše o tretmanu žena u ratnim sukobima u prošlosti, te osnivanju Tribunala.

Christine Chinkin piše o silovanju u kontekstu međunarodnog prava u *Rape and Sexual Abuse of Women in International Law*.

Rosemary Nagy piše o tranzicijskoj pravdi kao globalnom projektu.

Rhonda Copelon daje pregled ulaska rodne perspektive u tretiranje ratnog zločina u međunarodnom pravu, kroz istoriju Japana i Ruande, u tekstu *Gender Crimes as War Crimes: Integrating Crimes Against Women into International Criminal Law*.

Rosalind Dixon u tekstu *Rape as a Crime in International Humanitarian Law: Where to from Here?* Pokazuje kako se mijenjala paradigma interpretacije ljudskih prava i humanitarnog prava.

Ivana Radačić u tekstu *Granice međunarodnoga kaznenog prava: Jesu li žene napokon unutar granica?* piše o problemima silovanja i međunarodnopravnoj regulaciji rodno specifičnog ratnog seksualnog nasilja, te uspostavljanju MKSJ.

Na kraju

“Tijelo silovane žene postaje ceremonijalno bojno polje na kojem paradiraju pobjednikove trupe. Čin koji se odvija nad ženom komunikacija je između muškaraca, vidljiv dokaz pobjede jedne strane i poraza druge.”

Susan Brownmiller

Iako se silovanje dešava i muškarcima, ono je historijski za žene bilo češći i izraženiji problem koji predstavlja stalnu prijetnju kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi. Ako se ranije o tom problemu i razgovaralo, rasprave su vodili i pravila pisali muškarci. Ženska strana priče je dugo bila prešućivana i spadala je isključivo u privatni domen zbog stigmatizacije društva i prebacivanja krivice na ženu. Rastom i razvojem feminizma ova tema se uz mnogo muke i otpora nameće u javnom diskursu. Važne, ali i dalje nedovoljne pomake u pravnim normama i podizanju društvene svijesti možemo pripisati isključivo hrabrim ženama.

Korištena i preporučena literatura:

Askin, Kelly Dawn (1997), *War Crimes against Women: Prosecution in International War Crimes Tribunal, The Hague*: Martinus Nijhoff Publishers

Chinkin, Christine (1994), «Rape and Sexual Abuse of Women in International Law», *European Journal of International Law* 5(3): 326-342, Oxford

http://www.women-war-memory.org/hr/Granice_medjunarodnoga_kaznenog_prava/

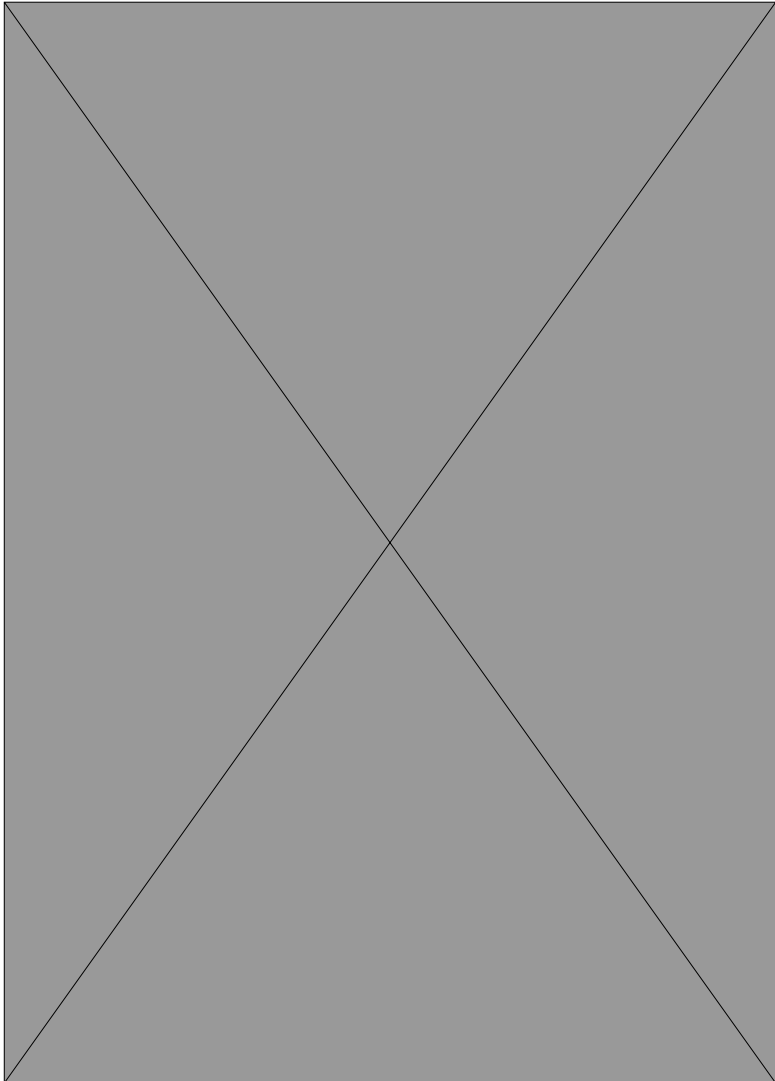
Mastnak, Tomaž (2011), Mit o silovanju, dostupno na <http://pescanik.net/2011/10/mit-o-silovanju/>

Mischkowski, Gabriela and Gorana Mlinarević (2009), *The Trouble with Rape Trials – Views of Witnesses, Prosecutors and Judges on Prosecuting Sexualised Violence during the War in the former Yugoslavia*. Medica Mondiale.

Mlinarević, Gorana (2008), Seksualno nasilje nad ženama kao ratni zločin, časopis za filozofiju i društvenu teoriju *Dijalog*, br.3-4, 2008, str.53-85

Radačić, Ivana *Granice međunarodnoga kaznenog prava: Jesu li žene napokon unutar granica?* Treća, br. 2, vol. VI, 2004.

Susan Brownmiller (1975), *Against Our Will: Men, Women and Rape*.

SLIKA TIJELA

Selma Mustačević

Slika tijela je intelektualna ili idealizirana slika onoga što nečije tijelo jest ili bi trebalo biti.

Slika tijela je kompliciran aspekt samopoimanja odnosno percepcije i osjećanja pojedinca/ke o svom tijelu i fizičkom izgledu (Cash & Pruzinsky, 2002).

Kako se pojedinac/ka osjećaju i percipiraju vlastito tijelo i fizički izgled direktno ovisi o vladajućem idealu tijela i kako se nečije tijelo uklapa u taj ideal. Ideal ženskog tijela je fluidan i mijenja se kroz historiju, zavisno od područja i kulture, te možemo reći da je društveni konstrukt jednako kao i rod. Ako polazimo od prahistorije i vremena majke božice, slika ideala ženskog tijela je slavljena i predstavljana kroz figurine Venere (stare između 22.000 i 28.000 godina), simbola plodnosti koje predstavljaju žene sa velikim grudima, širokim kukovima i oblim stomacima.

Značajne razlike u mišljenju postoje u arheološkoj i antropološkoj literaturi u vezi sa mogućim značenjima figurina. Neke od različitih teorija tvrde da figurine predstavljaju: simbol plodnosti, autoportrete, realistične slike stvarnih žena, idealne slike ženske ljepote, vjerske ikone, prikaze boginje majke itd. Puno kasnije u historiji, od Boticcellija i *Rođenja Venere* u 1400-tim do Rubensa u ranim 1600-tim kada je slikao portrete punih žena,

kao ideal ženskog tijela slavile su se mekše figure većih grudi, oblina i okruglih stomaka.

Već od 1700-tih idealiziraju se uski strukovi i proporcije koje su za mnoge žene prirodno nemoguće, što prati pojava korzeta. Da li moda kreira ideal ljepote ili prati društvene norme? Društvo u to vrijeme ne slavi više plodnost nego stavlja fokus na, takozvani, romantični ideal žene koja je slaba, krhka, nježna. Sama moda, ne samo tada nego i danas jesu, npr. visoke potpetice, koje imaju veliku ulogu u izazivanju bola i deformisanja nekih dijelova tijela kod žena. Podržavaju se ideali koji su za mnoge žene nedostižni kroz odjeću koja nije funkcionalna do te mjere da ne dozvoljava slobodno disanje ili kretanje bez spoticanja.

Sa 1920-tim dolazi i ideal ženskog tijela koji je slobodan od korzeta i fizičkog sputavanja koji slavi žensku aktivnost, bila ona plesanje ili bavljenje sportom. Istovremeno, u Sjedinjenim Američkim Državama, sufražetkinje koje su se borile za ženska prava još od abolicijskog pokreta u 1920-tim dobivaju pravo glasa. Interesantno je da i prvi val feminizma u 19. vijeku, kao i drugi val feminizma u 1960-tim, prate ideali ženskog tijela koje se oslobađa od stega (korzeta u prvom valu, grudnjaka u drugom) i istovremeno postaju androgini. Kroz vijekove, *rodne razlike* između muškaraca i žena su naglašavane upravo kroz nametnute ideale žene, ženskog tijela i ženske krhkosti i slabosti. Kroz jačanje ženskih pokreta, vidljiva je promjena u ženskom idealu tijela koje postaje kombinacija maskulinih i femininih karakteristika.

Danas ideal ženskog tijela predstavlja ravan stomak, s naglaskom nazdravu mršavost u kombinaciji sa velikim grudima i zadnjicom. Zahvaljujući globalizaciji, ideal ženskog tijela ne ovisi više o području i kulturi koliko o globalnom očekivanju i jednom idealu koji treba da vrijedi za sve, bez obzira na rasu, godine ili etničko porijeklo. Uzrokovao je epidemiju poremećaja u ishrani i kozmetičkih zahvata kojim se savršeno zdrave žene podvrgavaju kako bi postigle taj *ideal*. Za većinu populacije,

dostizanje ideala ženskog tijela je nerealno još od kraja italijanske renesanse, kada su pune, raskošne figure počele bivati zamišljene figurama u steznicima koji potiskuju unutrašnje organe da bi se postigao efekat pješčanog sata. Situacija se nije bitno promijenila ni danas - nekoliko vijekova poslije vladajući ideal ženskog tijela je jednostavno nedostižan za prosječnu ženu koja nema budžet za trenera/icu, plastičnog hirurgu/inju i nutricionistu/kinju koji/e bi od nje napravili osobu ili objekat vrijedan divljenja sa velikim grudima, malim strukom, velikom zadnjicom i naravno, ne smijemo zaboraviti, najnovijom pošasti - rupom između bedara. Andrea Dworkin u *Woman Hating* kaže: „Standardi ljepote precizno opisuju odnos koji će pojedinica imati sa svojim tijelom. Određuju njenu mobilnost, spontanost, držanje, hod, načine na koje može koristiti svoje tijelo.“ *Što navodi na pitanje koliko žena može biti slobodna od ideala ljepote, koliko može da živi svoj život ne obazirujući se na silne medijske poruke, koliko može da uživa u funkcionalnosti svog tijela bez razmišljanja o tome kako se ono uklapa u društvene standarde. Danas u BiH postoji mnogo tabu tema; o mnogim temama se društvo donekle senzibiliziralo, pa će neka mišljenja i da se prešute, međutim, to kako žene izgledaju je otvoreno za javne rasprave. U toj javnoj raspravi, i to bez obzira gdje je žena na spektru uklapanja u ideal, o njenom tijelu će raspravljati na glas svi mogući; potencijalni poslodavci/teljke, partneri/ce, komšije/nice, radnici/e u supermarketu, mediji - ako je žena na nekoj vidljivoj poziciji.*

Zahvaljući konstantnom pritisku strogih ideala ljepote na sliku tijela, značajan je porast kozmetičkih zahvata i kliničkih poremećaja u ishrani: anoreksije, bulimije, poremećaja prejedanja itd. Stopa smrtnosti (vezana za anoreksiju) je 12 puta veća od stope smrtnosti od ostalih uzroka smrti kod žena od 15 do 24 godine. Najveći doprinos razvoju anoreksije i bulimije je nezadovoljstvo vlastitim tijelom (Stice, 2002). Već od šeste godine, djevojčice posebno, izražavaju zabrinutost o svojoj težini ili o obliku svog tijela. 40-60 % djevojčica u osnovnoj školi (od 6 do 12 godina) su

zabrinute radi svoje težine ili brinu o tome da ne postanu predebele (Smolak, 2011).

Ideal ženskog tijela ili ljepote, jednako kao i rodni normativi, ne dopuštaju individualnost, ne prepoznaju različitosti i propagiraju uniformisanost u izgledu i ponašanju. Andrea Dworking s pravom kaže kako standardi ljepote definiraju dimenzije ženske slobode. Naomi Wolf u uvodu za zadnje izdanje *Mita ljepote* kaže: „Nezamislivo je danas, da su prije deset godina mnoge od nas si postavljale pitanja: „Da li će me se shvatiti ozboljno na poslu ako izgledam „previše ženstveno“, Da li će me slušati uopšte ako izgledam „pre-obično“ “Da li sam „loša“ ako se udebljam? „Danas nije nezamislivo da si žene i dalje postavljaju ova pitanja, dodatan teret na žene danas je da su spoznale da postoji nešto užasno pogrešno što su prisiljene da razmišljaju i preispituju svoju vrijednost na ovaj način što ne nulira prvo-bitna pitanja nego dodaje na cijelu priču i osjećaj krivnje. Naomi Wolf nastavlja u svom uvodu i kaže da upravo to razmišljanje o pogrešnosti mišljenja na taj način „je svedočanstvo o moći ideje u glavama mnogih žena odjednom; dokaz njihove sposobnosti da stvore trajne promjene, pa čak i malo više slobode.“

Slika tijela neovisna od ideala ženskog tijela bi značila slobodu da se prihvati vlastito tijelo i da se slavi funkcionalnost, a ne oblik jer kad se ne bi trošilo vrijeme i energija na dostizanje, većini žena nedostižnih, ideala šta bi se sve moglo uraditi?

Korištena i preporučena literatura:

History Matters: Patriarchy and the Challenge of Feminism by Judith M. Bennett

The Beauty Myth by Naomi Wolf

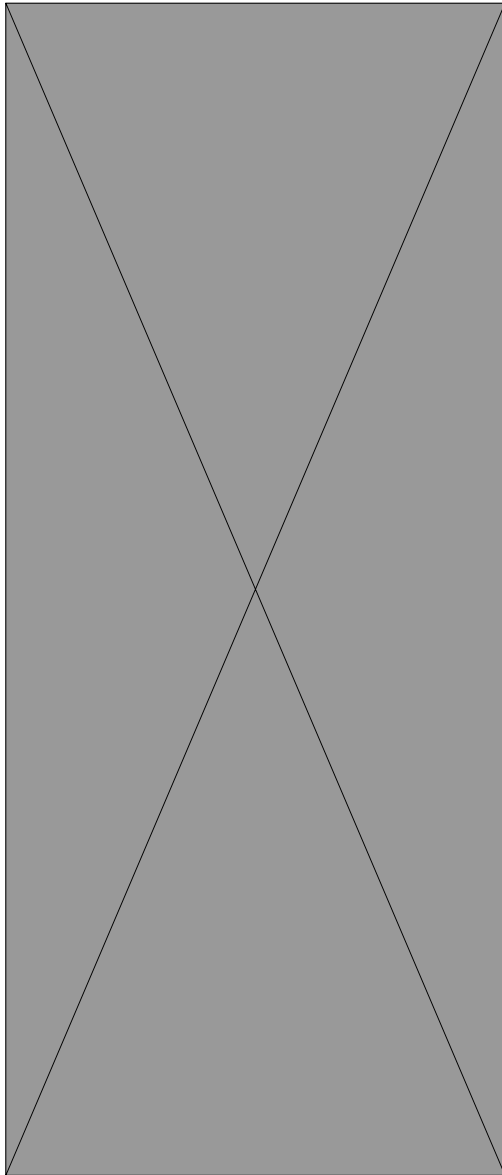
Our Bodies, Ourselves by Boston Women's Health Book Collective Staff, Judy Norsigian

Upute za dalje čitanje

Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body By Susan Bordo

Female Body Image and the Mass Media: Perspectives on How Women Internalize the Ideal Beauty Standard by Kasey L. Serdar

The Psychology of Ideal Body Image as an Oppressive Force in the Lives of Women by Barbara A. Cohen, Ph.D.

SPOL

Dajana Cvjetković

Biološki spol je određen hromozomima (XX, XY), hormonima (estrogen i progesteron, testosteron) i unutrašnjim i spoljašnjim genitalijama (vulva, klitoris, vagina, testisi i penis). Klasificiranje se vrši na osnovu reproduktivnih organa/funkcija i genitalija na muški, ženski i interspolni. Društveno prihvaćeni su samo muški i ženski spol. Društveno prihvaćeno tretiranje spola je kruto i binarno te uključuje postojanje samo dva spola, muški i ženski. Također, društvena binarnost u odnosu na biološke karakteristike definiše i druge odrednice spola koje su isključivo društveni konstrukt, poput društvenih uloga muškaraca i žena.

Genetski spol je određen spolnim hromosomima, odnosno informacijom o spolu koju pri stvaranju nove jedinke nosi sperma (muška spolna ćelija). Jedan hromosomski par određuje genetski spol osobe pri spajanju muške i ženske spolne ćelije, kod žena su to dva ista hromosoma (XX), a kod muškaraca različita (XY). U prvoj sedmici nakon oplodnje tjelesne strukture koje će postati reproduktivni organi – gonade iste su kod žena i muškaraca. Razvoj ženskih ili muških gonada počinje nakon šeste sedmice od trenutka oplodnje.¹⁷⁶ Kada gonade (testisi ili jajnici) budu formirani mogu proizvoditi vlastite spolne hormone koji su jedan od ključnih faktora za budući spolni razvoj osobe. Gonade luče hormone koji direktno utiču na razvoj; kod žena estrogen utiče

176 Our sexuality, Robert Crooks and Karla Baur, str. 115.

na razvoj tjelesnih karakteristika žena i regulaciju menstrualnog ciklusa, ali i progesteron utiče na pravilan razvoj ženskog organizma i potiče seksualnu motivaciju. Progesteron (kao androgen) kod muškaraca je zadužen za potpomaganje razvoja muških tjelesnih karakteristika i seksualne želje. Nakon razvoja gonada i lučenja spolnih hormona, 8 sedmica od oplodnje dolazi do razvoja muških ili ženskih vanjskih genitalija, zavisno od prisutnosti ili odsutnosti DHT-a (produkta testosterona). Kod beba se klitoris definira kao prihvatljiv ako je veličine 0,2 do 0,85 cm, a penis ako je veći od 2,5 cm. Sva odstupanja se definiraju kao neprihvatljiva i pristupa se hirurškoj modifikaciji iz čisto estetskih razloga kako bi se dijete uklopilo u biološke norme. Proces razvoja vanjskih spolnih karakteristika je isti kod muškaraca i žena što je vidljivo i u homolognim dijelovima spolnih organa (klitoris – glavić penisa, jajnici – testisi), a traje oko 4 sedmice.

Osobe koje su rođene s hromozomskim, hormonskim ili genitalnim karakteristikama koje ne odgovaraju zadatim standardima muške ili ženske kategorije zbog svoje seksualne ili reproduktivne anatomije nazivaju se interspolnim osobama. Ova riječ je zamijenila pojam hermafrodit, koji su obimno koristili liječnici tokom 18. i 19. vijeka i koji se danas smatra nestručnim. Interspolnost može poprimiti različite oblike i obuhvatiti različita stanja interspolnih osoba. Ovi slučajevi se javljaju zbog atipične kombinacije spolnih hromosoma ili kao rezultat hormonalnih odstupanja u prenatalnom periodu. Veoma malo pažnje se posvećivalo identifikaciji podudarnosti hromosomnog spola i spola određenog genitalijama, a vodeći princip je bio *učiniti genitalije što prirodnijim naizgled*. Tako da je mnogim intersex osobama dodijeljen ženski spol zbog manje komplikovane operacije genitalija. Život te djece je praćen godinama i došlo se do zaključka da se kod mnoge djece dodijeljeni spol ne podudara sa rodnom identitetom što je oborilo teoriju da se djeca rađaju kao rodno neutralna. Velika se debata vodi oko odabira „pravog životnog perioda“ za adaptaciju spola sa rodnom identitetom. Neki

naučnici, roditelji i intersex osobe smatraju da se nakon treće godine osobe može odrediti rodni identitet te da se tad treba pristupiti adaptaciji biološkog spola, drugi smatraju da osoba nakon punoljetstva sama treba da odluči, dok se treći drže stare prakse da spol treba odrediti na osnovu preovladavajućih spolnih karakteristika individue pri rođenju. Ukratko, interspolnost je spektar bioloških stanja.

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH¹⁷⁷ u članu 9 definiše spol kao „biološke i psihološke karakteristike po kojima se razlikuju osobe muškog i ženskog spola, a označava i gender/rod kao sociološki i kulturološki uvjetovanu razliku između osoba muškog i ženskog spola i odnosi se na sve uloge i osobine koje nisu uvjetovane ili određene isključivo prirodnim ili biološkim faktorima, nego su prije proizvod normi, prakse, običaja i tradicije i kroz vrijeme su promjenljivi.“ Sama definicija je neadekvatna i uslovljena društveno određenom binarnošću koja je ekskluzivna.

Spolni identitet je individualno identificiranje po pitanju spola i spolne pripadnosti, koji ne zavisi od spola koji je pripisan rođenjem.

Važno je znati da interspolne osobe mogu odabrati da li će spolni identitet prilagoditi spolu (muškom ili ženskom) ili da ostanu interspolne. S obzirom na navedene prirodne procese, i činjenicu da se osobe rađaju kao interspolne i mogu odabrati da tako žele živjeti potrebno je spol promatrati kao trijadu, muško – žensko – interspol, a ne samo kao binarnu strukturu (muško i žensko).

177 Na osnovu člana 15. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini („Službeni glasnik BiH“ broj 102/09); te člana 41. stav 1) tačka (i) Poslovnika Predstavničkog doma („Službeni glasnik BiH“, brojevi: 33/06, 41/06, 81/06, 91/06, 91/07 i 87/09) i člana 26. stav 1) tačka (i) Poslovnika Doma naroda („Službeni glasnik BiH“, br. 33/06, 41/06, 91/06 i 91/07) Ustavnopravna komisija Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine na 93. sjednici održanoj dana 22.02.2010.godine, i Ustavnopravna komisija Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine na 54. sjednici, održanoj dana 25. marta 2010. godine, utvrdile su prečišćeni tekst Zakona o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini, („Službeni glasnik BiH“ brojevi: 16/03 i 102/09) u kojem su naznačeni dani stupanja na snagu navedenog zakona i njegove izmjene i dopune.

Transeksualnim osobama u BiH se nazivaju one osobe koje su promijenile spol potpuno ili djelimično, kao i one koje to žele učiniti. S druge strane, transeksualnost označava svako prevazi-lazjenje binarnog heteroseksualnog okvira u kojem su sve osobe muškog ili ženskog spola. „Razvoj seksologije, psihijatrije, te cjelokupna ‘medikalizacija seksualnosti’ doprinijela je tome da 1923. Marcus Hirschfeld prvi skuje termin ‘transseksualnost.’“¹⁷⁸ Simbol transeksualnih osoba je kombinacija Marsa i Venere, odnosno simbola za muškarce i žene.

Pravo na promjenu spola uključuje pravo svake osobe da se sama rodno identificira, te da ukoliko njen željeni spol nije u skladu s njenim biološkim spolom, ima mogućnost da pristupi medicinskim procedurama promjene spola, kao i da nakon izvršene promjene bude u potpunosti priznat_a kao pripadnik_ca spola kojem osjeća da pripada.¹⁷⁹

Da bi promijenile spol, mnoge transeksualne osobe moraju proći zahtjevne preglede, hormonsku terapiju i modifikaciju genitalnih organa operativnim zahvatom. Ne žele sve transeksualne osobe da potpuno promjene spol, neke žele samo promjenu tijela, rodni uloga ili seksualnosti. Proces tranzicije iz jednog spola u drugi je mukotrpan i težak, a počinje sa psihološkim savjetovanjem i prilagodbom životnog stila (odjevanje, ponašanje) željenom spolu. Nakon nekoliko mjeseci ili godina, kada se osoba potpuno saživjela sa životnim stilom rodnog identiteta pristupa se hormonalnoj terapiji. Muškarcima koji žele biti žene (MtF-male to female) daju se medikamenti koji utiču na rast grudi, nježniju kosu, zaustavljanje rasta dlaka na licu i oblikovanju ženskog tijela. Žene koje žele postati muškarci (FtM – female to male) se tretiraju medikamentima na bazi testosterona koji utiču na rast tijela, dlaka na licu i tijelu, redukciju veličine grudi i produbljenje glasa. Testosteron također zaustavlja menstrualni ciklus. Oper-

178 Čaušević Jasmina, Gavrić Saša; Pojmovnik LGBT kulture, 2. Dopunjeno izdanje, SOC, Sarajevo, 2014, str. 467.

179 Izvještaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH, str. 33.

acija genitalija i grudi (kod žena koje žele biti muškarci) preporučuje se godine dana nakon završetka hormonalne terapije.

Ovakvi postupci i zahvati su još uvijek nepoznanica u BiH, te se transeksualne osobe najčešće odlučuju za tretman i operaciju u nekoj drugoj zemlji. Ali tu nije kraj problemima, jer se pri promjeni spola mijenja i jedinstveni matični broj, odnosno dio koji označava spol. Proces izmjene ličnih podataka u državnim registrima nije definisan zakonskim odredbama ili procedurama što umnogome usložnjava život transeksualnih osoba u BiH. Da bi promijenili spol u ličnim podacima i matični broj, osobe trebaju dostaviti zahtjev za promjenu spola u ličnim dokumentima nadležnom organu (ovisno o kojem dijelu BiH je riječ) te dostaviti medicinsku dokumentaciju o promjeni spola. Sistem zdravstvenog osiguranja u cijeloj BiH ne pokriva troškove složenog i veoma skupog procesa promjene spola, pa su transeksualne osobe prinuđene da samostalno snose sve troškove.

Dihotomija spola je direktno uticala na stvaranje društvene nejednakosti među spolovima koja je najčešće zasnovana na vizualnoj percepciji spola, ali ne i činjenicama. Društveno je prihvaćeno da su muškarci snažniji od žena, da su žene nježnije. Takve društvene konstrukcije određuje „nivo“ ženskosti ili muškosti i ako se osoba potpuno ne uklapa u jednu od dvije kategorije društvo je diskriminira i ograničava njeno bivanje i participaciju u društvu. Npr. interseks osoba koju društvo percipira kao nedovoljno muško ili nedovoljno žensko se zbog nepodudarnosti u npr. hromosomima ne može prijaviti na oglas za posao ili učestvovati u sportskim takmičenjima.

U cilju osiguravanja prava trans osobama potrebno je obezbijediti pristup adekvatnoj zdravstvenoj zaštiti i pravno priznanje roda vođeno principima ljudskih prava. Strah od nepoznatog, drugog, drugačijeg je prisutan u svim društvima kroz istoriju i često rezultira mržnjom, gađenjem, diskriminacijom, odbacivanjem i zločinom iz mržnje. To pokazuje i istraživanje Zlati-

borke Popov–Momčinović „Ko smo mi da sudimo drugima“, Ispitivanje javnog mnijenja o stavovima prema homoseksualnosti i transrodnosti u Bosni i Hercegovini gdje je više od polovine sudionika navelo da se uopšte ne slaže s tim da je mijenjanje spola prihvatljivo.¹⁸⁰ Transfobija je neopravdan, iracionalni strah, mržnja, gađenje, diskriminacija i averzija prema transeksualnim i transrodnim osobama čije rodno izražavanje se percipira kao neprihvatljivo u binarnom svijetu. U tu kategoriju spada i transmizoginija, prema trans ženama koje ne samo da se ne uklapaju u tradicionalne rodne norme nego se diskriminiraju jer se žene smatraju inferiornim i manje vrijednim od muškaraca (društvo to percipira kao da su muškarci koji se oblače kao žene slabići). Zločin iz mržnje je vid ispoljavanja transfobije, gdje osobe vrše nasilje prema drugima jer se ne uklapaju u društveno prihvaćenu heteronormativnu binarnost. Na tragu toga je i negiranje prava pojedinaca i pojedinki na samoodređenje spolnog ili rodnog identiteta. „Regulacija zločina iz mržnje u Krivičnom zakonu Republike Srpske i Krivičnom zakonu Brčko distrikta uvedena je 2010. godine, a slična inicijativa bila je pokrenuta istovremeno i u Federaciji BiH, međutim nije došlo do njene realizacije.“¹⁸¹ To znači da je zločin iz mržnje kao takav definisan Krivičnim zakonom gdje se identificiraju pojedini oblici krivičnih djela motivisani predrasudama.

Međunarodni dan sjećanja na ubijene trans osobe se obilježava 20. novembra kako bi se skrenula pažnja na svakodnevno nasilje nad trans osobama u svijetu. Ovu inicijativu je pokrenula Gwendolyn Ann Smith 1998. u znak sjećanja na ubijenu Ritu Hester u Massachusettsu 1997.

Međunarodni dan vidljivosti trans osoba se obilježava svakog 31. marta kada aktivisti i aktivistkinje slave transrodnost, hrabrosti

180 Zlatiborka Popov-Momčinović “Ko smo mi da sudimo drugima?” Ispitivanje javnog mnijenja o stavovima prema homoseksualnosti i transrodnosti u Bosni i Hercegovini, str. 44.

181 Izvještaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH, str. 12 i 13.

i različitost svih koji žive izvan visokih zidina binarnih normi, sa željom da podignu svijest onih koji žive unutar zidina gdje žive i diskriminacija i transfobija. Međunarodni dan je osnovao transrodni aktivist iz Michigana 2009.

Spol i feminizam

Spol je važna tema feminizma. Kako navodi Judith Butler „Odnedavno su se u samom feminističkom diskursu javili otpori prema toj preovlađujućoj koncepciji odnosa feminističke teorije i politike. Sam subjekt žene se više ne razumije kao nešto stabilno i postojano.“¹⁸² Razlozi za to su mnogobrojni, a leže u nemogućnosti definiranja pojma žena kao univerzalnog, van heteronormativnosti i binarnosti koja ograničava postojanje žene u svim vremenima i kulturama. Konstruktivističke teorije tvrde da je spol (kao i rod i rodne uloge) konvencija (društvena konstrukcija).

Korištena i preporučena literatura:

Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Čitanka LGBT ljudskih prava*: 2. dopunjeno izdanje. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Damir Banović i Vladana Vasić (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identiteti: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Džudit Butler (2010). *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Loznica: Karpos.

Jasmina Čaušević i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar / Fondacija Heinrich Boell, ured u BiH.

182 Nevolja s rodom, Judith Butler, str. 47.

Jasmina Čaušević (priredila, 2014). *LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 1: Guidelines*. New York: the Population Council.

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 2: Activities*. New York: the Population Council.

John Colapinto (2000). *As Nature Made Him: Boy Who Was raised as a Girl*. Canada: Harper Collins.

Joy Magezis (2001). *Ženske studije*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo.

Robert Crooks i Karla Baur (2010). *Our sexuality: eleventh edition*. Belmont: Wadsworth.

Vladana Vasić (2013). *Izveštaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Vladana Vasić (2014). *Homofobni i transfobni incidenti i zločini iz mržnje u Bosni i Hercegovini u periodu od marta do novembra 2013*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Zlatiborka Popov-Momčinović (2013). *"Ko smo mi da sudimo drugima?" Ispitivanje javnog mnijenja o stavovima prema homoseksualnosti i transrodnosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fondacija „Heinrich Boll“, Ured u BiH: Fondacija CURE: Sarajevski otvoreni centar.

Zakon o ličnom imenu FBiH

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH

TRŽIŠTE RADA I ŽENE, TRENUTNA SITUACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Melisa Tolja Mešić

Šta je to tržište rada? Tržište rada je mjesto (stvarno ili imaginarno) gdje se rad (posao) traži i nudi, te prema tome prodaje i kupuje. Ono funkcionira kroz interakciju radnika (radne snage ili ljudstva) i poslodavaca. Pregovori na tržištu rada obično obuhvataju i plaćanje i uslove rada. Da bi se analizirala obilježja tržišta rada (lokalnog, regionalnog, državnog ili čak međunarodnog) provodi se analiza tržišta rada (LMA = labour market analysis). *Povezanost između tržišta rada i stručnog obrazovanja, obuke bi trebala biti vrlo čvrsta. Potražnja za radnom snagom na konkretnom tržištu rada (potražnja za radom) je količina usluga rada (ponude rada) koji potražuju poslodavci, tj., koju poslodavci žele da kupe.*¹⁸³

Kako izgleda tržište rada u Bosni i Hercegovini? Prema Agenciji za ravnopravnost spolova BiH, ono što ga karakteriše je teški deficit produktivnog zapošljavanja i dostojanstvenog rada. Stope zaposlenosti su izuzetno niske, kao posljedica male uključenosti mladih i žena, te neujednačene strukture ekonomski aktivnih starosnih grupa. Odlazak mlade obrazovane populacije još više otežava oporavak i stabilizaciju ekonomske slike države kao i zaposlenost

183 Konzicni glosar termina i pojmova stručnog obrazovanja i obuke za BiH/VET Programme (2008). Dostupno na <http://www.vetbih.org/portal/images/stories/Definicije%20pojmov%20-%20Lokalni%20jezik.pdf>

u tzv. sivoj, neformalnoj ekonomiji.¹⁸⁴ U Bosni i Hercegovini se kao vezani pojmovi za tržište rada nezaobilazno navode nezaposlenost i diskriminacija. Iako je kompleksna ekonomska i politička situacija podjednako pogodila sve kategorije društva, žene kao brojčano zastupljeniji spol bivaju više izložene nejednakostima na tržištu rada. Navedena agencija u ocjeni stanja je izdvojila dva ključna problema, segregirano tržište rada i neaktivnost žena, uprkos boljim obrazovnim rezultatima.¹⁸⁵ Tačnije, analize Agencije pokazuju i da uprkos velikom broju žena koje svake godine diplomiraju, podzastupljenost na tržištu rada i pozicijama u odlučivanju (izvršni/upravni i nadzorni odbori) onemogućava generisanje pozitivnih trendova i generalno poboljšanje položaja žena u bh. Društvu.¹⁸⁶

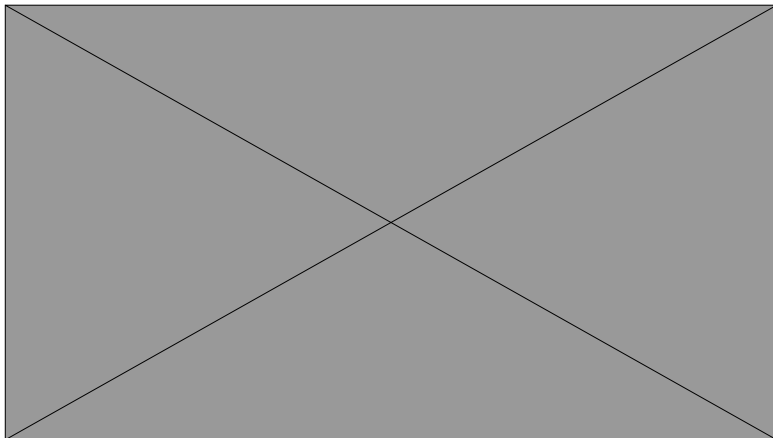
Zašto žene nisu više prisutne kao poželjna radna snaga na bh. tržištu rada? Da li su i u kojoj mjeri radno sposobne žene u mogućnosti svojim obrazovanjem i stručnošću odgovoriti na aktualnu potražnju?

Rijetko možemo pročitati ili saznati više o uzrocima male zaposlenosti kao i o problemima zbog kojih je procenat njihovog učešća na tržištu rada na veoma nezadovoljavajućem nivou. Kada se i govori o temi zaposlenosti i tržišta rada, žene bivaju predstavljene u ukupnoj statistici jer čine samo dio mozaika u lošoj ekonomskoj slici zemlje.

184 Izvor Ministarstvo civilnih poslova BiH, dostupno na www.mcp.gov.ba/zakoni_akti/strategije/?id=1530. Formuliranju ove Strategije se vršilo prema Okviru zapošljavanja EU i obavezama iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju europskom partnerstvu. Cilj strategije je trebalo biti unaprijeđenje zapošljavanja za sve u skladu sa ILO Konvencijom o politici zapošljavanja 1964., br.122. koju je BiH ratificirala.

185 Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Stakleni krov na tržištu rada u Bosni i Hercegovini, <http://arsbih.gov.ba/stakleni-krov-na-trzistu-rada/>

186 Prema prvom istraživanju o broju žena i muškaraca u upravljačkim strukturama preduzeća koje je Agencija za ravnopravnost spolova provela u maju 2014. godine na pozicijama je bilo svega 15,7% žena. Istraživanje je bazirano na odgovorima 70 od top 100 poslovnih subjekata prema analizi Poslovnih novina iz 2013.godine. Analizirana je zastupljenost žena i muškaraca u upravi i nadzornim odborima u FBiH te u upravni i izvršnim odborima u RS.

Fotografija Tina Jelin/RFE/RL: Breza, Rudarke

Šta nam to govori statistika i kako izgleda, tzv. *stakleni krov* (eng. glass ceiling) koji uključuje sve barijere za ravnopravnije i aktivnije učešće žena na tržištu rada? Uprkos preporukama i strategijama na entitetskim nivoima (*Strategija zapošljavanja u Federaciji BiH 2009-2013. godine, Strategija zapošljavanja za Republiku Srpsku za 2010-2014.*), te *Zakonu o ravnopravnosti spolova BiH* (2003), integracija žena unutar tržišta rada se u velikoj mjeri odnosi na one sektore i djelatnosti gdje muška snaga ostavlja prostor za zapošljavanje¹⁸⁷. Iako je procenat žena znatno povećan u nekim djelatnostima, pitanje koje se postavlja jeste koliko su same žene spremne i u mogućnosti iskoristiti šanse zbog ukupnog stepena obrazovanja i posjedovanja vještina. Prema podacima Agencije za statistiku BiH, a na osnovu ankete o rad-

187 U izvještaju o stanju ravnopravnosti spolova u BiH (2012-2014.) među uzrocima nezaposlenosti se navodi nedovoljan pristup obrazovanju i razvoju karijere za žene uz neujednačenu porodijsku zaštitu i nepostojanje mehanizama za pomirenje profesionalnog i porodičnog života bez kojeg su žene obeshrabljene za aktivno traženje zaposlenja.

noj snazi (2012), broj zaposlenih muškaraca je bio skoro duplo veći od zaposlenih žena. Isti trend je nastavljen u 2013. godini, s jasnim pokazateljima da su na tržištu rada žene manje kvalifikovane u odnosu na muškarce. Tačnije, žene dominiraju u strukturi niskokvalifikovanih (osnovno obrazovanje ili manje) i čine 52,5% u odnosu na 32% muškaraca, manje su prisutne u strukturi srednje kvalifikovanih 39,5% u odnosu na 58,3% muškaraca, dok je 8% žena i 9,7% muškaraca u strukturi visokokvalifikovanih (fakultet, univerzitetski stepen, master/magisterij ili doktorat)¹⁸⁸. Stopa zaposlenosti u 2013. godini iznosila je 31,6% (muškarci 40,6% i žene 23%). Sveukupno gledajući, žene starije od 15 godina činile su samo 32,5% aktivne radne snage u Bosni i Hercegovini u 2013. godini, što je najniži stepen zastupljenosti žena na tržištu rada u Jugoistočnoj Evropi.¹⁸⁹

Pored niskog stepena obrazovanja žene u bh. društvu suočavaju se i sa izazovom da odgovore na više životnih uloga (uposlenice, supruge, majke), te često nailaze na dilemu odabira zadržavanja posla naspram stvaranja porodice. Pored pritiska tradicionalnih normi žene prolaze i kroz niz propitivanja u kojima konstantno moraju da potvrđuju sebe kao segmenta u lancu privrede koji je uspio podmiriti porodični i poslovni život. Najčešće spominjan problem ili negativan stav poslodavaca/teljki i izbjegavanja zapošljavanja žena se odnosi se na tradicionalno shvatanje potrebe da se majka brine o djeci, te da će to izazvati eventualne izostanke žena sa posla u slučaju rođenja ili bolesti djeteta. Naravno, zvanična statistika vezana za ova pitanja ne postoji kao ni dovoljno razvijena svijest društva o značaju borbe protiv *'bijeke kuge'*. Otkazi za vrijeme trudnoće ili u toku porodijskog odsustva su oblici indirektno diskriminacije i nisu više samo neke sporadične pojave. Pravo žena na korištenje porodijskog odsustva

188 Izvještaja o stanju ravnopravnosti spolova u Bosne i Hercegovine 2012-2014. , str. 23. http://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2015/02/Izvjestaj_o_ravnopravnosti_spolova_2012-2014.pdf

189 Agencija za ravnopravnost spolova BiH

se uglavnom poštuje, ali su veoma česti slučajevi otpuštanja ili situacije da se zaposlenicama ne omogućava vraćanje na radno mjesto u skladu sa ranije dostignutim položajem. Treba imati na umu da u Bosni i Hercegovini još uvijek postoji podjela na muška i ženska zanimanja. Primjer za to su nam oglasi za posao gdje se još uvijek navodi spol (za poslove srednje stručne spreme) dok za pozicije sa višim stepenom obrazovanja ta praksa polako nestaje iz upotrebe, te se vodi računa i o rodno osjetljivom jeziku. Govoreći o ovom stanju na tržištu rada jasno je da se u određenim djelatnostima vrata za zapošljavanje žena otvaraju tek kada nema dovoljno muškaraca ili suprotno. Tako imamo slučajeve da se rijetko otvaraju pozicije za muškarce u tekstilnoj industriji, dok je praktično nemoguće naći žene u elektro struci ili na poslovima popravke i održavanja automobila. Kao izuzetak slučaju u Bosni i Hercegovini imamo ipak vozačice tramvaja¹⁹⁰ ili autobusa¹⁹¹, rudarke¹⁹² i taksistkinje.¹⁹³ Međutim, žene koje i dobiju priliku da rade u dominantno muškim djelatnostima, prolaze kroz niz neugodnih iskustava koja su uglavnom zasnovana na stereotipima bosanskohercegovačkog društva.

Jedna od realnosti jeste i nedostatak svijesti o ženama kao o neiskorištenom potencijalu države, budući da čine 51% ukupne populacije, a prema procjenama od ukupnog broja uposlenih samo su 36,9% žene. Agencija za rodnu ravnopravnost naglašava da se žene u biznisu bave uglavnom tradicionalnim uslužnim sektorima, te posjeduju manje trgovinama ili zanatske radnje. Kao rezultat brojnih analiza i negativnih pokazatelja unutar *Gender akcionog*

190 Više na: <http://radiosarajevo.ba/novost/180739/vozacica-tramvaja-sadeta-loncaric-au-vidi-zena-vozi-tramvaj-foto>

191 Više na: <http://tuzlanski.ba/dama-za-volanom-tuzlanka-edina-delic-jedina-zena-vozac-autobusa-u-bih-video/>

192 Više na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/bit-ena-rudar-u-bih/24922636.html> Za vrijeme bivše Jugoslavije žene su dobile mogućnost da stanu rame uz rame sa muškarcima, pa je tako Rudnik mrkog uglja Breza 1965.godine dobio prvu generaciju rudarki. Sredinom 2014.godine ovaj rudnik je brojao 7 rudarki.

193 Više na: <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/117027/video-prica-o-mostarskim-vozacima-posebnim-na-svoj-nacin>

plana BiH (2013-2017) pitanje zastupljenosti žena na tržištu rada je prepoznato kao prioritetna oblast. Strateški cilj 1. oblast '*Rad, zapošljavanje i pristup ekonomskim resursima*' sadrži definirane mjere za unaprjeđenje položaja žena i postizanja ravnopravnosti spolova¹⁹⁴. Koliko će realizacija preporuka iz *Izveštaja o stanju ravnopravnosti spolova u BiH*¹⁹⁵ (2012-2014) doprinijeti poboljšanju stanja moći ćemo procijeniti tek za nekoliko godina.

Ono što najviše obeshrabruje jeste činjenica da u javnosti i medijskim izvještajima nema pozitivnih priča o poduzetnicama ili ženama koje ostvaruju uspješne karijere. Žene u BiH nemaju *motivirajući momenat* koji bi ih inspirisao da krenu naprijed i same postanu promjena kakvu želimo da vidimo. Čak ni institucije koje se bave pitanjima žena nisu pokrenule dugoročni projekat kojim bi se osnovala zajednica poduzetnica, žena koje žele prekvalifikaciju ili usvajanje novih vještina. Zato je feminizam bitan i on ne samo da ima zadaću da iz nepoznatog u javnu sferu uvede neke nove ženske primjere uspješnosti nego da i formira sliku o ženama kao vrijednom državnom potencijalu. Na ženama je da postanu i budu promjena! U tome je i snaga feminističkog aktivizma koji kao rezultat ne donosi dobro samo ženama nego i društvu. Budućnost je u umrežavanju žena, edukaciji i otvaranju novih šansi. Na nama je da potpomognemo proces ravnopravnosti i radimo na promociji pozitivnih primjera žena na bh. tržištu rada.

194 Vijeće ministara BiH se na 4. sjednici održanoj 23.04.2015. upoznalo sa zaključkom Predstavničkog doma PS BiH, te zadužilo Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH za realiziranje preporuka iz *Izveštaja o stanju ravnopravnosti spolova u Bosne i Hercegovine* 2012-2014.

195 Dostupno na: http://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2015/02/Izvjestaj_o_ravnopravnosti_spolova_2012-2014.pdf

Korištena i preporučena literatura:

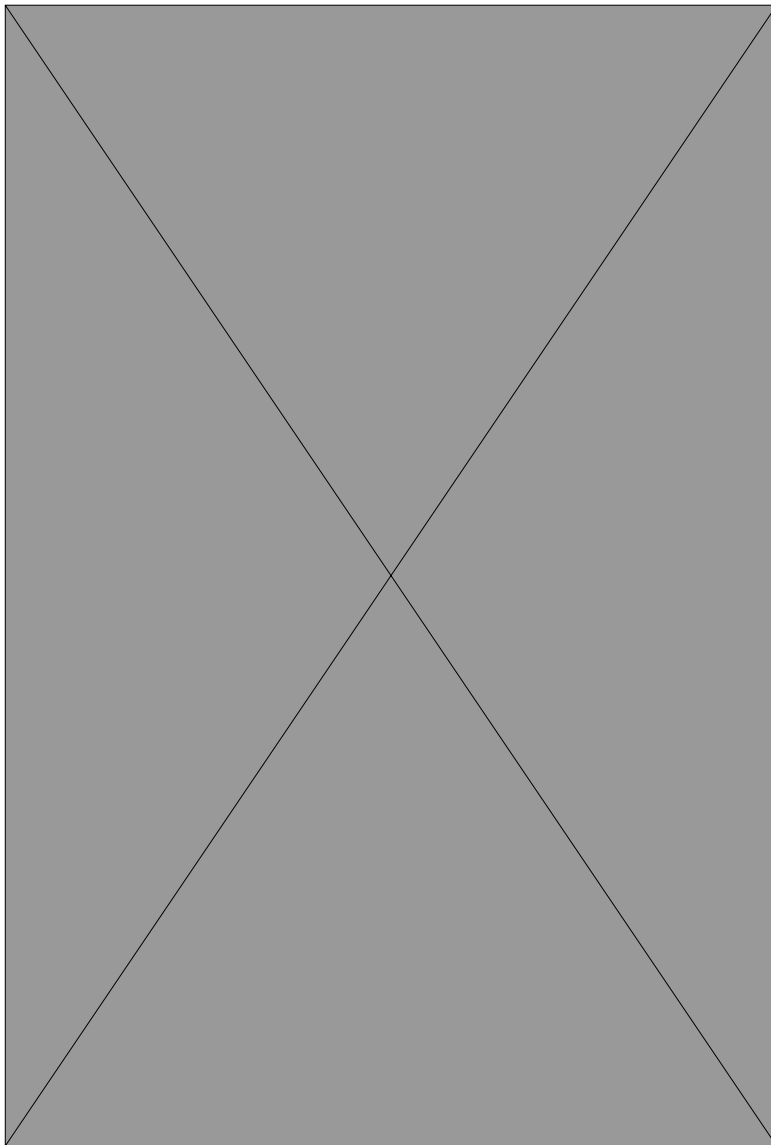
Rodne (ne)jednakosti na tržištu rada u BiH - Ženska strana priče

<http://www.fes.ba/files/fes/pdf/publikationen/2013/RODNE%20NEJEDNAKOSTI.pdf>

Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Stakleni krov na tržištu rada u Bosni i Hercegovini - <http://arsbih.gov.ba/stakleni-krov-na-trzistu-rada>

Izvještaja o stanju ravnopravnosti spolova u Bosne i Hercegovine 2012-2014. - http://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2015/02/Izvjestaj_o_ravnopravnosti_spolova_2012-2014.pdf

ŽENE I MUŠKARCI u Bosni i Hercegovini - http://www.bhas.ba/tematskibilteni/BHAS_Zene_Muskarci_BH.pdf

Willendorfska Venera

UMJETNOST

Delila Hasanbegović

Umjetnost (lat. ars) je vještina estetskog izražavanja ili uobličavanja misli i osjećanja, pomoću govorne ili pisane riječi, instrumenta ili ljudskog glasa, boje, linije, plastičnog oblika, konstrukcije, pokreta itd. Umjetničko djelo, shvaćeno kao slobodna tvorevina ljudskog duha, ili kao ugledanje na prirodu, odnosno kao smjenjivanje imaginarnog i realističkog, ima veliku ulogu u svim vremenima i društvenim sistemima, zajednicama, religijama, u privatnom i javnom životu, uopće u čovjekovom odnosu prema ljudima i svijetu. U tom smislu, umjetnost nije samo lična, već i društvena pojava. Ako znamo da se s velikim ideološkim, ekonomskim i drugim promjenama mijenjaju i umjetnička shvatanja i pravci, tako vidimo da je i feminizam dao i daje svoj uticaj na umjetnička dostignuća. Historija umjetnosti daje pregled prikaza ženske figure, kao i statusa žena koje su se bavile i koje se bave umjetnošću.

Umjetničke prakse umjetnica, s obzirom na njihove radove i umjetničke namjere, neke autorke/i dijele na feminističku umjetnost, žensku umjetnost i decentrirane umjetničke prakse. Feministička umjetnost se identificira sa ideologijom feminističkog pokreta ili sa idejama specifične ženske kreativnosti u kulturi. Umjetnice se bave socio-političkim položajem žene u društvu i kulturi, njenom psihologijom, povijesnim primjerima prikazivanja i izražavanja ženske seksualnosti, želja, fantazija i racional-

nosti. Ženska umjetnost označava radove žena bez obzira da li zastupaju feminističke vrijednosti, uvjerenja, poglede i značenja, a koji tematski i formalno nastaju u okvirima koji se kulturološki mogu čitati kao specifično ženski. Njene zagovornice zahtijevaju da ženska umjetnost iz svih kultura svijeta svih razdoblja mora biti uključena u studije i izložbe umjetnosti. Postmoderne decentrirane umjetničke prakse zasnivaju se na kritici logocentrizma i racionalizma u zapadnoevropskoj tradiciji, kritici jakog subjekta, originalnosti, kao i na fragmentaciji naracije.¹⁹⁶

Vizualne umjetnosti - prikaz žene

Iako su žene u umjetnosti uopće, pa i u vizualnoj, najčešće prisutne kao ženski likovi viđeni očima drugih, i prve se autorke pojavljuju tek u 16. st. n.e., činjenica je da je predstavljanje žene prisutno od samih početaka umjetnosti. U periodu koji prethodi pojavi pisma, oko 5000. god. p.n.e., pojavljuje se prikaz žene, poznat kao Vilendorfska Venera. Ova figura, prikazivanjem nage žene naglašenih materinskih i reproduktivnih dijelova tijela, i bez karakternih crta lica (depersonalizirana), ukazuje na funkciju koju je ona kao žena mogla da vrši: plodnost i materinstvo (ritualna i božanska funkcija).

U starim civilizacijama se žene pojavljuju kao dio prikaza bračnog para, npr. faraonski bračni par Princ Rahotep i njegova žena Nofret, oko 2580. god. p.n.e. Ove figure, monumentalne i statične, takođe prikazuju božanski status koji im se pridavao i zato su prikazivane kakve jesu a ne kako nešto rade. Spolna razlika se ogledala u boji: ženska figura je bijela, dok je muška tamnija. Klasična grčka kultura kroz izradu skulptura unosi promjenu u prikazu ženskih figura. Ovdje je figura slobodnostojeća i u pokretu. Antička mitologija je sagledavala ženu na različite

196 Dubravka Đurić (1995). *Feministička umetnost*, Centar za ženske studije, Beograd, dostupno na: <http://www.zenskestudije.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-2-3/259-feministicka-umetnost>

načine: od Atene, buduće djevice u kršćanstvu, preko Amazonki koje su predstavljale realnu opasnost po kulturu, do Niobe, grešnice koja biva nemilosrdno kažnjena.¹⁹⁷ Helenska umjetnost donosi i prikaz prvog ženskog akta u umjetnosti – Niobe na umoru, oko 450. god. p.n.e., smrtnice koja je nemilosrdno kažnjena zbog ponosa i hvalisanja. Njena nagost nema funkciju koju ima Venera, već je odraz borbe i patnje koju ranjena smrtnica proživljava. Nioba je otjelotvorila uzvišenu osobinu tragedije (pathos), koja u nama izaziva suosjećanje.¹⁹⁸

Pojavom monoteističkih religija, kršćanstva, tradicija prikazivanja žene se nastavlja sa Bogorodicom/Djevicom Marijom koju je prvi put naslikao Luka, jedan od apostola i evanđelista. Iako ona ima mnogo atributa, njena osnovna funkcija konstruisana je prema ocu-sinu (uloga majke). Materinska ljubav, kao jedina prava ljubav žene, je u osnovi evropske kulture. U srednjem vijeku žene, smrtnice, dobivaju status dame, po uzoru na Bogorodicu. Žene koje nisu odgovarale ovom modelu proglašavane su vješticama. Mnogi izvori navode da su to žene koje nisu imale dovoljan miraz za udaju, nisu bile date u manastir, oko 35-40 godina života, same i siromašne, seksualno zrele, neovisne od muškarca, prepuštene sebi, i da je to uzrok i posljedica stigmatiziranog tretmana koji im je pružalo društvo.

Iako je bilo žena u antičkoj Grčkoj i Rimu koje su se bavile iluminiranim rukopisima i ikonopisom (a historija ih nije upamtila po imenu), Sophonisba Anguissola je bila prva žena umjetnica koja je priznata za svog života, u 16. st. Položaj žene u vizualnim umjetnostima razvija se uz mnogo prepreka i borbi koje su bile uvjetovane pristupom obrazovanju i vrednovanjem profesionalizma. Školovanje žena na likovnim akademijama počinje tek u 19. st. Žene koje upišu akademije uglavnom slikaju mrtvu

197 Jelena Miletić, *Feminizam i vizuelne umetnosti*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE, str. 367

198 Jelena Miletić, *ibid.* str. 368

prirodu i pejzaže, a ne uče slikanje akta jer su im časovi anatomije bili nedostupni. Tek s pojavom moderne, dugo postojeća hijerarhija tema po važnosti (najuzvišenijim su se smatrale religijske i mitološke teme, zatim portreti, a potom mrtva priroda i pejzaži) polako iščezava jer dolazi do pobune, umjetnost odbija da bude samo mimesis i okreće se sebi i vlastitim načelima.

Feministička umjetnost

Feministička umjetnost, koja je nastala iz feminističkog umjetničkog pokreta 1960-ih i 1970-ih godina, kritizirala je arhaične rodne ideale ranog 20. stoljeća, kao i kanon povijesti umjetnosti, koristeći umjetnost da bi kreirala dijalog između umjetničkog djela i konzumenta kroz feministički objektiv. Umjesto stvaranja umjetnosti za vizualno zadovoljstvo posmatrača/ice, feministička umjetnost, predstavljajući različita iskustva, nepore i živote žena, želi da posmatrač/ica propituje društvene i političke norme društva u nadi da će to inspirirati promjene usmjerene ka pravom cilju feminizma – jednakosti. Razlozi prisustva malog broja žena u povijesti umjetnosti se ne krije u tome što žene imaju malo talenta, kao ni u tome što su namjerno zapostavljane, već u tome što su im kroz povijest davane drugačije uloge – majka, kućanica, švalja i sl., a nisu poticana njihova likovna obrazovanja niti bavljenje nekom drugom umjetnošću kojom bi iskazale svoje talente (osim u vezenju). Mediji koji se koriste kreću se od tradicionalnih umjetničkih formi (slikanje) do netradicionalnih metoda (performans, konceptualna umjetnost, body art, video, film, ambijentalna umjetnost). Postoji mnogo pravaca unutar same moderne feminističke umjetnosti, kao što je umjetnost visokog modernizma (koja ide od impresionizma do postslikarske apstrakcije), avangardna umjetnost kraja 19. st. i kasnih tridesetih godina 20. st., neoavangardni i postneoavangardni pokreti, kao i postfeministička umjetnost.

U modernističkoj visokoj umjetnosti nema razlika između umjetničkih praksi muškarca i žene. Specifičnosti i razlike spola i roda su umanjene isticanjem ideala autonomije umjetnosti. Karakteristična su djela Berthe Morisot, Mary Cassatt, Anni Albers, Sophie Taeuber Arp, Lee Krasner, Louise Nevelson, Olge Jevrić. U avangardama na kraju 19. st. i kasnih tridesetih godina 20. st. ne postoji izdvojen pojam feminističke ili ženske umjetnosti. Umjetnice poput Natalije Gončareve, Lyubov Popove, Varvare Stepanove, Hannah Höch, Lee Miller, Dore Maar, Leonore Carrington, Frida Kahlo, stvaraju individualni ekscesni i eksperimentalni rad. Frida Kahlo je sve što se događalo u njenom kratkom, teškom i prilično tragičnom životu stavljala na platno, na slike koje ocrtavaju psihička i fizička stanja kroz koja je prolazila u životu, a kojima dominiraju bol, patnja i razaranje zbog operacija, spontanih pobačaja, ljubavnih problema u braku i strastvenih afera. I sama je naglašavala da ona slika svoju realnost a ne svoje snove. Polovinu njenog rada čine autoportreti, što je objašnjavala činjenicom da je često sama i da je ona subjekt kojeg zna najbolje. Njene slike, obojene živim bojama i dramatičnim simbolizmom, pune su osobnih značenja, pa su joj snažni autobiografski elementi njene umjetnosti donijeli status feminističke ikone koja se, ne djelujući feministički, svojom umjetnošću borila sa fizičkim nedostacima i izazovima, kao i sa činjenicom da su je za života više asociirali sa njenim suprugom nego sa njenim djelima. Slika Dvije Frida (1939) prikazuje dvije verzije umjetnice koje sjede jedna do druge, obje izloženog srca. Srce Frida u bijelom je oštećeno i vidi se krv na njenoj haljini. Frida u haljini jarkih boja ima neoštećeno srce. Na ovaj način Frida pokazuje nevoljenu/nesretnu i voljenu sebe, ali i njenu prkosnu potrebu da, jačajući se iznutra, snagom svog boljeg Ja, bude i radi sve što ne može.

U neoavangardnim pokretima tokom 1950-ih i 1960-ih godina umjetnice djeluju unutar pokreta (fluksus, neodada, hepening). Nastavljajući ekscesne i eksperimentalne prakse, one ističu žen-

sku seksualnost, tjelesne specifičnosti i feminističke sadržaje, i tako stvaraju provokativnu i erotiziranu umjetnost oslobađanja i emancipacije ženskog bića. Umjetnica Yoko Ono uobličava žensku razliku u odnosu na praksu umjetnika. Sa njenim performansom *Cut Piece*, iz 1965. godine, taj vid umjetnosti postaje popularan ko oblik kritičke analize društvenih vrijednosti roda. U ovom radu, Yoko Ono kleči na podu sa makazama u rukama, pozivajući jednog po jednog člana publike da odreže dio po dio njene odjeće, sve dok ne ostane na koljenima, u dronjavim ostacima odjeće i donjem vešu. Ova intimna veza između subjekta (Yoko Ono) i publike usmjerena je na predstavu roda u smislu postajanja seksualnim objektom. Ostajući nepokretna kako se sve više dijelova odjeće skida/reže s nje, pa sve do grudnjaka, ona otkriva ženinu društvenu poziciju koja pokazuje da se prema njoj odnosi kao prema objektu.

Postavangarde se formiraju oko kritike modernizma kasnih 1960-ih godina. To su inovatorske prakse koje obuhvataju body art, procesualnu, ambijentalnu umjetnost, konceptualnu i semio umjetnost. Body art i performans postaju ekskluzivni oblici ženskog rada. Rad autorki Eve Hesse, Mary Miss, Gine Pane, Marine Abramović povezan je sa teorijom ginokritike, kritičke teorije, kulturne antropologije i mističkim zapadnim učenjima.¹⁹⁹ Tokom 1970-ih, u okviru postkonceptualne umjetnosti, iz body arta i performansa, razvili su se novi oblici izražavanja i istraživanja odnosa umjetnica/umjetnik, društvo, priroda. U kritici se koriste nazivi: umjetnost ponašanja, autobiografska umjetnost, govor umjetnika u prvom licu i narativna fotografija. Ovi pristupi analiziraju politički govor u umjetnosti i naglašavaju djelovanje subjektivnosti (emotivnog, seksualnog, intuitivnog, nesvjesnog).²⁰⁰ Umjetnice Adrian Piper, Ree Morton, Judy Chicago²⁰¹, Rosma-

199 Dubravka Đurić, *ibid.*

200 Dubravka Đurić, *ibid.*

201 Iako još postoji institucionalni zaostatak za muškim eurocentričnim narativom, žene umjetnice pokušavaju da promijene budućnost: da razumijemo da ženska umjetnost nije izuzetak, već normalni dio umjetničke povijesti.

rie Kastoro, Yvonne Rainer, Mary Bath Edelson, Nancy Spero, Nancy Kitchel, Lynda Benglis, Lucy R. Lippard,²⁰² Judith Stein,²⁰³ Frederike Pezold, Marina Abramović postavile su u centar svog umjetničkog rada status žene umjetnice, ulogu subverzije i provokacije u muškom sistemu kulture. Sve su one željele prekinuti sa postojećim muškim sistemom vrijednosti. One nisu imale jedinstvenu umjetničku, poetičku, estetsku koncepciju, niti političku ideologiju. Ideja prekida kod pojedinih autorki postala je težnja da se prekine sa muškom civilizacijom, a kod drugih je izazvala kretanje ka posebnoj ženskoj umjetnosti.²⁰⁴ Rad Judy Chicago, *The Dinner Party*, istaknuo je ideju novootkrivenog jačanja žene, preuredivši stol za večeru, koji izgleda kao trokut sa svim jednakim stranama. Svaka strana ima jednak broj tanjura i pratećeg pribora za jelo i svaki je posvećen određenoj ženi iz povijesti. Svaki tanjur nosi jelo u obliku ženskih genitalija. Ovaj kontraverzni znak osnaživanja služio je kao način raskida sa idejom društvenog podčinjavanja žene. Povijesni kontekst 1970-ih godina nam pokazuje žene koje počinju slaviti nove oblike slobode. Više žena koje se pridružuju radnoj snazi, legalizacija kontrole rađanja, borba za jednake plaće, građanska prava, pa sve do poznate presude u slučaju *Rode v. Wade* za legalizaciju abortusa – sve se to reflektiralo u umjetnosti. Tradicionalna privilegija muškaraca je bila da slikaju golo tijelo na platnu, dok su žene prisiljavane da svoju pažnju usmjere na dekorativnu umjetnost jer se smatralo neprikladnim da žene gledaju golo tijelo. Tokom 1970-ih godina žene se bore za jednakost u umjetnosti, što dovodi do većeg upisa žena na umjetničke akademije. Za većinu žena, cilj nije bio slikati kao većina majstora, već radije

202 Kroz teorijske rasprave je naglašavala da feministička umjetnost nije ni stil ni pokret, već sistem vrijednosti, revolucionarna strategija, način života.

203 Ukazivala je da se istinska feministička umjetnica mora baviti feminističkim pokretom i izgraditi sistem feminističke umjetnosti unutar feminističkog društva, a sve dok se to društvo ne stvori, feministička umjetnost se mora boriti da sebe definira unutar postojećeg kapitalističkog društva prilagođenog muškoj umjetnosti.

204 Dubravka Đurić, *ibid.*

naučiti tehnike i manipulirati njima na načine koji će promijeniti tradicionalne poglede na žene. Fotografija je postala medij koji umjetnice često koriste da, na mnoge načine, pokažu pravu ženu. Judith Black je 1979. godine napravila autoportret koji pokazuje njeno tijelo koje stari i sve mane, sa ciljem portretiranja sebe kao ljudskog bića, a ne idealiziranog seks simbola. Hannah Wilke je takođe koristila fotografiju kao način izražavanja netradicionalne reprezentacije ženskog tijela. U svojoj kolekciji S.O.S. – Stratification Object Series (1974), Wilke sebe koristi kao subjekta golih grudi pokrivenih žvakaćom gumom što metaforički pokazuje kako društvo sažvaće i ispljuje žene bez mnogo razmišljanja. Judy Dater na svojim fotografijama prikazuje umjetnost koja se fokusira na ženama koje mijenjaju stereotipne rodne uloge, kao što je očekivani način oblačenja ili poziranja žene za fotografiranje.

Ovo je vrijeme pobuna protiv tradicionalne žene. Pokazujući žene kao glamurozne ikone, ali i kao uznemirujuće siluete obilježene kao žrtve silovanja (Ana Mendieta), naglašavaju se oblici degradacije koje je popularna kultura propustila u potpunosti prepoznati.

Marina Abramović koristi podčinjavanje kao formu izražavanja položaja žene u društvu, i tako užasava publiku. Sado-mazohističnim performansima iskušava svoje tjelesne, fiziološke i duhovne moći. U performansu Rhythm 0 (1974) ona je pomjerila vlastite granice kao i granice publike prezentirajući 72 različita predmeta, od perja i parfema, do pištolja i metka. Njene instrukcije su bile jednostavne: ona je objekt a publika može raditi što želi sa njenim tijelom narednih šest sati. Njena publika je imala potpunu kontrolu dok je ona stajala nepomična. Postepeno je publika postajala nasilnija i povređivala je njeno tijelo. Nakon šest sati, počela se kretati i publika se razbjesnila i pobjegla u strahu, kao da nisu mogli shvatiti što se upravo dogodilo. Kroz ovaj emocionalni performans Marina Abramović šalje moćnu

poruku objektivizacije ženskog tijela, dok u isto vrijeme razjašnjava kompleksnost ljudske prirode.

Postfeminizam se zasniva na francuskoj poststrukturalističkoj teoriji Helene Cixous, Julije Kristeve i Luce Irigaray, a razvija se od kasnih 1970-ih godina do danas u SAD i Evropi, i pokreće teorijske probleme psihoanalize, socijalnog rada, estetskog, političkog i filozofskog promišljanja statusa žene. Umjetnice problematiziraju činjenicu da se o ženskoj spolnosti uvijek razmišljalo, pisalo i govorilo u muškim parametrima. Zamisao mekog ili ženskog pisma u domenu postmodernističke filozofije ispisuje interpretativne granice „ženske racionalnosti“ koja stvara raskol sa „muškom racionalnošću“, pošto želja žene ne govori istim jezikom kao i želja muškarca.²⁰⁵ Luce Irigaray iznosi teorijske pretpostavke velikog preokreta prema „stanju svijeta“ u kojem žensko više ne bi bilo ono drugo na pozadinskoj sceni racionalnosti jezika ili ono žrtvovano. Julija Kristeva istražuje uvjete pod kojima je prihvatljiv dominantni zapadni simbolički poredak kulture i razloge zašto žene na njega pristaju. Postfeministička umjetnost (film, književnost, pozorište, vizualne umjetnosti) nastala je u promijenjenoj društvenoj i umjetničkoj klimi koja nije zainteresirana za istraživanje emocija ili za ideološku kritiku, već za upotrebu, dekonstrukciju i poližanrovsku reinterpretaciju mehanizama marketinga, tehnologije, medija, ekonomije i oblika prikazivanja pola i spolnosti.²⁰⁶ Modeli postfeminističkog umjetničkog rada su parodijske inverzije „dominantnih diskursa“ u kojima se čuje/vidi odjek „revolucionarne moći ženskog smijeha“. Za postfeminizam su karakteristični elektronski tekstovi Jenny Holzer, fotografski kolaži, mimezisi reklamnih postera Barbare Kruger, ženski pogled sa fotografija Cindy Sherman, pornografski romani i eseji Kathy Acker, prozno-poetska subvertivna erotska teorija jezika Nicole Brossard, tehnosintaktičke strukture Johanne Drucker i simulacijsko-ironijsko-parodij-

205 Više u pojmu JEZIK

206 Dubravka Đurić, ibid.

ski diskursi Carle Harryman.

Iako je feministička umjetnost fundamentalno svaka oblast koja teži jednakosti rodova, ona nije statična. To je projekt koji se konstantno mijenja, oblikuje i remodelira u odnosu na žive procese borbi žena. To nije platforma već dinamični i samokritični odgovor. Feministička iskra 1960-ih i 1970-ih godina je pomogla otvaranju puta za aktivističku umjetnost i umjetnost identiteta 1980-ih godina. Guerilla Girls, grupa neimenovanih žena umjetnica, književnica i filmskih autorica koje se bore protiv diskriminacije, osnovana je 1985. godine u New Yorku, a 1989. su sastavile popis razloga zašto je dobro biti autorica/umjetnica: rad bez pritiska na uspjeh, mogućnost izbora između karijere i majčinstva, biranje različitih zvanja, veća sloboda izražavanja, veća povezanost s djelima.²⁰⁷ Guerilla Girls su posvetile svoje vrijeme borbi protiv seksizma i rasizma u svijetu umjetnosti, koristeći proteste, postere, umjetnička djela i javni govor. Njihovi posteri žele rasklopiti ulogu koju su žene igrale u umjetničkom svijetu prije feminističkog pokreta. Sliku *La Grande Odalisque* (Jean-Auguste-Dominique Ingres) su iskoristile na jednom od postera, gdje su ženi koja je naslikana gola na prvobitnoj slici stavili gorilla masku. Pored toga su napisale: Da li žene moraju biti gole da bi došle do Metropolitan muzeja? Manje od 5% umjetnika u sekciji Moderna umjetnost su žene, a 85% golih su žene. Remodelirajući poznato djelo i oduzimajući mu prvobitnu svrhu za muški pogled, ženska golotinja je viđena kao nešto drugačije od objekta želje. Kritiku muškog pogleda i objektivizacije žene možemo vidjeti i u radu Barbare Kruger – *Your gaze hits the side of my face*. Ovdje vidimo hladnu/mramornu bistu žene pod grubim svjetlom, koje pravi oštre ivice i sjene. Jednom rečenicom, Kruger komunicira svoj protest na rod, društvo i kulturu, jezikom koji je kreiran na način da može biti povezan sa suvremenim magazinima, dakle pridobivajući pažnju gledalaca/teljki. Po-

207 Zana Amidžić (2013). *Feministička umjetnost: We can do it!*, dostupno na <http://www.ziher.hr/feministicka-umjetnost-we-can-do-it/>

javom feminizma, žene su sve više bile zainteresirane za ono što ih čini umjetnicama, pa time različitim od muškaraca, odnosno od muške umjetnosti. Ove ideje su bile najistaknutije u SAD-u, Velikoj Britaniji i Njemačkoj, dok su se postepeno od 1970. godine sve više počele širiti i u drugim kulturama.

Grafiti i street art u 21. vijeku postaju forme i mjesta gdje umjetnice izražavaju svoju kreativnost i stavljaju do znanja da postoji i ženska strana ulične umjetnosti, te šalju jake poruke kroz ovu angažiranu i društveno odgovornu umjetnost. Iako se uvijek ne nazivaju feminističkim umjetnicama, njima je vrlo važno biti u doticaju s feminističkom prošlosti, te im u radu oslanjanje na utemeljiteljice feminističke teorije služi kao inspiracija. Neke od umjetnica su KASHINK, Miss Van (romantične vizualizacije baroknog doba, dame sa biserima u krznu), Clare Rojas, Elle, Lady Pink, Maya Hayuk, Olek, Lady Aiko, Faith47, Shamsia Hassani, Alice Mizrahi, Swoon, kao i ilustratorica Laura Callaghan.

Teatarske umjetnosti

Proučavanjem pozorišta i njegove povijesti vidimo reprodukciju rodni stereotipa prisutnih i u drugim tipovima umjetnosti, koji se ugrađuju i u pozorišne prakse. Ženski, feministički i mnogi drugi pristupi i prakse pozorištu otvaraju mogućnosti dovođenja u pitanje i promjene tih stereotipa, nejednakosti i društvenih problema koji iz njih proističu. Iako je teatar živa umjetnost koja se mijenja od izvedbe do izvedbe, vidljivo je da se povijest teatra konstruira na osnovu tragova poput pisanog teksta, izgleda pozornice, a ne uvijek na osnovu samog teatarskog događaja. Učenjem o različitim aspektima kulturne povijesti, izdvajaju se zlatna doba kada je kreativnost dostizala vrhunce razvoja. Kako pokazuju feministička istraživanja od 1970-ih godina, ženama su ti vrhunci, nažalost, uglavnom donosili ukidanje ili smanjenje i inače ograničenih sloboda. Ako školski sistemi uopće ostavl-

jaju prostora za žene koje su dale poseban doprinos pozorištu, ili za ženska/feministička pozorišta, one po pravilu završavaju u posebnim poglavljima na kraju knjiga. One se smještaju kontekst nečega što nije osobito važno, o čemu se može čitati u slobodno vrijeme, dok je čitanje Aristofana ili Šekspira ono što osobu čini obrazovanom.²⁰⁸ Sve drugo postavlja se u odnosu na imena velika i genija (po pravilu muškaraca) koji su obilježili zlatna doba.

Antička Grčka

U antičkoj Grčkoj, gdje se društveni i politički život odvijao na pijaci, žene su, pored kupovanja i prodavanja, učestvovala i sa posebnom vrstom izvođačke umjetnosti – pantomimom. Na trgovima, ulazima u pozorište ili amfiteatre žene su izvodile kratke satirične komade koji su se najčešće bavili dnevno-političkim zbivanjima. Pantomima je bila dostupna svima, a u pozorišta su mogli ući samo bogati, slobodni i punoljetni muškarci. Ženama je takođe bilo ograničeno učešće u proslavama u čast Dionisa, boga vina i slavlja. Dakle, ženama je u razdoblju antičke povijesti zakonom bilo zabranjeno učešće u javnom životu. Pojam teatra je isključivao žene, jer su muškarci bili ti koji su pisali drame, u njima igrali (čak i ženske uloge) pred isključivo muškom publikom. Muško igranje ženskih uloga podstaklo je stvaranje ženskih uloga podložnih stereotipizaciji i generalizacijama. Ponašanje tih žena, kako ističe autorka Sue-Ellen Case, nema mnogo zajedničkog s iskustvima i pričama stvarnih žena. Aristotel je u svojim djelima jasno i detaljno opisao kakvo ponašanje i vrline pripadaju muškarcu a kakve ženi, objašnjavajući da je žena inferiorna u odnosu na muškarca, poredeći žene sa robovima.²⁰⁹

208 Nađa Duhaček, *Istorija (ne)vidljivosti žena: žene, pozorište i feminizam*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE, str. 357

209 Sue-Ellen Case (1988). *Feminism and Theatre*, Routledge, New York, str. 16, 20

Srednji vijek

Srednji vijek piše mirniju teatarsku povijest u kojoj crkva organizira izvedbe biblijskih priča, posebno tokom religijskih blagdana, u kojima učestvuju i žene. U elizabetanskoj Engleskoj, koju je obilježio Šekspir, nastaju profesionalna pozorišta u kojima je ženama zakonom zabranjeno da pišu i nastupaju (mlađi dječaci igraju ženske uloge), sa obrazloženjem zaštite morala, ali im je bar dozvoljeno da budu u publici. Među feministkinjama su se razvile dvije interpretacije/kritike Šekspira: prve su pokušavale prisvojiti Šekspira i pokazati, koristeći komedije, da su heroine u njegovim djelima zapravo primjeri pozitivnih ženskih likova, a druge, zahvaljujući kasnijim detaljnijim analizama, pokazuju da, iako je Šekspir odlično opisao opasnost i destrukciju koja dolazi iz maskuliniteta, on nije ponudio ženskost kao alternativu.

Feminističko pozorište

Polje ženskih prava i sloboda se povećava i razvija u 20. st., te feministkinje 1970-ih godina počinju dovoditi u pitanje status kanona i klasika, istražujući o ženama autorkama iz tog vremena koje su do tada bile nevidljive. U ovom razdoblju više se ne govori o pojedinim autorkama, rediteljicama ili ženama koje vode vlastita pozorišta, nego o čitavom pokretu koji će dovesti do temeljitih promjena za žene (bar u zapadnoj Evropi i sjevernoj Americi). U ovom raznolikom i kontradiktornom periodu javljaju se nove forme dok mnoge stare postoje uporedo i iznova konstruiraju rodne uloge iz prethodnih perioda, a pomažu i njihovoj dekonstrukciji. Borbe za društvene promjene, studentski protesti i aktivizam za ženska, crnačka i druga prava, rađaju pozorišne trupe koje će realizirati ideje potpuno novog i drugačijeg teatra. Prve feminističke pozorišne trupe su svojim djelovanjem ozbiljno dovodile u pitanje rodne uloge u društvu ali i radu teatra. Neke radikalne feministkinje su zabranile prisustvo muškaraca u pub-

lici, inspirirane teorijom o muškom pogledu koji oblikuje sve što vidimo i radimo.²¹⁰ Krajem 1980-ih godina pojavljuje se feministička teorija izvedbenih umjetnosti, inspirirana teorijama književnosti i filma, kao i tada već postojećom feminističkom pozorišnom praksom. Feminističko pozorište, kao političko pozorište, proisteklo iz feminističke ideje da je privatno političko, brisalo je jasnu granicu između performansa i aktivizma. Žene su iz potrebe i/ili želje za javnim angažiranjem koristile znanje o teatru i stvarale nove prakse, kako bi skrenule pažnju na različite probleme: od nestalih ljudi u autoritarnom režimu, preko problema nuklearnog naoružanja, do bolesti koje izaziva HIV. Bile feministkinje ili ne, žene su u povijesti 20. st. ostavile trag u dekonstruiranju patrijarhalnih dihotomija priroda – kultura, tijelo – um i u oblasti plesa, gdje se najčešće i pominju mnoge suvremene koreografkinje i plesačice, poput Isadore Duncan i Pine Bausch.

Osvrt na Bosnu i Hercegovinu

Kako je ženski doprinos pozorišnom stvaralaštvu najvidljiviji u glumi, gdje su žene tokom povijesti postigle ravnopravnost sa muškarcima, a neposredno učešće u donošenju odluka, odnosno stvaranju komada za izvođenje u teatru im je dugo vremena bilo nedostižno, tako i danas možemo primijetiti da žene prevladavaju kao glumice, dok ih u ulogama scenaristica, rediteljica i producentica ne vidimo tako često. Knjiga Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku nam, kroz hronološki prikaz smjenjivanja glavnih društveno-političkih prilika na tlu BiH, daje uvid u rad žena u teatru od perioda austrougarske uprave do današnjeg milenijuma. Posebno je značajan period samoupravnog i patrijarhalnog socijalizma koji je u bosanskohercegovačkom društvu obilježilo otvaranje katedri za pozorišnu i filmsku režiju na akademijama, pozorišnih kuća (Pozorište mladih, Malo pozorište – današnji Kamerni teatar'55),

210 Nađa Duhaček, *ibid.*, str. 362

a time i intenzivnije artikulisanje ženskog pozorišnog stvaranja. Žene se nalaze u ulogama autorki, teoretičarki pozorišta, kostimografkinja i rediteljki, što im je omogućila socijalistička strategija emancipatorne i obrazovne politike. Takva ravnopravnost se ogledala u tome da studirate ono što vas zanima, ali u reprezentacijskom strukturalnom kontekstu žene su ideološki i brojčano bile isključene iz teatarskog svijeta koji se odnosio na režiju, scenarij ili na neku drugu vrstu izravnog kreiranja fikcije ili narativa. Međutim, to ne znači da žene nisu ostavile traga u pozorišnom svijetu.²¹¹ Upravo ova knjiga daje detalje o životima i djelima teatarskih djelatnica u Bosni i Hercegovini. Teatar je za feminizam kao pokret, ali i za žene, jako važan medij kojim izražavaju svoje probleme i nastojanja. To je svojevrsni teatar potlačenih, kako ga naziva Augusto Boal,²¹² koji u konfliktnim situacijama nudi prostor za drugačiji vid ponašanja i za glasove žena koji su dugi vremenski period bili ušutkivani.

Muzika

Ženska muzika je muzika koju stvaraju žene, muzika za žene, kao i o ženama. Ženska muzika, kao specifičan žanr, se pojavila uporedo sa drugim talasom feminističkog pokreta, kao i sa mirovnim, pokretima za radnička i građanska prava. Žene su uvijek bile prisutne u muzici, posebno popularnoj, ali se kao dio šire muzičke industrije, pored afirmisanih autorki, pojavljuju i kao izvođačice, producentkinje, majstorke zvuka i promotorke, organizatorke festivala, i postaju poznate široj publici šezdesetih godina 20. st., u vremenu kada su različiti subkulturni pokreti uticali na muziku i otvorili mnoge žanrove za žene. Uključivanjem žena u muziku,

211 Bojana Đokanović, Ivana Dračo, Zlatan Delić, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije. U: Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku (2014). Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, Ambasada Švicarske u BiH*

212 Augusto Boal (1979). *Theater of the Oppressed*, dostupno na <http://www.theatreoftheoppressed.org/en/index.php?nodeID=3>

one prije svega ulaze u oblasti koje donose manje profita, ili radi uspjeha slijede patrijarhalne modele ženskosti. Prve autorke su djelovale u rock i pop, ali i u folk i tradicionalnoj muzici.

Žene u punk muzici

Punk muzika donosi nove teme u kojima dominira otpor, agresivnost i snažno isticanje ženskog identiteta. Tako su rock/punk grupe, poput L7 i Bikini Kill, redefinirale girl style, te se snažno suprotstavile stereotipima o ženskom muziciranju, šovinizmu i mizoginiji muške rock kulture, kroz agresivniji stil izvođenja, jak ženski glas, tematiku pjesama i različite forme aktivizma. Pored toga što se sastoje od žena koje sviraju sve instrumente, ove grupe, obrađujući specifično ženske teme, na vlastiti način upadaju u matricu rock ideologije koja je uglavnom bila muški obojena. Svojim umjetničkim izražajem, suprotstavljaju se i tzv. Girl komercijalnoj kulturi koja vrednuje dobar izgled, sentimentalnost i romantičnu ljubav, odnosno patrijarhalno razumijevanje ženskih vrijednosti koje su komercijalno preoblikovane tako da na poželjan način predstavljaju suvremenu ženskost (Spice Girls). Ženske punk grupe žestoko kritiziraju globalne tokove kapitala koji koriste žene radi reprodukcije patrijarhalne ideologije za pridobivanje ženske publike koja bi te vrijednosti prihvatila. Tako 1990-ih godina nastaje underground feministički punk pokret, Riot grrl, koji se često povezuje sa trećim valom feminizma. Nastao je kada se odigrao muzički događaj Love Rock Revolution Girl Style Now u okviru Pop underground konvencije. Ovaj koncept, koji pripada širem području indie muzike, zasnovan je na drugačijem razumijevanju rodnihi uloga i na saznanjima i praksama feminizma. Riot grrl pokreće teme silovanja, obiteljskog nasilja, seksualnosti i jačanja žene. Bendovi L7, Bikini Kill, Bratmobile, Excuse 17, Free Kitten, Heavens to Betsy, Huggy Bear, Team Dresch, u svoj muzički rad uključuju politički aktivizam, posebno djevojaka adolescentkinja, u svrhu osnaživanja

žena kroz umjetničko izražavanje. Jedna od osnovnih ideja pokreta je da žene ne moraju imati formalno obrazovanje niti značajno prethodno iskustvo da bi muzikom, ali i drugim sredstvima, suučestvovala u javnoj ženskoj kulturi i govorile o problemima koji ih se tiču.²¹³

Žene u pop muzici

U domenu pop muzike takođe nalazimo kritiku patrijarhalnih predstava ženskosti, gdje prenaplašeno isticanje seksualnih atributa i ironično poigravanje muzičkim i tekstualnim šablonima često služi promociji rodni stereotipa. Madonna, svojim muzičkim i pratećim video radom, provokativnim i ponekad kontradiktorno orijentiranim prema seksualnosti i moći, destabilizira tradicionalne predstave o seksualnosti i rodu kroz poigravanje iskrivljavanjem feminiziranih slika. Kroz muziku i pop kulturu Lady Gaga se bori protiv nametnutih stereotipa o ženama. I sama u svom albumu Artpop ističe da želi promijeniti načine mišljenja o pop kulturi i mjestu žena u istoj: kako je pop kultura prije bila samo dio umjetnosti, a da je sada umjetnost dio velikog fenomena pop kulture koju ona, između ostalih umjetnica/ka predstavlja. Mnogi magazini i web portali danas sastavljaju liste „najžešćih“ feminističkih muzičarki, kao i pjesama koje najbolje odražavaju težnje feminizma. Portal www.timeout.com prenosi neke od njih:²¹⁴ pjesma Rebel Girl (Bikini Kill, 1993), Independent Women Part 1 (Destiny's Child, 2000), Respect (Aretha Franklin, 1967), Suggestion (Fugazi, 1988). Ono što im je zajedničko je pro-ženska poruka: pozivaju žene na jačanje vlastitih pozicija boreći se za financijsku, emocionalnu i svaku drugu

213 Iva Nenić, *Matrica koja obećava? Predstavljanje i učešće žena u popularnoj kulturi*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE, str. 339

214 <http://www.timeout.com/newyork/music/10-great-feminist-anthems>

neovisnost, za poštovanje koje zaslužuju od muškaraca, a ne samo da je njihovo tijelo glavna osobina koju primjećuju i daju si za pravo da ga zlostavljaju. Pjesma *Bad Reputation* (Joan Jett, 1980) daje priliku ženi da kaže da ju nije briga za lošu reputaciju koju će steći ako govori i radi što želi i što čini da se osjeća dobro, baš kao što danas poručuje Lady Gaga svojom muzikom. Queen Latifah sa pjesmom *U.N.I.T.Y.* (Black Reign, 1993) problematizira obiteljsko nasilje, mizogini jezik i ulično zlostavljanje, i izražava bijes prema onima koji ju ne poštuju kao damu. Ova pjesma je nastala kao odgovor na opće mjesto rep muzike muških izvođača gdje je žena često prikazivana kao seksualni objekt.

Promocija feminističke umjetnosti

Društvo se 1970-ih godina počelo otvarati za promjene i ljudi su počeli shvatati da su stereotipi vezani za rod veliki problem. Feministička umjetnost je postala popularan način propitivanja društvenih briga feminizma. Prvi feministički časopis *Ms.*, objavljen 1971. godine u SAD-u, istaknuo je ženske glasove i, podržavajući djela feminističkih umjetnica/ka učinio feminističke ideje i uvjerenja dostupnim javnosti. Kao i svijet umjetnosti, časopis je iskoristio svoj medijski potencijal za širenje poruka feminizma i za skretanje pažnje na nedostatak potpune rodne jednakosti u društvu. Suosnivačica magazina Gloria Steinem, izjavom da žena treba muškarca kao što riba treba bicikl, demonstrirala je moć neovisne žene.

Danas je prepoznatljiv internacionalni feministički časopis za savremenu umjetnost i teoriju umjetnosti, *n.paradoxa*, koji prava je riznica za otkrivanje povijesti i sadašnjosti feminističke umjetnosti i kritike. Pokrenut je 1996. godine u online formatu, a od 1998. paralelno izlaze online i štampane verzije (izlazi u izdanju londonskog *KT pressa* dvaput godišnje), s različitim sadržajem. Časopis okuplja tekstove teoretičarki, povjesničarki umjetnosti

i umjetnica, bez obzira u kojem dijelu svijeta rade. Pojedini brojevi su tematski koncipirani, a do sada su za časopis pisala kulturna imena feminističke teorije vizualnih umjetnosti, poput Carol Duncan, Kaje Silverman, Linde Nochlin, Amelie Jones, Jo Anne Isaak, Marthe Rosler i dr. Svaki je broj časopisa mini-reader za sve koji se bave umjetnošću ili ih zanimaju savremene umjetničke prakse. N.paradoxa redovno organizira seminare, predavanja i simpozije, o čemu redovito izvještava njihov blog. Na stranicama časopisa se nalazi i internacionalni indeks knjiga i članaka o suvremenoj feminističkoj umjetničkoj praksi, kao i popis relevantnih časopisa i linkova na website-ove umjetnica i organizacija. U sklopu časopisa je pokrenut i online arhiv čiji je cilj olakšati pristup istraživačkim radovima koji se bave suvremenom ženskom i feminističkom umjetnošću, a pohranjeni su u državnim arhivima ili na univerzitetima.²¹⁵

Hrvatska

U Hrvatskoj je web portal VoxFeminae.net mjesto na kojem se na kreativan način populariziraju umjetnice, kroz promoviranje njihovog rada u različitim vidovima umjetnosti. Sve to bogatstvo je nemoguće ispisati na ovim stranicama, i zato je Info baza na ovom portalu idealno mjesto za pretraživanje i upoznavanje umjetnica u oblastima dizajna, glazbe, fotografije, filma, interdisciplinarne i kazališne umjetnosti, književnosti, likovne, primijenjene i umjetnosti pokreta, kao i za sagledavanje poduzetništva u kulturi. VoxFeminae festival je prilika za feminističku angažiranu umjetnost da ugleda svjetlo dana/noći, te educira javnost rodno osviještenim programom. Mnogobrojne aktivističke i edukativne radionice, književne večeri, koncerti i slični događaji upoznaju javnost sa „strašnim ženama“, prošlim i suvremenim, ali uvijek aktualnim i važnim za sve one koji, otvaranjem novih puteva slo-

215 <http://www.ktpress.co.uk/feminist-art-theses.asp>

bode, dižu svoje glasove protiv stereotipa o rodnim ulogama.

Bosna i Hercegovina

Umjetnice u Bosni i Hercegovini, djelovale feministički ili ne, čine važan dio umjetničkog korpusa prošlosti i sadašnjosti. To dokazuju bogata umjetnička djela, neka više, neka manje znana. Bilo da se radi o slikarstvu, muzici (posebna forma – sevdalinka), pozorištu, filmu, književnosti, plesu, ili novim vidovima suvremene umjetnosti, žene su ostavile itekako snažan trag.²¹⁶ Suvremena umjetnost u Bosni i Hercegovini, sa ženama kao značajnim faktorom, pokušava probuditi uspavani interes javnosti za umjetnost. U tom smislu, žene imaju vodeću ulogu danas, kao i u prošlosti, sa razlikom da su danas vidljivije i glasnije, iako još uvijek postoje nastojanja da se manje vide i čuju. Ženska i feministička umjetnost sve se jače artikulira, kako u susjednim zemljama bivše Jugoslavije, tako i u Bosni i Hercegovini. Tako mnoge organizacije, poput Udruženja za kulturu i umjetnost Crvena, nastoje, povezujući feminizam, aktivizam i umjetnost, poboljšati položaj žena u kulturi i umjetnosti. Zanimljivo je prikazati rad Sunite Fišić, mlade umjetnice koja, inspirirana sci-fi motivima, svojim crtežima snažnih žena, heroína, pokazuje svu jačina uma i tijela žene.

U Bosni i Hercegovini se u organizaciji Fondacije CURE svake godine u septembru (od 2006. godine) događa PitchWise festival ženske umjetnosti koji predstavlja feminizme u svim različitostima, a fokusiran je na žensku angažiranu i aktivističku umjetnost. Kroz zanimljive radionice, predavanja, filmove, performanse, promocije knjiga, predstave, muzičke događaje, nastoji osnažiti individuu da bude pozitivna promjena za sebe i svoje okruženje. Glavni cilj festivala kao ideje i zajednice ljudi

216 Preporuka za dalje čitanje: *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (2014). Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, Ambasada Švicarske u BiH

koji rade za ravnopravnost spolova i rodova je transformacija društvenih patrijarhalnih stavova i preuzimanje odgovornosti, kroz kreiranje kreativnog i sigurnog prostora za sve ono što su/je druge/o i što se danas smatra marginaliziranim. Fondacija CURE je u martu 2008. godine organizirala Sedmicu obilježavanja umjetnica BiH, povodom obilježavanja prvog Međunarodnog praznika umjetnica pod nazivom Support Women Artists Now Day (SWAN Day). Jedan od glavnih ciljeva SWAN inicijative je promoviranje žena u kulturi i umjetnosti, kao osnovnog elementa kreiranja civilnog društva.

Korištena i preporučena literatura:

Jelena Miletić, *Feminizam i vizuelne umetnosti*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung; Ured u BiH/Fondacija CURE

Nađa Duhaček, *Istorija (ne)vidljivosti žena: žene, pozorište i feminizam*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung; Ured u BiH/Fondacija CURE

Dubravka Đurić (1995). *Feministička umetnost*, Centar za ženske studije, Beograd, dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-2-3/259-feministicka-umetnost>

Zana Amidžić (2013). *Feministička umjetnost: We can do it!*, dostupno na <http://www.ziher.hr/feministicka-umjetnost-we-can-do-it/>

Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku (2014). Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, Ambasada Švicarske u BiH

Feminist art, dostupno na https://en.wikipedia.org/wiki/Feminist_art

IZLOŽBA U HAMBURGU: *Feministička umjetnost 1970-ih ili 'divne prljavice'*, dostupno na

<http://www.tportal.hr/kultura/kulturmiks/374386/Feministicka-umjetnost-1970-ih-ili-divne-prljavice.html>

10 žena, street art umjetnica koje su bolje od Banksyja, dostupno na <http://www.6yka.com/novost/63559/10-zena-street-art-umjetnica-koje-su-bolje-od-banksy-ja>

II DIO

radovi polaznica/ka druge generacije

Feminističke škole Žarana Papić

(april – juni 2016. godine)

FEMINISTIČKA KRITIKA PATRIJARHATA I KAPITALIZMA: ZAŠTO NAM TREBA SOCIJALISTIČKI FEMINIZAM?

Delila Hasanbegović

Često zaboravljena i potisnuta *par excellence* feministička tema, u suštini radnička, je odnos patrijarhata i kapitalizma, odnosno njihova kombinacija koja proizvodi višestruku društvenu nepravdu, čije prve žrtve su žene.

Socijalistički feminizam kao razloge ugnjetavanja žena vidi klasnu eksploataciju, a dodaje i opresiju po godinama starosti, stepenu sposobnosti, spolnom identitetu i drugim osnovama.

Gdje su nam radnički pokreti?

Tužna činjenica je da smo zaboravili_e šta nam rad zapravo znači i kako vratiti i osvježiti borbe i pružanje otpora desktruktivnom kapitalizmu koji se očituje u nepovratnom gubitku radnih mjesta, najtežem siromaštvu, relativiziranju 'ženskog pitanja', klasnom društvenom raslojavanju, privatizaciji javnih dobara itd. Možda smo namjerno zaboravile_i pokrete koji su često diskriminirali žene i koji rodnu ravnopravnost suštinski nisu prepoznali.²¹⁷ Da li smo nakon Prve međunarodne feminističke kon-

217 Kovačević, S. (01.05.2016.). Meni je 8. mart čak i kada je 1. maj. *Libela - portal o rodu, spolu i demokraciji*. Preuzeto sa: <http://www.libela.org/sa-stavom/7437-meni-je-8->

ferencije *Drug-ca – Novi pristup?* (Beograd, 1978.) uopće sposobne prepoznati na koje sve načine trpimo tlačenje i posljedice opresivnih sistema poput patrijarhata i kapitalizma? Da li smo u stanju ponovo artikulirati političke promjene koje želimo i koje su neophodne? Da li smo u stanju povratiti i živjeti *feministički socijalizam* (kako o njemu piše Hilary Wainwright²¹⁸), tu zaboravljenu i zanemarenu fazu djelovanja?

Socijalističke feministkinje se oštro ograđuju od liberalnog feminizma. One zagovaraju antikapitalističke strategije, potpuno ostvarivanje političkih prava žena, radnička prava i sigurnost na radu, skraćanje radnog dana i sedmice, socijalizaciju kućnog rada, socijalizaciju njege djece i odraslih, javno dostupno žensko reproduktivno zdravlje, javno dostupno obrazovanje itd.

Zašto nam je važno jugoslavensko socijalističko naslijeđe? Kratki historijski presjek jugoslavenskog feminizma i socijalizma

Žensko pitanje i položaj žena u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) itekako je bitno izučavati, posebno u kontekstu napora za ravnopravnost spolova i emancipaciju žena. U periodu *bratstva i jedinstva*, društvenog koncepta samoupravljanja koji je podrazumijevao slobodan, radnički, samoodrživ i progresivan sistem uspostavljen nakon Drugog svjetskog rata, promjene koje su se dešavale itekako su se ticale i uključivale žene i njihov položaj i prava. Ubrzana emancipacija i nova prava žene su same osvojile, prije svega ravnopravnim učestvovanjem u NOB-u. Ta osvojena prava su nakon rata ušla i u zakonodavstvo, čime su žene stekle i formalni državni podsticaj i ohrabrenje za emancipaciju i ravnopravnost sa muškarcima.²¹⁹ Komunistička ideologija je isticala važnost i potrebu da žena-radnica postigne jednakost pred zakonom i u životu.

mart-cak-i-kada-je-1-maj/

218 Više dostupno na: <http://www.libela.org/sa-stavom/6984-zasto-sam-postala-feministkinja-socijalistkinja/>

219 Spahić, A., Ždralović, A. et al. (2014). *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, str. 104

Sigurno jedna od najznačajnijih tekovina socijalizma i prvog talasa jugoslavenskog feminizma, ključna za žene, bio je Antifašistički front žena (AFŽ), masovna ženska organizacija koja je svoje emancipatorske ciljeve usmjerila na mobilisanje žena radi obnove, opismenjavanje i prosvjećivanje žena, stvaranje mogućnosti ženama da se zaposle i tako steknu suštinsku ekonomsku samostalnost.²²⁰ Uloga AFŽ-a ogledala se i u davanju ženama prostora da unutar nove ideologije aktivno učestvuju u stvaranju novog odnosa među spolovima i mehanizama za veće uključivanje žena u društvene tokove. Mnoga su prava ženama tada zagarantirana, zahvaljujući njihovoj borbi, predanosti i upornosti, a koja se danas, nespretnim pokušajima prelaska u kapitalistički privredni sistem i nacionalizmom pojačanom repatrijarhalizacijom, oduzimaju na najbrutalnije načine, posebno radna, tj. ekonomska i socijalna prava.

Žensko pitanje i feminističko organiziranje se u toku drugog talasa feminizma (u opoziciji sa državnim/zvaničnim) podižu na novi nivo, realizacijom da rješavanje klasnog pitanja nije riješilo i žensko pitanje, sve predvođeno mladim i obrazovanim ženama iz urbanih centara koje su, uprkos formalnom pristupu obrazovanju i zaposlenju, osjetile razliku između proklamovane ravnopravnosti i svakodnevnog života. Posebno značajna, u kontekstu izlaska feministkinja na javnu scenu i diskutiranja o položaju žena u socijalističkoj zemlji, bila je međunarodna konferencija *Drug-ca – Žensko pitanje. Novi pristup?* održana u Beogradu 1978. godine, u čijem fokusu je bio problem rodne podjele poslova jer su žene, kao i danas, radile na manje plaćenim poslovima, doživljavale nasilje te je od njih očekivano da se bave kuhinjom i rađanjem. Današnja perspektiva pokazuje da je ovim kritičkim događajem feminizam vraćen u javni prostor i da su stvoreni osnovi za udruživanje žena i kreiranje feminističkih pokreta u većim urbanim centrima.²²¹

220 Pantelić, I. (2011). *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945-1953*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, str. 56

221 Spahić, A, Ždralović, A. et al. (2014), *ibid.*, str. 132

(Re)artikulirati socijalističko feminističko djelovanje danas!

U postojećim radnim uvjetima, uvjetima kršenja ekonomskih i socijalnih, pogotovo prava žena koja proizlaze iz radnih odnosa (pravo na zdravlje, porodijske naknade, reproduktivna prava), u vremenu kada su lično i političko povezaniji nego ikada, feministička radnička i antikapitalistička borba je *conditio sine qua non*. Svi pokušaji da se socijalistički feminizam proglasi zastarjelim i prevaziđenim su, prema nekim autoricama, kritičarkama patrijarhata i kapitalizma, velike zamke neoliberalizma koji promovira i provodi dvostruku opresiju žena kroz patrijarhat i kapitalizam, i dovodi ih do neravnopravnosti. Autorice koje zagovaraju socijalističku feminističku orijentaciju naglašavaju da je upravo ona danas neophodnija nego ikad. Tako treba jasno spoznati da nema borbe protiv kapitalizma bez borbe protiv patrijarhata, na svim frontovima osvajanja slobode, a posebno radničkom.

Kućni rad (žena) nekada i sada

Upravo se najintenzivnija borba protiv patrijarhata i kapitalizma odvija u sferi tzv. kućnog rada koji je u takvim uvjetima rodno podijeljen, a gdje se najbolje očituje važnost i kontinuiranost društvene (re)produkcije. Danas žene svjedoče pokušajima vraćanja u privatnu sferu i isključivom nametanju uloga majke, supruge i osobe koja se brine o obitelji. Ono što mnoge feministkinje koje se zalažu za rušenje kapitalizma i patrijarhata ističu jeste porazna činjenica da je kućni rad i dalje neprepoznat, posebno u kapitalističkom sistemu kakav je na snazi. One pri tome ističu da danas ne negujemo kolektivnu feminističku svijest kakva je bila u socijalističkoj Jugoslaviji, kada su žene u sferi društvenog rada bile zaštićene kvalitetnim uslugama socijalne države (socijalno i zdravstveno osiguranje, pravo na besplatni i asistirani pobačaj).

Šta raditi u današnjim okolnostima?

Umanjivanje ljudskih prava na svojoj koži žene svakodnevno osjete. Jedan od razloga za loše stanje jeste i neprepoznavanje feminističke borbe, pogotovo socijalističke (koja neće iskoristiti pa odbaciti žene, što se često dešavalo u vremenu AFŽ-a), kao potencijala za poboljšanje statusa i prava žena u svim segmentima društva. Retradicionalizacija koju je kapitalizam donio se održava na svim poljima zbog 'vječnog' patrijarhata koji se i danas najbolje ogleda u funkcioniranju obiteljskog života i nevrednovanog ženskog rada.²²²

Mnoge autorice koje zagovaraju ponovno učenje lekcija tzv. crvenog feminizma²²³ ističu da je potrebno vraćanje izučavanju socijalističke povijesti borbi koje su uvijek klasne, kolektivne i solidarne, nasuprot individualističkog raspoloženja koji „lične priče“ i individualni izbor vidi kao primarne. Liberalističke tendencije u feminizmu su odvojile feminizam od njegovih univerzalnih poveznica, smatraju, te stalno ugrožavaju emancipacijske politike. Razlog tome je činjenica da liberalizam nikada ne ide niti će ići protiv kapitalističkog režima koji proizvodi, afirmira i reproducira socijalno-materijalne nejednakosti, a sve u svrhu profita velikih korporacija.

Programe socijalističkog usmjerenja feminizam danas treba više nego ikada, kada diskriminacija i eksploatacija na tržištu rada rastu a rješenja ne proizvodimo dovoljno, bez da se bavimo njihovim uzrocima i temeljima; kada institucionalno i obiteljsko nasilje i reproduktivna opresija potresaju naša društva i živote žena. U tom smislu, zaključak je da sve dok ne prepoznamo lekcije socijalističkog feminizma kao ključne za rješenje ovih problema, situacija se neće bitno promijeniti te

222 Kovačević, S. (01.05.2016.), ibid.

223 Čakardić, A. (17.12.2015.). Instrumentalizacija feminizma i zaboravljene lekcije 'crvenog feminizma'. *Otvoreni magazin*. Preuzeto sa: <http://otvoreni-magazin.net/17/12/2015/ankica-cakardic-instrumentalizacija-feminizma-i-zaboravljene-lekcije-crvenog-feminizma/>

će kapitalizam i patrijarhat i dalje rušiti i oduzimati i postojeća, često i krvlju stečena prava.

Korištena i preporučena literatura:

Božinović, N. (1996). Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku. Beograd: Devedesetčetvrta i Žene u crnom

Čakardić, A. (2015). Instrumentalizacija feminizma i zaboravljene lekcije «crvenog feminizma». *Otvoreni magazin*. Preuzeto sa: <http://otvoreni-magazin.net/17/12/2015/ankica-cakardic-instrumentalizacija-feminizma-i-zaboravljene-lekcije-crvenog-feminizma/>

Fraser, N. (2013). How feminism became capitalism's handmaiden – and how to reclaim it. *The Guardian*. Preuzeto sa: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/oct/14/feminism-capitalist-handmaiden-neoliberal>

Kovačević, S. (2016). 8. mart – kako smo se borile. *Libela – portal o rodu, spolu i demokraciji*. Preuzeto sa: <http://www.libela.org/sa-stavom/7177-8-mart-kako-smo-se-borile/>

Kovačević, S. (2016). Meni je 8. mart čak i kada je 1. maj. *Libela – portal o rodu, spolu i demokraciji*. Preuzeto sa: <http://www.libela.org/sa-stavom/7437-meni-je-8-mart-cak-i-kada-je-1-maj/>

Majnarić, M. (2013). Dostojanstvena aktivacija 8. marta umjesto decentnog zaborava Dana žena. *Libela – portal o rodu, spolu i demokraciji*. Preuzeto sa: <http://www.libela.org/vijesti/3482-dostojanstvena-aktivacija-8-marta-umjesto-decentnog-zaborava-dana-zena/>

Spahić, A., Ždralović, A. et al. (2014). *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE

Svirčić, J. (2011). Mlade žene ne smiju pristati da se njihovo

pitanje rješava tek nakon pobjede 99%. *Libela – portal o rodu, spolu i demokraciji*. Preuzeto sa: <http://www.libela.org/razgovor/2342-mlade-zene-ne-smiju-pristati-da-se-njihovo-pitanje-rjesava-tek-nakon-pobjede-99/>

Wainwright, H. (2016). Zašto sam postala feministkinja socijalistkinja. *Libela – portal o rodu, spolu i demokraciji*. Preuzeto sa: <http://www.libela.org/sa-stavom/6984-zasto-sam-postala-feministkinja-socijalistkinja/>

MAJČINSTVO (NI)JE PREPREKA: ŽENA (NI)JE SAMO MAJKA

Amina Selak

Od najstarijih vremena temeljna uloga svake žene bila je njeno ostvarenje u ulozi majke. U različitim kulturama i epohama jedino je položaj žene najčešće bio (još uvijek jeste?) jednako degradirajući i ponižavajući. Činjenica je da žene danas (nažalost, ne u cijelom svijetu) imaju zajamčena reproduktivna prava, ali patrijarhalno društvo i dalje utječe na njihove odluke i nastoji ih zadržati u tradicionalnim okovima koji su nametnuti i učvršćeni kroz historiju. Još uvijek se uloga žene kao majke smatra njenom najvažnijom ulogom koja ima iskonsku snagu sve druge aspekte života ostaviti po strani. Društvo ima jasna očekivanja od žene koja postaje majka i podrazumijeva se da ta očekivanja bivaju ispunjena.

Međutim, šta se dešava kada žene odbiju slijediti davno uspostavljena pravila igre? Žene XXI stoljeća naučene su na slobodu, ne daju se sputati. Njihove bake i majke izborile su se kroz prvi i drugi talas feminizma za prava u kojima one uživaju, blaženo nesvjesne kakve su žrtve bile potrebne da bi se takva prava osigurala. Žene se danas mogu obrazovati na vrhunskim svjetskim univerzitetima, biti zaposlene na važnim ili manje važnim radnim mjestima, zarađivati veće ili manje sume novca. One nastoje živjeti shodo vlastitim životnim izborima i uvjerenjima, slobodne i nezavisne. Šta kada postanu majke? Žena koja je majka – treba

li joj nešto više u životu? Žena koja postane majka gotovo po pravilu u svom okruženju prestaje biti menadžerica, profesorica, frizerka, nuklearna fizičarka, prodavačica. Rođenjem djeteta ona ispunjava svoju temeljnu svrhu: osnivanje porodice i produžavanje ljudske vrste. Njeni doprinosi u području kojim se bavi mogu biti neizmjerljivo važni, ali sve to biva podređeno njenoj novoj ulozi majke. Šta podrazumijeva ta uloga? Zasigurno ne zaposlenu (i obrazovanu) ženu koja nastoji uskladiti svoju karijeru i majčinstvo. Savremeno društvo prihvatilo je žene kao radnice, prihvatilo je ideju o obrazovanju dostupnom ženama, prihvatilo je žene koje grade karijere. Štaviše, žene se čak podstiču na ostvarenje vlastitih uspjeha, iako su na tom putu par koraka ispod muškaraca, time što su manje plaćene u odnosu na muškarce za obavljanje istog posla ili su najčešće prve na listama za otkaz i sl. (Prividno) razumijevanje i prihvaćanje uspješne žene XXI stoljeća nužno se mijenja sa njenim majčinstvom. Žena tada prestaje biti žena, supruga, kćerka, radnica – ona od tog trenutka postoji prvenstveno (i jedino?) kao majka.

Godine 1971. feministice su jasno poručile: „Nismo protiv ljubavi, protiv muškarca i žene koji žive zajedno, protiv onih koji imaju djecu. Mi smo protiv uloge koju žena igra kada postane supruga i majka“ (Hansen, 1997). Cilj pobune feministica nije bio oduzeti ženama pravo da budu majke, naprotiv, cilj je bio dati to pravo svakoj ženi, ne samo udatoj, ne samo heteroseksualnoj. Međutim, ženama je trebalo ponuditi mogućnost izbora. Žena mora imati pravo da sama odluči da li će postati majka, u kojem periodu svog života i pod kojim uslovima. Djeca se ne donose na svijet kada se smatra da je prikladno vrijeme, već kada žena koja dijete treba nositi u svom trbuhu i brinuti o njemu cijeli život osjeti da je spremna na tu ulogu. Takođe, žena mora imati pravo da sama odluči da li uopće želi postati majka, da li ispunjenje svog bića vidi u majčinstvu ili bez njega. Naposljetku, žena mora imati pravo da sama odluči na koji način organizirati vlastiti život i život svog djeteta; da li se posvetiti samo djetetu, ili zadržati

posao i nakon njegovog rođenja.

Sama odluka o majčinstvu ne smatra se upitnom, to je nešto što se podrazumijeva kao *prirodna* potreba i želja svake žene. Kao da bi se žena mogla usuditi odbiti *dar sa neba* u vidu majčinstva! Kao da bi žena mogla biti tako mnogo sebična i uskratiti svijetu još jedno dijete, makar ono bilo neželjeno, nesretno, neuhranjeno! Sa jedne strane, kako navodi Magezis (138, 2001), „žene koje ne mogu ili ne žele imati djecu često osjećaju da na neki način idu protiv nečega što se pretpostavlja da je majčinski instinkt. Čak i kad je žena to u sebi raščistila, ili sa partnerom sa kojim je u zajednici, drugi će postaviti pitanje njenog nemanja djece. To od nje očekuje muško dominantno društvo“. Žene koje ne žele djecu (ili ih ne mogu imati) nazivaju se nerotkinje, što je ekvivalentno nazivu usidjelice za žene koje nisu udate. Takvi (pogrdni) nazivi jasno poručuju gdje je mjesto takvim ženama i kakvo je javno mišljenje o njima. Sa druge strane, žene se sve više odlučuju na život bez djece, sretne, zadovoljne, ispunjene. Takve odluke, posebno kada se javno priznaju kao što je to učinila Marina Abramović, konceptualna umjetnica, izazivaju buru neodobravanja, a žene se često nađu na stupu srama i na njih se sruči sav bijes duboko ukorijenjenih patrijarhalnih normi ponašanja.

Međutim, ako se žena odluči za majčinstvo, društvo sebi daje za pravo preispitivanje njenih kompetencija, počev od životne dobi i bračnog statusa, preko seksualne orijentacije, sve do posla kojim se bavi i budućnosti kakvu planira za sebe i dijete. Majčinstvo se smatra nekom vrstom kolektivnog čina, gdje su svi članovi zajednice pozvani da učestvuju, izražavaju svoje stavove, nastoje utjecati na odluke. Još uvijek nerođeno dijete može se dočekati sa radošću ili sa prezirom, ovisno o okolnostima unutar kojih se žena odlučila za rođenje djeteta. Tužno je što dijete može biti unaprijed obilježeno zbog toga što su narušeni pretpostavljeni i očekivani uslovi unutar kojih je *prikladno* i *pogodno*

donijeti dijete na svijet.

Da bi rodila dijete, žena mora biti u odgovarajućoj životnoj dobi kada je pravo vrijeme za rađanje djeteta. Ko ima pravo odlučiti da li će žena biti bolja majka sa dvadeset pet ili trideset pet godina? Ko može tvrditi da žene nisu individualna bića kod kojih se majčinski instinkt javlja u različitom životnom periodu ili se uopće ne javlja? Dijete treba biti rođeno onda kada je žena spremna na njegovo rođenje i godine ne trebaju imati nikakve veze sa tim. Međutim, majke tinejdžerice gotovo u pravilu susreću se sa neodobravanjem; smatra se da su premlade, nezrele, neodgovorne. One su ostavljene na marginama društva, nose svoje majčinstvo kao neku vrstu sramnog pečata. Ne smatra ih se ravnopravnim sa drugim majkama i potcjenjuje se njihova sposobnost odgajanja djece. Naravno, kada je riječ o tinejdžerskim trudnoćama, često su neplanirane, ali ako tinejdžerka svjesno odabere zadržati dijete, to ide u prilog činjenici da je u sebi našla dovoljno snage, volje i strpljenja za dijete. Sa druge strane, često su i starije majke u jednako nepovoljnom položaju zato što su rodile djecu prekasno, nakon što je biološki sat otkucao. Italijanska pjevačica Gianna Nannini rodila je svoje prvo dijete u 54. godini, što je dovelo do niza rasprava o tome da li je suviše stara za majčinstvo, da li će biti dovoljno dugo u životu djeteta, da li treba postojati starosna granica. Zar može postojati prerano i prekasno kada je riječ o majčinstvu? Nije li pravi trenutak onaj koji žena izabere, budući da se osjetila spremnom za majčinstvo?

Žena koja želi postati majka treba biti u bračnoj, obavezno heteroseksualnoj zajednici. Djetetu su potrebni roditelji koji žive zajedno, jer je to jedino zdravo okruženje za odrastanje. Kakva nepravедna misao! Zar djeca samohrane majke, oca, ili iz istospolnih zajednica ne mogu odrasti u zdravom okruženju? Zašto se samohrane majke doživljavaju kao mrlja na svetom plaštu majčinstva? Doduše, ako je žena, naprimjer, ostala udovica, doživjet će suosjećanje i razumijevanje. Osude su namijenjene

ženama koje dobrovoljno odluče biti samohrane majke, bez uplitanja u brak koji ne žele, sa muškarcem kojeg ne vole, samo zbog djeteta. Lucy Liu, holivudska glumica, samohrana je majka, s tim da je njeno dijete pritom rodila surogat majka, čime je ona napravila dvostruku sablazan. Prije svega, odabrala je sama odgajati dijete, a pritom nije sama rodila. Surogat majčinstvo u mnogim državama svijeta još uvijek je zabranjeno te se o njemu vode polemike: sa jedne strane, kako žene mogu roditi dijete i dati ga drugoj ženi; sa druge strane, kako žena može prihvatiti da joj druga žena rodi njeno dijete, osim ako joj zdravstveno stanje definitivno ne omogućava trudnoću? Još jedna *ugrožena* skupina jesu majke lezbijke. Vrijedi li se zapitati kakve veze seksualna orijentacija može imati sa majčinstvom? Zašto bi to što žena ima intimne odnose sa drugom ženom trebalo utjecati na njenu ulogu majke? Situaciju u vezi sa majčinstvom i brakom, prije nekoliko decenija opisala je Goldman (2001.) koja kaže: „Brak osujećuje, izbezumljuje i korumpira ženina očekivanja. Zar poruka koju brak daje ženi nije: samo kada slediš moje zakone, rodićeš dete? Zar žena nije osuđena na smrt, zar nije osramoćena i ponižena ako odbije da kupi svoje pravo na majčinstvo tako što će prodati svoje telo? Zar nije brak ona institucija koja jedino sankcioniše majčinstvo, mada je dete začeto u mržnji i prisili? Pa ipak, ako se majčinstvo ostvari slobodnom voljom, iz ljubavi, iz ekstaze ili prkosne strasti, zar se onda ne stavlja kruna od trnja na nevinu glavu deteta i krvavim slovima ne upisuje strašni epitaf kopile?“ Bilo bi besmisleno tvrditi da se situacija značajno promijenila od vremena kada su ispisane ove rečenice, budući da je brak još uvijek društvena norma ponašanja, posebno kada je riječ o majčinstvu koje (treba da) se ostvaruje samo u duetu sa očinstvom.

Ako se želi ostvariti u ulozi majke, žena mora biti spremna na potpuno žrtvovanje zarad djeteta. Oni koji čvrsto vjeruju u ovu tvrdnju, trebaju se zapitati kako bi na štetu djeteta moglo biti to što ima samosvjesnu, odgovornu, zaposlenu ženu kao majku? Društvo još uvijek ženu vidi (isključivo?) kroz prizmu njenog ma-

jčinstva. Podrazumijeva se, kako je već navedeno, da uloga majke treba potisnuti sve druge uloge i aktivnosti u životu jedne žene. Postoje, naravno, žene koje dobrovoljno i sa radošću ostavljaju svoj posao po strani i posvećuju se odgoju djeteta. Takve žene osjećaju se ispunjeno i zadovoljno u svojoj novoj ulozi i ne smatraju da im je potrebno nešto više i važno je poštovati njihov izbor.

Međutim, šta se dešava sa ženom koja je uspješna u poslu kojim se bavi i odluči se na majčinstvo? Mora li nužno posao ispaštati, tako što će propustiti napredovanje zbog porodijskog dopusta, preći na skraćeno radno vrijeme, dati otkaz? Mora li nužno njena nova uloga majke ispaštati, tako što neće provoditi dovoljno vremena sa djetetom, ranije će prekinuti dojenje, uzeti dadilju? Da li biti majka automatski znači da žena više ne može biti uspješna premijerka, ugledna znanstvenica, poznata književnica? Da li biti uspješna poslovna žena automatski znači odustati od uloge majke jer će na taj način ispaštati karijera? Da li uloga majke u potpunosti može zamijeniti svaku drugu ulogu koju žena ima? Da li su majčinstvo i karijera u tolikoj mjeri suprotstavljeni jedno drugom, da je nemoguće naći zajednički jezik, neki srednji put koji će omogućiti ženi koja radi da pritom bude majka? Ili ženi koja je majka da pritom radi?

Biti majka ne znači biti *samo* majka. Na primjer, domaćica i pijanistica mogu biti jednako dobre majke, posvećene djetetu. Činjenica da je pijanistica pored djeteta posvećena svojoj karijeri, a domaćica je potpuno predana ulozi majke, apsolutno ne znači da je domaćica *bolja* majka. Na koji način uopće prosuđivati ulogu majke? Ovdje se želi reći da karijera nije preduvjet *dobrog* majčinstva, ali nije ni preduvjet *lošeg* majčinstva. Beauvoir (363, 1982) govori o tome kako bi majka trebala imati mogućnost da podijeli brigu o djetetu sa zajednicom u kojoj živi, kako bi na taj način oslobodila prostor za dodatne aktivnosti kojima se želi/treba baviti. „U jednom društvu valjano organizovanom, gde bi dete velikim delom bilo na teretu zajednice, a

majci ukazivana pažnja i pomoć, materinstvo bi se svakako dalo pomiriti sa zaposlenošću žene. Naprotiv, baš žena koja radi – seljanka, hemičarka ili književnica – najlakše podnosi trudnoću zbog toga što nije opsednuta svojom sopstvenom ličnošću.“ Dakle, žena može spojiti dva svijeta: poslovni svijet i karijeru sa majčinstvom i predanošću djetetu. Da bi uspjela u tome, potrebno je da se cijela zajednica uključi u nastojanja kojima će se osigurati mogućnosti svakoj ženi da radi i pritom brine o djetetu. Licia Ronzulli, italijanska političarka, te Victoria Donda Perez, argentinska političarka i aktivistkinja za ljudska prava, donosile su svoju malu djecu na posao u skupštinu, s tim da je Perez otišla korak dalje i dojila dijete tokom zasijedanja. Njihovi potezi naišli su na osudu velikog dijela javnosti, ali takođe i na podršku. Njih su dvije svojim *radikalnim* potezima pokazale koliko je važno da na radnim mjestima postoji razumijevanje za majke koje imaju malu djecu i kako je vrijeme da se prekine sa diskriminatorskom praksom koja dovodi do toga da žene dobivaju otkaz zbog trudnoće, onemogućava im se napredovanje na poslu ili su na drugi način diskriminirane. Važno je da su žene XXI stoljeća osvijestile činjenicu kako one zaslužuju imati sve što im se nudi u životu i kako majčinstvo nije razlogom da njihova karijera ispašta, ili, sa druge strane, kako uspješna karijera ne smije biti kamen spoticanja njihovoj želji da se ostvare kao majke. Ako otac može biti vojnik koji po nekoliko mjeseci odsustvuje, zašto majka ne bi mogla na isti način napredovati u karijeri? Ako otac može riskirati svoj život time što svakodnevno silazi u rudarsko okno, zašto majka ne bi mogla uraditi isto? Ako otac može zbog važnog poslovnog sastanka propustiti još važniju školsku priredbu, kako se to, zaboga, može zamjeriti majci?

Žena XXI stoljeća ne smije pristati na to da joj majčinstvo oduzima njen identitet, naprotiv, majčinstvo ga treba produbiti, obogatiti. Situaciju lijepo opisuje citat: „Žena više ne želi da učestvuje u proizvodnji rase bolešljivih, slabih, oronulih i jadnih ljudskih bića koja nemaju ni snage ni hrabrosti da zbace jaram

siromaštva i ropstva. Umjesto toga, žena želi manje dece, ali decu koja bi bila bolja, začeta i odgajana u ljubavi i kroz slobodan izbor, a ne kroz obavezu koju nalaže brak. Naši lažni moralisti tek treba da steknu ozbiljan osećaj odgovornosti prema detetu koje je u nedrima žena probudilo ljubav prema slobodi. Radije bi se takva žena zauvek odrekla sjaja i ponosa materinstva, nego što bi na svet donela novi život u atmosferi koja je puna samodestrukcije i smrti. I ako ona postane majka, to je da bi detetu dala najdublje i najbolje što u sebi ima. Da sazreva zajedno sa detetom njen je moto, ona zna da samo na taj način može da doprinese izgradnji istinske muškosti i ženskosti" (Goldman, 2001).

Korištena i preporučena literatura:

Beauvoir, S. (1982). *Drugi pol 2: životno iskustvo*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod

Goldman, E. (2001). *Anarhizam i feminizam*. Beograd: Autonomni ženski centar

Hansen, E. T. (1997). *Mother Without Child: Contemporary Fiction and the Crisis of Motherhood*. Berkeley: University of California Press. Preuzeto sa: <http://publishing.cdlib.org/ucpresse-books/view?docId=ft1d5nb0ft;brand=ucpress>

Magezis, J. (2001). *Ženske studije*. Sarajevo: Magistrat

DJEVOJČICE I OBRAZOVANJE

Almina Šatrović

U vrijeme kada pravim bilješke za ovaj prilog, u toku su pripreme za novu školsku godinu. Šta je sve potrebno kupiti, pripremiti i na kraju imati da bi dijete moglo započeti svoj rad u školi? To me je navelo na razmišljanje o tome da li generalno svaki roditelj osjeti ovakvo uzbuđenje, zabrinutost i sreću u isto vrijeme oko pripremanja djeteta u školu. Vjerovatno da. A da li svako dijete ima priliku da ide u školu? To je već drugo pitanje i na njega je jednostavno dati odgovor. Nema svako dijete pravo na školovanje, iako je pravo na obrazovanje izdvojeno kao osnovno pravo odavno, a prije svega u Deklaraciji o ljudskim pravima iz 1948. godine (član 26.), zatim Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima Ujedinjenih nacija iz 1966. godine (član 13.), kao i u Konvenciji o pravima djeteta (član 28.), u CEDAW konvenciji i još nekim dokumentima.

Dakle, priznato je univerzalno pravo na obrazovanje, na globalnom nivou, ali još uvijek postoji veliki dio našeg modernog svijeta koji to pravo ne priznaje. Ne prepoznaje se značaj obrazovanja iz velikog broja razloga, kao i onog običajnog, vjerskog ili drugog. Ovo se naročito odnosi na obrazovanje djevojčica, čemu bih posvetila nastavak teksta.

Zašto mislim da je važno pisati o obrazovanju djevojčica? Jedan od razloga je što sam i sama nekada bila djevojčica pa sam tokom odrastanja, čak i sada u odraslom dobu, čula, osjetila i

došla u dodir sa stajalištima da je ženi mjesto u kući, da žena nema dovoljno hrabrosti da postigne to i to, ne može se boriti sa velikim ljudima u poslu i sl. Zastupam nekoliko mišljenja zašto treba djevojčicama pružiti obrazovanje. Tu je prvenstveno njena nezavisnost u odraslom dobu, razvijena sposobnost za brigu o sebi, smanjen broj udaja u ranom djevojačkom dobu, smanjenje seksualnog i fizičkog nasilja nad ženama, povećanje ili doprinos ekonomskom razvoju, veća uključenost u političkim angažmanima, čak mi jako dobro zvuči i afrička izreka koja kaže: „Ukoliko obrazujemo dječaka, obrazujemo osobu. Ukoliko obrazujemo djevojčicu, obrazujemo cijelu državu“.

Prema podacima Evropskog parlamenta (European Parliament, 2015) koji, naravno, zastupa ideju da je pravo na obrazovanje jedno od osnovnih ljudskih prava bez kojeg nemamo šansu konzumirati ostala prava, 17% odraslih ne zna čitati ni pisati. Dvije trećine od toga čine žene, procjena je da je to oko 493 miliona žena, statistika koja se nije promijenila u zadnjih dvadeset godina. Djevojčice i žene koje žele pristupiti obrazovanju na razne načine budu zastrašene ili onemogućene da to učine, neke i na najsurovije načine, tjeranjem u udaju u ranim godinama, nametanjem brige o domaćinstvu kao obaveze, sve do diskriminacije na tržištu rada, što su veoma bitne teme same po sebi. Ipak, postoje primjeri žena koje su svojom borbom uspjele dići svoj glas za obrazovanje djevojčica i žena. Christine de Pizan je još u srednjem vijeku govorila i pisala o značaju obrazovanja žena. Nekoliko vijekova kasnije, Mary Wollstonecraft se u svojoj knjizi „Obrana prava žena“ fokusirala upravo na problem obrazovanja. Svoj glas u borbi za pravo na obrazovanje djevojčica su dale i Huawa Ibrahim, Malala Yousafzai, Graca Machel, Ann Cotton, Sheikha Moza i druge. Svaka od njih ima svoju priču i učinile su velike napore za mijenjanje svijesti o važnosti obrazovanja djevojčica. U Evropskoj uniji pravo na obrazovanje je propisano Poveljom o osnovnim ljudskim pravima, gdje se kaže da „svako ima pravo na obrazovanje i pristup kontinuiranog i stručnog

osposobljavanja" (član 14.). Čitajući Povelju moglo bi se reći da svaka zemlja koja je ratificirala Povelju daje mogućnost obrazovanja podjednako svima. Međutim, stvarnost je drugačija. Sama Evropa se suočava sa velikim problemima rodne diskriminacije koja je dosta izražena u obrazovanju. To je jedan od razloga zalaganja Evropskog parlamenta za pismenost i osnaživanje žena, jer je prepoznata činjenica da opismenjavanjem žena smanjujemo siromaštvo, jačamo ekonomski razvoj, rješavamo konflikte, u svakom smislu, doprinosimo zdravlju u svijetu. Evropska agenda ima namjeru jačati i ulagati u digitalno opismenjivanje žena putem Digitalne agende za Evropu, kako bi se osigurao jednak pristup za sve građane, ili putem zdravstvene pismenosti promovirati bolje prevencije.

Žene u sadašnjosti su odlučile otkloniti imidž žene kao jedinke koja treba da ostaje u kući, i osigurati da žene imaju jednake šanse da doprinose progresu čovječanstva. Ovo je nešto u što bih ja željela vjerovati i doživjeti. Mnoge žene iz mog okruženja jesu jake, obrazovane, samostalne, ali da li je zaista svugdje tako? Ako nije, koja priča stoji iza toga što žene nisu osnažene? Ako to posmatramo u smislu moći, razlog je jednostavan: da bi imali moć, trebamo imati kapacitete za to, socijalne, ekonomske, političke ciljeve. Žene to trenutno nemaju pa zato nemaju ni moć koja im je neophodna da bi uklonili gore navedeni imidž – tradicionalno ugnjetavanje žena i djevojčica time da im je mjesto u kući. U ovom momentu pomislim na to da su možda ovi što imaju moć (muškarci) uplašeni na samu pomisao da je žena moćnija. Jer žena svakako jeste moćnija, u njihovim očima, a ukoliko ima jednak pristup svim kapacitetima za moć, postaje moćnija od njih.

Zašto je važno obrazovanje u osnaživanju djevojčica i žena? Obrazovanje se smatra jednim od najvažnijih elemenata za osnaživanje, obrazovanjem žena razvija znanja, svoje vještine, samopouzdanje koje joj je potrebno za cjelokupno učešće u procesu razvoja.

Da se vratim mom početnom pitanju – Šta je to što sprečava djevojčice da jednako učestvuju u procesu obrazovanja? U mnogim izvorima koje sam čitala sam vidjela da su zajedničke tačke:

- slaba pozicija žena u društvu (ovdje mislim na podcjenjivanje sposobnosti djevojčica za uspjeh u školi). Rasprostranjena su mišljenja da one nisu sposobne da nešto postignu ili da jednostavno to nije za njih, jer je njima opet mjesto u kući.
- troškovi obrazovanja: Koliko su porodice spremne uložiti u obrazovanje djevojčica ako već imaju tradicionalno razmišljanje da će se udati, ostati u kući, a, s tim u vezi, njihovo ulaganje u njeno obrazovanje postaje visoki rizik?
- siromašno okruženje škola, osiguravanje da djevojčice imaju sigurno okruženje u školi, što bi potaklo porodicu da je djevojčica sigurna u istoj i da u istu može ići
- Konfliktna područja, ratovi i druga dešavanja smanjuju pristup školama svoj djeci.
- socijalna isključivanja djevojčica, po pitanju invaliditeta, zbog parareligijskih razloga (ako mogu tako reći, jer vjerujem da ni jedna od većih religija ne zabranjuje obrazovanje djevojčica) itd.

A kakva je situacija u Bosni i Hercegovini?

U Bosni i Hercegovini postoji već, takoreći, duga historija o ženama koje su doprinijele razvoju obrazovanja i omogućavanja školovanja djevojčica. Primjer je Staka Skenderova koja je u potpunosti, još od najranije dobi, odstupala od uobičajenog oblika ženskog ponašanja. Naučila je da čita i piše u periodu kada nije postojala ni jedna djevojačka škola i kada je pismenost stanovništva iznosila svega 3% (Čaušević, 2015). Staka Skenderova je osnovala prvu djevojačku školu u Sarajevu 1858. godine, gdje

su organizovani kursevi iz matematike, crtanja, čitanja te učenja staroslavenskog jezika. Učenice su uglavnom bile bosanske Srпкиnje, ali su je kasnije pohađale i muslimanke i Jevrejke. Topal Osman-paša, koji je tada obavljao dužnost vezira u BiH, poslao je svoje kćerke da pohađaju ovu školu. U program škole je kasnije uključena i obuka za buduće učiteljice pa su neke djevojke ostajale da rade u školi. Škola je 1875. zatvorena iz ekonomskih razloga, ali je ostavila traga na putu prosvjećivanja žena BiH (Čaušević, 2015). Još jedna značajna žena koja je ostavila svoj pečat u otvaranju puta ka obrazovanju djevojčica je Mis Irbi (Miss Adeline Irby). Engleskinja Miss Adeline Irby je 1866. godine osnovala žensku školu sa internatom i u te škole je bio uključen veliki broj ženske djece. Pismenost i obrazovanje su se u otomanskom periodu njegovali uglavnom kroz vjerske institucije te se, pored pastoralnog rada, posebna pažnja posvećivala opis-menjavanju.

Dug su put prošle djevojčice i žene iz 19. vijeka do danas, a zbog ograničenog prostora preskočit ću čitav jedan vijek borbe – osvajanja i dobijanja prava – i predstaviti ću trenutnu situaciju.

U školskoj 2015/2016. godini u predškolskim ustanovama u BiH je bilo upisano 22.901 dijete, od tog broja 10.983 su bile djevojčice; ukupno je bilo 1.667 uposlenih odgajatelja, od toga 1.645 žena. U osnovnim školama je bilo ukupno upisano 291.364 učenika, od čega 141.459 djevojčica. U srednjim školama ukupno je upisano 133.268 učenika, od čega 66.523 djevojčica; od ovog broja 43.521 je završilo srednju školu, a od toga 21.183 djevojčica (Agencija za statistiku BiH, 2016). Možemo zaključiti da je u prošloj školskoj godini jedna trećina djevojčica koje su upisale srednju školu istu i završila. Vjerovatno je jako puno razloga za to, a, s obzirom na državu u kojoj živimo, nemamo podatke o tome. Situacija u visokom obrazovanju je dosta drugačija: od ukupno 94.524 upisanih studenata/tica, 51.240 je studentica, a u isto vrijeme apsolviranih je 10.780, od čega

5.984 žene. Ovo istraživanje (Agencija za statistiku BiH, 2016) je rađeno sa ciljem dobijanja statistike obrazovanja da prikazuje podatke o stanju, strukturi i razvoju škola (osnovnih, srednjih i visokoškolskih ustanova), kao i podatke o strukturi učenika/studentata i nastavnika, o rezultatima školovanja i faktorima koji na njih utiču. Podaci su dobijeni od strane entitetskih statističkih zavoda i statističkog zavoda Brčko Distrikta.

Može se zaključiti da od nekih cca 11.000 djevojčica u vrtićima, njih cca 6.000 završava visoko obrazovanje. Prema podacima *Sekundarne analize TIMSS 2007 u Bosni i Hercegovini* (Nenad Suzić et al, 2009), istraživanja koje je urađeno 2007. godine, kaže se da su dječaci postigli neznatno bolje rezultate od svojih vršnjakinja. Značajnije razlike u postignućima zabilježene su u kategorijama „Rezonovanje“, „Istraživački tip zadataka“, „Znanje ekperimentalne metode“, „Vizualizacija“, „Pozitivan uticaj p-primova“. Dječaci su u ovim kategorijama ostvarili od 4%-8% bolje rezultate u odnosu na djevojčice. U kategorijama u kojima su djevojčice ostvarile nešto bolje rezultate razlike ne prelaze 2,5%. Poređenjem rezultata analize postignuća učenika iz BiH u odnosu na učenike susjednih zemalja iz pomenutih domena, može se uočiti da se postignuća bosanskohercegovačkih učenika bitno ne razlikuju od postignuća učenika iz Srbije. Učenici iz BiH, u poređenju sa učenicima iz Srbije, su postigli nešto bolje rezultate u domenu Primjena, te slabije u domenu Razumijevanje. Uočeno je da postoje velike razlike u poređenju postignuća naših učenika u odnosu na postignuća učenika iz Slovenije. Učenici iz Slovenije imaju daleko veći procent tačnih odgovora, sa najvećom razlikom u domenu Razumijevanje (51,9% Slovenija - 28,7% BiH), kao i nezanemarivo manji procent izostavljenih odgovora (9,2% Slovenija - 32,6% BiH). Iz analize rezultata postignuća učenika prema spolu može se uočiti da je u sve tri zemlje nešto veći procent djevojčica koje su tačno odgovorile na pitanja. Trebam istaknuti da je TIMSS jedno od relevantnijih istraživanja rađeno na teritoriju cijele BiH i, što je najbitnije, u

njemu se može vidjeti da su djevojčice u našoj državi ravnopravne u odnosu na dječake po pitanju znanja i vještina.

Sve ovako gledano, vezano za obrazovanje djevojčica u BiH, izgleda dosta lijepo. Međutim, u svim ovim podacima gubimo iz vida sve one djevojčice koje od samog početka nemaju šanse da krenu ni u predškolske ustanove. S obzirom da u manjim sredinama postoje po jedna ili ni jedna predškolska ustanova, a, čak i ako je ima, roditelji nisu u stanju da plate usluge iste, a socijalne usluge ne doprinose baš u podršci za isto. U ruralnim sredinama situacija je jako loša te se za njih mogu primijeniti globalni razlozi zašto djevojčice ne pohađaju školu.

Zaključak mog priloga bi bio povratak na početak, gdje sam u pripremanju za novu školsku godinu. Koliko majki, roditelja sada zaista priprema djecu za isto (u skladu sa mogućnostima), koliko njih ima jednake leptiriće u stomaku od uzbuđenja što dijete kreće u školu, bilo od straha ili veselja što će naučiti nešto novo, razviti se, ojačati? Kako osvijestiti svijet, društvo, porodicu o važnosti obrazovanja, o važnosti jačanja djevojčica? Kako navesti društvo da podrži djevojčice u razvoju i osnaživanju za samostalan život kojim će zasigurno doprinijeti osnaživanju istog? Mnogo je pitanja na koja bih željela dati odgovor, ali smatram da samo podizanjem svijesti, prvenstveno ličnim primjerom, možemo jačati žene, odgajati generacije koje shvataju važnost jednakosti, ravnopravnosti među svima, osviještenosti o postojanju djece koja nemaju isti pristup obrazovanju svugdje u svijetu, kao i djelovati da se to promijeni. Potrebno je smanjiti troškove školovanja da bi bilo prihvatljivo svim porodicama, graditi škole na mjestima koja su pristupačna djeci, pripremati djecu za školu u vidu mogućnosti ranog rasta i razvoja djece, razvijati prilagođen nastavni plan i program koji bi podupirao jednakost i ravnopravnost bez diskriminacije. Ranije sam navela ime Malale Yousafzai, djevojčice iz Pakistana koja je došla u Englesku nakon napada dok je išla u školu. Njeno obraćanje u UN-

u, kao i njeno zalaganje za pravo djevojčica na obrazovanje, je jedan oblik borbe. Ona kaže da su knjige i olovke najmoćnije oružje. „Jedno dijete, jedan nastavnik, jedna olovka i jedna knjiga mogu promijeniti svijet. Obrazovanje je jedino rješenje. Obrazovanje na prvom mjestu.“

Korištena i preporučena literatura:

Agencija za statistiku BiH (2016). *Demografija i socijalne statistike*. Preuzeto sa: http://www.bhas.ba/saopstenja/2016/Saopstenje-obr.%20prethodni_podaci_bos.pdf

Čaušević, J. (ur.) (2015). *Zabilježene: Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar

EU - European Parliament (06.03.2015.). *Every girl and woman has a right to education. No matter where she lives*. Preuzeto sa: <https://europa.eu/eyd2015/en/eu-european-parliament/posts/every-girl-and-woman-has-right-education>

Suzić, N. et al. (2009). *Sekundarna analiza TIMSS 2007. u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje. Preuzeto sa: http://www.aposo.gov.ba/wp-content/uploads/2012/08/Sekundarna_analiza

Povelja o osnovnim ljudskim pravima Evropske Unije (2010). Preuzeto sa: http://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/POVELJA_O_OSNOVNIM_PRAVIMA_EVROPSKE_UNIJE.pdf

FEMINISTIČKA REFORMA ISLAMA – UDARAC FUNDAMENTALIZMU ISPOD POJASA

Amila Mujezinović

Historijski omogućeno retrospektivno analiziranje uloge islama u kontekstu položaja žene u društvu stvara apsurdan konflikt dvije stvarnosti. Jedna od njih jeste prošlost u kojoj islam u samom nastanku predstavlja svojevrsni feministički pokret u društvu koje je do tada ženu lišavalo prava vlasništva i nasljedstva. Druga jeste sadašnjost u kojoj feministički pokreti nastoje ženu odriješiti opresije što na nju vrše tradicionalistička patrijarhalna tumačenja Kur'ana i više od tisuću godina stari islamski zakoni.

Društveno uređenje vremena u kojem islam nastaje služilo je za održavanje stoljećima prije utvrđenih položaja – muškarac kao vlasnik tj. Subjekt, i žena kao vlasništvo tj. Objekt društva. Kao što je kroz historiju ljudskog roda evidentno, najefikasniji način za kontrolisanje društvenih uloga jeste vlasništvo ili novac. Islam, kao religija koja propagira jednakost svih ljudi pred Jednim Uzvišenim Bogom, u samom svom nastanku osigurava za žene prava vlasništva, nasljedstva, neovisnog vođenja finansija, sklapanja bračnih ugovora, zadržavanje prezimena pri ulasku u bračnu zajednicu, kao i mogućnost obrazovanja i samostalnog rada, te prije svega zabranjuje umorstva ženskih novorođenčadi. Narušavanjem predodređenog statusa žene kao figure, kroz osiguravanje ekonomske neovisnosti, islam pot-

pomaže začetke procesa individualizacije i osnaživanja. Iako će se mnogi/e feministi/ce pozivati na veliki zjap između teorije i prakse (koja, zahvaljujući duboko ukorijenjenim običajima, uvijek teško prati teoriju ako ona nosi velike promjene), ne može se negirati da je ideja koju islam donosi doprinijela poboljšanju društvenog položaja žene.

Non progredi est regredi

Mnogi izvori ističu da je sve do 20. stoljeća islamski zakon, naspram legislative zapadnog svijeta, obezbjeđivao u mnogo čemu veća prava i slobode za žene u kontekstu porodičnog života, socijalnog položaja, ekonomske neovisnosti i učešća na tržištu rada (The Oxford Dictionary of Islam). S druge strane, ne treba izostavljati ni činjenicu da je islamski zakon (Šerijat) nastao tumačenjima Kur'ana i Sunneta, kojima su se zvanično, dakako, bavili jedino muškarci, i to u okviru tada izrazito okrutnijeg patrijarhata. Kroz politizaciju religije uslijedila je i implementacija vjerskih zakona kao državnih u islamskim državama. Iako Kur'an zagovara za ženu bolji položaj od onog koji je prethodno zauzimala, islamski zakon je ne tretira kao ravnopravnu članicu društva. Otežavajuća okolnost za uspostavljanje beneficijalnih promjena za status žene u društvu jeste ideja očuvanja izvornog oblika Svete knjige, kao i dogmi uspostavljenih na osnovu Božijih riječi, u cilju očuvanja religije od 'prljanja'. Kako to profesorka islamskih znanosti, Ingrid Mattson, objašnjava: „(...) prema ortodoksnoj islamskoj teologiji, kako je islam posljednja religija, ono što svaka generacija treba nisu novi modeli i praksa (nove 'forme'), nego kontinuirano čišćenje društva od ideja i praksi koje su korumpirale originalni čisti model društva Poslanika. Izjava pripisana Poslaniku Muhammedu - 'Na početku svakog stoljeća, Bog će poslati svojoj zajednici nekoga ko će obnoviti njenu religiju.' - potvrđuje tu svijest da je obnova primarna paradigma za legitimnu socijalnu promjenu“ (Mattson, 2005).

Takvo insistiranje na rigidnosti ustanovljenih okvira života postaje osnova za progresivno zaostajanje islamske zajednice u pogledu rješavanja ženskog statusa, u odnosu na Zapad gdje sekularizacija i industrijalizacija donose nove perspektive.

U daljem društvenom razvoju javljaju se imena pojedinih žena koje se mogu smatrati prvim iskoracima feminizma unutar islama. Jedno od tih imena jeste iranska pjesnikinja Tahirih, rođenog imena Fatimah Baraghani, koju neki izvori navode kao jednu od prvih žena modernog doba koja se bavila (nezvaničnim) tumačenjem Kur'ana. Rođena i odrasla u prominentnoj muslimanskoj porodici, imala je tada za ženu rijetku privilegiju prisustvovanja predavanjima namijenjenim za muškarce, pod vodstvom njenog oca Muhammad Salih Baraghanija, poznatog predavača i tradicionalističkog tumača Kur'ana. Predavanjima je prisustvovala odijeljena platnom od ostatka slušača. Na isti način će u kasnijim godinama biti primorana raditi pri držanju predavanja, a sa pozicije predavača patrijarhat će je brzo smaknuti. Iako je pokazala izražene literarne sposobnosti i napredniji položaj u učenju, naspram muškaraca kojima su predavanja bila namijenjena, primorana je od strane porodice na brak sa tek četrnaest godina. Tahirih je, između ostalog, i primjer značaja društvenog statusa za obrazovne mogućnosti, naročito za žene. Mnogi historičari smatraju da je upravo njezin nivo obrazovanja bio ključan u kasnijem okretanju ka radikalnijim Shaykhi i Babi učenjima. Babaizam, kao religija koja je zagovarala jednakost muškarca i žene, preuzima ulogu analognu onoj koju je islam imao u vrijeme svog nastanka. U takvom profeminističkom učenju Tahirih se javlja kao prva pripadnica ženskog spola, te vremenom postaje istaknuta predstavница religije. Njezina posvećenost ideji babaizma motivisala ju je na, za tadašnju ženu, nezamisliva djelovanja – Tahirih je držala javne govore kroz koje je zagovarala reviziju Šerijata i promovisala babaističku ideju o jednakosti žene i muškarca. Neumoljivo istrajanje u javnom propagiranju Babaizma, kao i prezentovanje istog kroz sami

način života, kroz odricanje poligamije i skidanje vela, dovelo ju je u konflikt sa porodicom kao i državom. Proglašena here-tikom, optužena za pokušaj atentata na kralja Perzije, osuđena je na smrt. Na njenu molbu zadavljena je vlastitim velom. Iako je takva smrt i simbolično ugasila njezin glas, posljednje riječi koje je izgovorila zauvijek će odjekivati kao eho udaraca feminističke borbe o zidove patrijarhata: „*Možete me ubiti čim prije želite, ali ne možete zaustaviti emancipaciju žena*“ (Effendi, 1979).

Vrijeme pokazuje da je upravo. U narednih stotinupedeset godina feministička borba za jednakost unutar islamskog zakona nastavlja se, te traje i danas. Pomaci su mali, napredak je spor, ali dan za dan, evolucija društva i globalizacija, veće mogućnosti umrežavanja i ujedinjavanja, osiguravaju širenje ideje, motiva i hrabrosti za upuštanje u protest protiv patrijarhatom nametnutog načina života, što u islamskim zajednicama, što van njih. U ovom periodu formirana su mnogobrojna udruženja feminis-tica i feminista unutar islamske zajednice koja, upravo snagom jedinstva, pokušavaju pod okriljem tradicije skinuti okove patri-jarhata sa religije koja u samoj svojoj ideji propagira jednakost i jedinstvo. Pored udruženja kojima je osnova podizanje svijesti na globalnom nivou, širom svijeta, žene, svaka za sebe, kroz stav prema sebi, drugima i životu u zajednici, vode revolucionarnu bitku za vraćanje čistoće patrijarhatom zaprljanoj ideji jednako-sti. Nismo u prilici ovdje predstaviti njihova djelovanja, niti ih sve respektabilno pobrojati, ali istaknut ćemo par imena koja trenutno drmaju fundamentalistički kavez od zlata u kojem je islamska zajednica i danas zatočena.

Humanistički islam – islam modernog doba moderne žene

Jedno od istaknutijih imena današnje borbe islamskog feminizma jeste Elham Manea, doktorica političkih nauka, trenutno zaposlena na Političkom znanstvenom institutu Univerziteta u Cirihi, te kao konsultantica švicarskih vladinih organizacija i internacionalnih organizacija koje se bave pitanjima ljudskih prava, a djeluje i kao članica Federalne komisije za ženska pitanja u Švicarskoj.²²⁴ Manea je zagovaračica razdvajanja religije od države te protagonistica humanističkog islama, kako ga sama naziva, tj. reforme islama. Ova ideja leži u posmatranju religije kao društvene pojave te insistira na historijskom kontekstu njenog nastanka, na osnovu čega Manea zahtijeva izvršenje reforme u skladu sa stilom života u 21. stoljeću. Dr. Elham smatra da je svrha svake religije bila obezbijediti viziju pristupa bogu u određenom historijskom trenutku. Kao primjer historijskog oblikovanja religije navodi insistiranje islamista na inkorporaciji tjelesne kazne. Taj je način kažnjavanja bio prisutan u društvu u kojem se islam javlja, te ne potiče iz religije, nego predstavlja metode tadašnjeg vremena koje je vjerovjesnik Muhammed prihvatio jer su bile ustaljene, ali pored toga što se kose sa viđenjima ljudskih prava danas, nisu ni propisane Svetom knjigom, tvrdi Manea²²⁵ (Friedland, 2014).

Ko predvodi – i kuda?

Još jedno poznato ime muslimanskih ratnika za jednakost jeste Amina Wadud, profesorica teologije koja je islam nakon dugogodišnjeg traganja pronašla kao religiju svog bića. Wadud se,

224 Biografija Elham Manea dostupna je na: <http://www.ipz.uzh.ch/en/institut/mitarbeitende/staff/manea.html>.

225 Više o humanističkom islamu Elham Manea govori u videu dostupnom na: <https://www.youtube.com/watch?v=jsHuHe9q57Q>.

pored integracije profeminističkih stavova u svakodnevni život i vlastitu praksu religije, i u akademskoj sferi bavi pitanjima žene u islamu. Autorica je knjiga „Kuran i žena“ (1999) i „Unutar gender džihada“ (2006), kao i mnogobrojnih tekstova na tu temu.²²⁶ Kao jednu od značajnih publikacija ističemo i autorski tekst *Islam iznad patriotizma kroz gender inkluzivnu analizu Kur'ana*. Ovaj tekst također potencira priznanje postojanja historijskog koncepta pri formiranju religije - „Islam je obznanjen u kontekstu dominiranom patrijarhatom, ali također obezbjeđuje put iznad patrijarhata“, te patrijarhat proglašava *shirkom* – narušavanjem božanskog jedinstva, opisujući ga pojmom *istikbar* – posmatranje sebe kao boljeg od drugog, što je u islamu grešno pred Bogom koji je Jedini iznad Svog stvaralaštva, dok su pred Njim i pod Njim sva Njegova bića za Njega jednaka (Wadud, 2009). Njezina predavanja i prakse uporno izazivaju kontraverze u fundamentalističkim islamskim zajednicama, gdje su viđena kao prijetnja za islamsku tradiciju. Ova istaknuta naučnica je 1994. godine držala hutbu (govor pri popodnevnoj molitvi petkom – džumi) u jednoj progresivnoj zajednici Cape Towna te je, inspirisana time, provela naredno desetljeće istražujući ideju vodsta u islamu, a 2005. godine je predvodila miješanu molitvu u New Yorku. Wadud pojašnjava da Kur'an niti Muhammed nisu dali osnovu niti direktnu riječ za postavljanje zakona kojim se žena ograničava od pozicije imama tj. predvodnika molitve. Ovaj zakon, objašnjava Wadud, nastao je tristo godina nakon Muhammeda i prakticirao se sve do 20. stoljeća, kada se različiti progresivni reformatori islama počinju baviti socijalnim i političkim pitanjima unutar religije, te se uviđa da ne postoji utvrđeno teološko ograničenje koje nameće takve odredbe. „Željela sam dokazati da su ljudska bića na horizontalnoj liniji reciprocnosti, što znači da ne postoji uloga definisana rodом ukoliko nije predodređena biologijom.“ (Meringolo, 2013). Koraci kojima

226 Biografija Amine Wadud dostupna je na: http://www.wisemuslimwomen.org/muslimwomen/bio/amina_wadud/.

je pred Bogom ponizna, a pred patrijarhatom prkosna, došla je do prvog reda za molitve, namijenjenog muškarcima, te nadalje istupila ispred njih i postavila sebe, kao ženu koja bi na mnogim drugim mjestima bila primorana moliti se u podrumu ili tavanu, kao ženu kojoj bi na nekim mjestima bilo onemogućeno moliti se u džamiji, na poziciju predvodnice, predstavljaju svojevrsnu revoluciju koja je obznanila postojanje mogućnosti za koju mnogi ne vjeruju da postoji. Istupi u predvodništvo su izazvali naročito burne reakcije – progresivne strane istakle su, naravno, podršku, dok su fundamentalisti žestoko osudili takva smjela narušavanja reda uspostavljenog u cilju očuvanja izvornog oblika islama kao religije.

Dr. Ingrid Mattson, profesorica islamskih nauka, približava nam drugu stranu priče koja kaže da mnogi sunitiski učenjaci tvrde da postoji konsenzus da žene ne bi trebale voditi muškarce u molitvi, iako priznaju da je nekolicina učenjaka učinila izuzetak za porodične kongregacije i opcionalne noćne molitve u Ramazanu, ukoliko je jedina kvalificirana osoba dostupna da predvodi molitvu u tim situacijama žena. Postoje mnoge indikacije u Sunnetu da poslanik eksplicitno određuje da se žene trebaju moliti iza muškaraca kada se muškarci i žene mole zajedno. Dr. Ingrid u svom članku *Može li žena biti imam? Debatiranje forme i funkcije vodstva muslimanke* također navodi da je Sunnet, a ne Kur'an, glavni izvor legislative za molitvu. Hadisi su jedini koji obezbjeđuju znanje o terminima molitvi, strukturi svake od molitvi, načinu izvođenja itd, te se doima da je primarna svrha razmještaja žena i muškaraca pri molitvi zaštititi žene od skrutinizacije muškaraca (Mattson, 2005).

Iznosimo i tradicionalističko objašnjenje ograničavanja pozicije žene u molitvi. Yusuf al-Qaradawi, egipatski islamski teolog i predsjedavajući Internacionalne unije muslimanskih učenjaka, kao odgovor na pitanje vodstva žene u molitvi iznosi sljedeće: „Molitva u islamu je djelovanje koje uključuje različite pokrete

tijela. (...) Povrh toga, zahtijeva koncentraciju uma, poniznost i potpunu sumbisiiju srca Svemoćnom Allahu. Prema tome, ženu, čija struktura prirodno uzbuđuje instinkte kod muškaraca, ne benificira da predvodi muškarce u molitvi i stoji ispred njih, jer to može odvratiti pažnju muškaraca od koncentracije u molitvi i potrebne spiritualne atmosfere. (...) Islam je religija koja uzima u obzir razne aspekte, materijalne ili spiritualne, čovjekovog karaktera. Ne tretira ljude kao super anđele, priznaje da su oni bića sa instinktima i čežnjama. Stoga je mudro da islam za njih postavi rješenja koja ih odvrćaju od podilaženja njihovim čežnjama, naročito pri aktu obožavanja kada se traži spiritualno uzdizanje. Stoga, islamski zakon diktira da samo muškarci mogu pozivati na molitvu i predvoditi ljude u molitvi, i da su ženski redovi za molitvu iza muškaraca, kako bi se izbjeglo uzbuđivanje instinkta kod muškaraca. Navodi se da je Poslanik a.s. rekao: 'Za žene su najbolji redovi (u Molitvi) posljednji, i njihovi najgori redovi su prvi, dok su za muškarce najbolji redovi (u Molitvi) prvi, a njihovi najgori su posljednji.'" (Al-Qaradawi, 2010).

Podvlačenje crte na granici islamskog zakona i slobode žena

Zaniah Anwar, osnivačica organizacije *Sestre u Islamu* (1988) i jedna od glavnih uloga u osnivanju globalnog pokreta pod imenom *Musawah* (2009), kroz rad ovih organizacija došla je u doticaj za muslimankama širom svijeta, te iskustveno prenosi kako mnoge od njih provode svoj cijeli život vjerujući da islamska predanja opravdavaju opresiju pod kojom žive, tj. da je njihovo pokoravanje nametnutim ograničenjima života zapravo pokoravanje bogu i njegovim zakonima. Mnoge žene su, stoga, ograđene mišljenjem da moraju birati između polne ravnopravnosti i religije. *Musawah* (arapski – jednakost) djeluje na vjerovanju da islam nije naklonjen prema muškarcima - patrijarhat unutar musli-

manskih država rezultat je muške interpretacije islamskog teksta, te osnažuje žene na oblikovanje interpretacija, normi i zakona koji utiču na njihove živote, kao i na borbu za legalnu reformu u njihovim državama. Ovu misiju članovi/ice pokreta ostvaruju obezbjeđivanjem edukacije i borbom za prava žena, oslanjajući se na dva glavna alata: progresivnu interpretaciju Kur'ana i standarde internacionalnih ljudskih prava. Jedan od njihovih ciljeva jeste pokazati muslimanima da Šerijat nije božanski zakon, te da je otvoren za raspravu i tumačenje. Dakle, opet govorimo o historijskom kontekstu tumačenja religijskih zapisa koje i Manea i Wadud zagovaraju. Anwar objašnjava da je cilj ovih pokreta naglasiti da sve što znamo o islamu potiče iz ljudske intervencije u riječ Božiju: „Ljudski upliv u božanski tekst producira zakone koji su pogrešivi i otvoreni za promjene“ (Segran, 2013). Ovakve organizacije pokušavaju kroz islamsku tradiciju i vjerovanja približiti ideju feminizma što većem broju žena unutar muslimanskog svijeta, te ih tako osloboditi osjećaja nužnog izbora između prava na jednakost i religije kroz koju se identificiraju. Iako tumačenje termina *islamski feminizam* uveliko ovisi od društva unutar kojeg se javlja, te tako varira od jedne do druge islamske pa i neislamske države, ono po čemu se u osnovi definiše jeste upravo ideja postizanja polne i svih drugih oblika ravnopravnosti u društvu na osnovu riječi Svete knjige, tj. u okviru religije. Neke sekularne feministkinje, u drugu ruku, smatraju da je ovakav pristup uzaludan jer je tumačenje Kur'ana uvijek bilo i biće subjektivno pa, shodno tome, može da se vrši opet i ponovo do unedogled. No, Anwar ističe kako je pristup kroz islam ono što rezonuje sa ženama odrašlim u tradiciji muslimanskog društva, jer upravo je religija izvor njihovih vrijednosti i principa. Na ovaj način izbjegava se prethodno pomenuti sukob unutar ličnosti te se donose odgovori na pitanja iznikla iz fundamentalističkih tumačenja islama, kao što su – da li muž ima pravo da tuče ženu; da li žena mora da se pokorava suprugu; da li muškarac ima pravo na poligamiju itd. Najvažnije, ovim pristupom se religioznim ženama pruža vizija za

jednakopravan položaj bez odricanja boga, naprotiv, pod okriljem njegovih riječi (Segrán, 2013).

Egalitarizam bez kompromisa – evolucija ili revolucija

Generalno posmatrano, fokusirajući se samo na status žene i feministički pokret, zaključak koji se sam nameće jeste taj što govori o neupitnom napretku i neumoljivoj borbi koja za budućnost sprema revoluciju.

No, kako se na kraju ovako osnažujućih priča ne osvrnuti na tragični trenutak među njima? 'Uzbudjivanje instinkta', tj. pokretanje seksualnog nagona muškarca istovjetno neumoljivo koristi se kao validno opravdanje za postavljanje ograničenja u životu jedne i svake žene.

Zašto se pri pozivanju na slabost muškog roda zanemaruje u takvim objašnjenjima prećutana ali očigledna nadmoćnost ženskog roda, u smislu mogućnosti nadilaženja svojih bioloških poriva?

Problem, dakako, ne stvara tek nemogućnost prevazilaženja vlastitog ega i prenošenje tereta svoje slabosti (pomenutog muškog instinkta) na objekt pred kojim je ona evidentna (ženu); problem u globalu ne stvara ni izostavljanje psihologije iza te slabosti (ovdje možemo povući paralelu sa fobijom, gdje čovjeku određene pojave stvaraju 'nelagodan' osjećaj, te on zazire od istih, ne shvatajući da izvor straha nije u pojavama nego u njemu samom, kao ni to da rješenje nije u izbjegavanju istih, nego u psihoanalitičkom pristupu vlastitoj ličnosti, suočavanju sa onim dijelom sebe koji reaguje na tu pojavu).

Globalni problem nastaje ubikvitarnim prihvatanjem tradicionalističkih mišljenja (kako na primjeru pozicije pri molitvi, tako

i u drugim pitanjima ravnopravnosti u društvu) kao pravilnih, a usljed posmatranja učenjaka koji ih iznose kao dovoljno relevantnih za tumačenje riječi boga i poslanika. Takođe, problem podupire i činjenica da u svijetu islama (i općenito patrijarhata), zbog ograničavanja uloge žene u društvu, među respektabilnim učenjacima dominiraju muškarci.

Dr. Ingrid u svom članku pominje da u islamu nema uređenja niti univerzalno priznatog tijela koje legitimizira učenjake, te se poziva na dr. Bernarda Weissa koji u svom djelu *Duh u islamskom zakonu* bilježi: „Muslimanski pravnici uživaju autoritet prema vrlini poštovanja koje im dodjeljuje ostatak društva (...) ovo poštovanje je bilo izrođeno iz iskrenog uvjerenja u ekspertizu pravnika, koja je rezultat dugogodišnjeg profesionalnog treniranja (...). U očima općeg mnijenja, pravnici su doista bili ono što su za sebe tvrdili da jesu, osobe kvalifikovane da odrede šta su to zakoni božiji. Prema tome, socijalna osnova njihovog autoriteta zamršena je sa formalnom osnovom“ (Mattson, 2005).

Dakle, banalizirano, autoritet učenjacima koji predvode islamsku zajednicu te daju upute o načinu života u njoj daje upravo ta islamska zajednica u kojoj je, očigledno, i danas dominantan muški glas. Prema tome, priznanje humanističkih i feminističkih pokušaja reforme islama kao respektabilnih i validnih također leži u muškim rukama, što i jeste zakon patrijarhalnog društvenog uređenja. Pitanje koje se, shodno tome, nameće je – u kojem trenutku će muškarac biti spreman raščlaniti psihološku osnovu svog potenciranja degradacije ženskog položaja u društvu te prestati tražiti kompenzaciju sumnje u svoju snagu kroz oduzimanje društvene snage ženi?

Dodatno, sa religijskog aspekta, zasnivanje objašnjenja tradicionalnih polno baziranih razvrstavanja pri molitvi (i u drugim sferama) na primitivnim, instinktivnim aspektima ljudskog bića degradira čovjekov duh na životinjsko tijelo, dok taj isti čovjek samodeklarirano vrijedi za evolutivno najnaprednije biće ovoze-

maljskog biosistema. Ograničavanje ljuskog duha njegovim tijelom ideja je koja se kosi sa islamskim (i generalno religijskim) viđenjem duha kao vječnog i tijela kao tranzitornog, duha kao snažnog predvodnika i tijela kao tek oruđa ovog života. Prema tome, može se predložiti da nije tek reforma ta koja se sukobljava sa idejom islama, nego upravo podloga na kojoj se zasniva tradicija.

Kada govorimo o ženskom stanovištu, otežavajuće okolnosti u pristupu reformi islama (pored ideje o očuvanju čistoće izvornog oblika) stvara postojanje različitih tumačenja pojma feminizma unutar samog feminističkog pokreta u islamu, razilaženja u definisanju promjena koje ovaj pokret treba da donese ženama, shodno društvu u kojem one žive, kao i pomenuti sukob feminističkih promjena sa naučenim idejama o životu žena u islamu. Ovdje ćemo se ponovno pozvati na Dr. Aminu Wadud koja sa čisto humanističkog stanovišta objašnjava da islamski feminizam prosto tvrdi da 'islam pripada nama svima'. „Islam nije isključivo polje učenjaka, sveštenika ili kreatora politike, već je islam je ono što svaka iskrena, religiozna i obrazovana muslimanka živi u svakodnevnom životu.“ Dr. Amina priznaje da se ni ona nije identificirala kao muslimanska feministkinja dugo vremena, ali da u posljednje vrijeme, doima se, upravo taj termin najbolje opisuje njezin rad na socijalnoj pravdi (Taha, 2013). Socijalna pravda, dakako, jeste osnova feminističkog pokreta i ono što ga predvodi povrh svih unutarnjih separacija. Socijalna pravda i, kako to Wadud dojmljivo naziva, 'horizontalna linija recipročnosti' jeste i osnovni motiv forsiranja daljnjih borbi za promjenu društvenog ustroja. Ženska borba, dakako, neće stati, što se može slobodno zaključiti iz njene historijske progresije, no pitanje je da li je naše društvo sposobno prirodno, evolutivno dosegnuti nivo egalitarizma, ili će se jednakost morati revolucionarno otimati iz ruku moćnih.

Korištena i preporučena literatura:

- Al-Qaradawi, Y. (2010). Woman Acting as Imam in Prayer. *Islamonline.net*. Preuzeto sa: <http://archive.islamonline.net/?p=1230>
- Effendi, S. (1979). *God passes by*. US: Bahai Publishing Trust
- Friedland, E. (2014). Dr. Manea: Striving for Women's Rights and a Humanistic Islam. *The Clarion Project*. Preuzeto sa: <http://www.clarionproject.org/analysis/dr-manea-striving-womens-rights-and-humanistic-islam>
- Mattson, I. (2005). Can a Woman be an Imam? Debating Form and Function in Muslim Women's Leadership. *Ingridmattson.org*. Preuzeto sa: <http://ingridmattson.org/article/can-a-woman-be-an-imam/>
- Meringolo, A. (2013). Amina Wadud, portrait of a Muslim feminist. *Resetdoc.org*. Preuzeto sa: <http://www.resetdoc.org/story/00000022177>
- Segran, E. (2013). The Rise of the Islamic Feminists. *Thenation.com*. Preuzeto sa: <https://www.thenation.com/article/rise-islamic-feminists/>
- Taha, S. (2013). On Islamic Feminism and Woman's Rights: Lecture by Dr. Amina Wadud. *Aquila-style.com*. Preuzeto sa: <http://www.aquila-style.com/focus-points/mightymuslimah/whats-in-a-name-feminist-muslimahs/48078/>
- The Oxford Dictionary of Islam. Women and Islam. Oxford Islamic Studies Online. Preuzeto sa: http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e2510?_hi=6&_pos=2
- Wadud, A. (2009). Islam Beyond Patriarchy Through Gender Inclusive Qur'anic Analysis. *Musawah.org*. Preuzeto sa: <http://www.musawah.org/sites/default/files/Wanted-AW-EN.pdf>

SLUŠKINJE SA DOPRINOSIMA: RAD U KUĆI IZ RODNE, RASNE I KLASNE PERSPEKTIVE

Erma Mulabdić

Još od uspostave patrijarhalnog sistema kao optimalnog poretka, u odnosu na materijalne uslove koji su preovladavali kroz većinu našeg civilizacijskog razvoja, postojala je i podjela rada između muškog i ženskog. U ranim fazama formiranja rodni uloga vjerovalo se da podjele između muških i ženskih uloga proizilaze iz njihovih prirodnih i bioloških razlika,²²⁷ te su se tako formirale djelatnosti koje "prirodno" podliježu jednoj ili drugoj sferi.

Tokom perioda industrijalizacije došlo je do postepenog pomjeranja radnog mjesta iz okvira kuće u tvornice i industrijska postrojenja. Zbog dihotomne paradigme koja je do tada preovladavala, muškarac je dobio ulogu radnika i hranitelja, dok se ženi pripisala uloga majke i domaćice.

Procesom industrijalizacije i jačanjem feminističkih pokreta, žena je počela takođe da izlazi iz kućnog okvira i ulazi na radno tržište. Na tržištu rada došlo je do preslikavanja rodno uslovljenih uloga iz kućnog konteksta, te danas imamo "tipično" muška i "tipično" ženska zanimanja.²²⁸ U tom smislu se govori o

227 Galić, B. (2011). Žene i rad u suvremenom društvu – značaj "orodnjenog" rada. *Sociologija i prostor*, br. 49, 189 (1): 25–48

228 Galić, B. (2011), *ibid.*

tzv. orodnjavanju rada i djelatnosti.²²⁹

Međutim, iako je žena od 20. stoljeća pa na ovamo uspjela da se izbori za pravo na rad van kuće, ono što je ostalo kao tema daljih pregovora u privatnoj sferi jeste rad u kući koji je i dalje ostao kao tradicionalno naslijeđe žene. Rad u kući podrazumijeva obavljanje kućanskih poslova kao što su čišćenje i kuhanje, ali u svom širokom obimu društvenog shvatanja taj posao obuhvata i odgoj i obrazovanje djece, te brigu za bolesne i starije, kao i zadovoljavanje ostalih potreba porodice. Ranija dominantna shvatanja su opisivala rad žena u kući kao nešto prirodno, bez ikakve ekonomske vrijednosti, te da je taj rad jednostavno izraz ljubavi, biološke potrebe ili činjenice da osoba pripada ženskom spolu. U okvirima današnjih shvatanja taj rad se često definiše kao ključni element za društvenu reprodukciju, uzgajanje i održavanje radne snage, te za omogućavanje postojanja infrastrukture društvenih i ekonomskih institucija.²³⁰ On može da bude plaćeni i neplaćeni, a da bi se shvatio barem dio opsega društvenih implikacija rada u kući, on se može analizirati iz perspektive rodnihi uloga, te iz perspektive rasnih i klasnih razlika.

Ulaskom žene na radno tržište pojavila se i potreba žena za balansiranjem posla i rada u kući te brige za djecu. Valiente navodi da žene obično pokušavaju da balansiraju te obaveze, ili traženjem pomoći od drugih žena u porodici (starijih članica), ili kupovinom usluga rada i brige u kući.²³¹ U prvoj opciji radi se i dalje o neplaćenom radu kojeg obavljaju opet druge žene kao neku vrstu cikličnog i transgeneracijskog ispunjavanja rodnihi uloga.

229 Litt, Jacquelyn S., Zimmerman, Mary K. (2003). Global Perspectives on Gender and Carework: An Introduction. *Gender and Society*, Vol. 17, No. 2, pp. 156-165. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/3594685>

230 Litt, Jacquelyn S., Zimmerman, Mary K. (2003), *ibid.*

231 Valiente, C. (2003). Central State Child Care Policies in Post-authoritarian Spain: Implications for Gender and Carework Arrangements. *Gender and Society*, Vol. 17, No. 2, pp. 287-292. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/3594692>

Upravo o toj transgeneracijskoj majčinskoj dužnosti govori i autorica Tobio koja to naziva solidarnošću među generacijama žena.²³² Tobio govori o tri generacije žena – bake, majke i kćerke. Bake opisuje kao “žene od prije” čija se sigurnost dovodi u vezu sa pozicijom u porodici i uvijek zavisi od muškarca. Njen prostor je dom, njeno zanimanje reprodukcija i briga za ostale članove porodice, a njena tipična vrlina je žrtvovanje. Majke opisuje kao žene industrijalizacije koje slavno ulaze na tržište rada, započinju proces transformacije rodni uloga i mijenjaju pravila igre. Raditi za majke predstavlja ključ u potrazi za individualnom nezavisnošću i za gradnjom novog identiteta. Posao je u jednu ruku osnovni element autonomije i sigurnosti žena, a u drugu ruku je to aktivnost u kojoj se žena realizuje i projicira. Na kraju dolaze kćerke koje su, takoreći, vizija samih sebe i potpuna antiteza bakama.²³³

Solidarnost se ispoljava na način da bake preuzimaju brigu za djecu majki (kćerke) kako bi ove imale priliku da se ekonomski i društveno ostvare – tradicionalna uloga baki omogućava transformaciju starih rodni uloga. Međutim, Tobio naglašava da ta situacija solidarnosti ne predstavlja model koji bi se mogao replicirati u budućnosti. Pošto su majke već započele proces transformacije uloga, one ne smatraju da trebaju da učine za svoje kćerke istu vrstu žrtve, te tako ostaje na bakama da dupliciraju svoju ulogu majki brinući se prvo o svojim kćerkama pa onda o svojim unukama, a majke su dobile dvostruku pomoć, prvo u svojoj društvenoj afirmaciji, a drugo u brizi za djecu. Kćerke ostaju izvan ciklusa solidarnosti.

Posmatrajući postmoderno društvo, može se reći da u njemu preovladavaju profili “kćerki” iz opisa autorice Tobio, koje nemaju tu vrstu podrške koju su možda imale njihove majke i prinuđene su da tu podršku traže izvana. Povećanjem ekonomske moći

232 Tobio, C. (2003). Cambio Social y Solidaridad entre Generaciones de Mujeres. Dostupno na: http://e-archivo.uc3m.es/bitstream/handle/10016/19813/cambio_tobio_F_2003.pdf?sequence=1

233 Tobio, C. (2003), ibid.

žena, povećava se i potreba za plaćenim radom u kući i brigom za djecu/starije osobe. U svom radu o porastu plaćenog rada u kući autorica Cox piše o slučaju Londona i faktorima koji su utjecali na širenje ovog sektora. Ona navodi da u kućanstvima gdje žene nose teret reprodukcije i rada vezanog uz taj teret, upošljavanje osoba za rad u kući predstavlja jedan vid olakšanja te uloge i smanjenje tenzija u domaćinstvima u kojima rad u kući nije jednako podijeljen između partnera.²³⁴

Dodatni faktor koji utiče na korištenje usluga rada u domaćinstvu jesu i državne politike u oblasti obrazovanja i ranog rasta i razvoja djece. U zemljama Zapadne Evrope, neoliberalnim politikama državne vlasti, sve više se uskraćuju javne usluge kao što su predškolski odgoj i obrazovanje te javni vrtići. To roditelje dodatno primorava da traže pomoć izvana i plaćaju usluge čuvanja djece. Autorica Valiente govori o tome kako briga za djecu u Španiji ima isključivo obrazovnu dimenziju, a da se zanemaruje utjecaj politika predškolskog odgoja na strukturu radnog tržišta i rodnu ravnopravnost. Kao primjer formiranja politika ona navodi kako je Socijaldemokratska stranka uvijek insistirala na besplatnom predškolskom obrazovanju kao jednom od načina smanjenja klasne nejednakosti.²³⁵

Kada govori o sektoru rada i brige u kući, autorica Cox takođe navodi kako je ovaj sektor rezervisan gotovo isključivo za jedan spol, tj. taj rad je orodnjen. Činjenica da se pretpostavlja da je odgovornost žena da se brinu za djecu i domaćinstvo utiče na rodnu strukturu zaposlenika u tom sektoru. Vrlo je malo muškaraca koji pružaju usluge rada u kući, a ženama je lako naći takav posao jer se podrazumijeva da one najbolje znaju šta to sve uključuje. Barem u Britaniji, za čuvanje djece je potrebna neka vrsta iskustva i obrazovanja, dok je za čišćenje dovoljno samo da

234 Cox, R. (2000). Exploring the Growth of Paid Domestic Labour: A Case Study of London. *Geography*, Vol. 85, No. 3, pp. 241-251. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/40573705>

235 Valiente, C. (2003), pp. 287-292.

je osoba ženskog spola. Za muškarce koji se prijave za čuvanje djece se smatra da su "perverznciji" ili čudaci te ih ni agencije u tom sektoru ne angažuju.²³⁶

Kao što je navedeno ranije, plaćeni rad u domaćinstvu ima svakako i svoju klasnu dimenziju, što je najočitije u razvijenim zemljama koje su bile najizloženije transnacionalizaciji rada i učestalim i povećanim migracijama radne snage. Globalizacijom radnog tržišta i umrežavanjem država došlo je do transformacije ekonomija, deindustrializacije i širenja nisko plaćenih djelatnosti, te sive ekonomije. Zakoni koji regulišu imigraciju u razvijenim zemljama su često vrlo strogi, a socijalne politike su ograničene i nejednake, što doprinosi situaciji u kojoj su mnogi imigranti primorani da rade u prekarijalnim uslovima.²³⁷

Cox navodi da u Velikoj Britaniji migranti ulaze u sektor rada u domaćinstvima zbog neriješenog imigracijskog statusa, potrebe za smještajem ili zbog nedostatka priznatih diploma ili nedovoljnog poznavanja jezika. Ženama migrantkinjama je lako ući na tržište rada u domaćinstvu jer se pretpostavlja da sve žene znaju kako raditi po kući. Čak se u intervjuima sa agencijama za čišćenje u Velikoj Britaniji pokazalo da žene koje dolaze iz južne Evrope ili Filipina glase za bolje radnice nego Engleskinje. Obično se do radnica dolazi neformalnim putem, kroz mreže poznanstava gdje preporuke komšija vrijede više nego zvanične kvalifikacije.²³⁸ Iz ovoga slijedi zaključak da rad žena koje dolaze iz tzv. trećeg svijeta, a koji je uglavnom u sektoru domaćinstva i brige za djecu, uveliko potpomaže ekonomsku ekspanziju razvijenih zemalja.

Zbog velikog broja neprijavljenih radnika i radnica u sektoru rada u domaćinstvu devedesetih godina, Evropska Unija je proteklu deceniju radila na formalizaciji te djelatnosti, njenoj klasifikaciji i sprječavanju eksploatacije tih radnika, te produbljivanja rasnih i

236 Cox, R. (2000), pp. 241-251.

237 Litt, Jacquelyn S., Zimmerman, Mary K. (2003). pp. 156-165.

238 Cox, R. (2000), pp. 241-251.

rodnih razlika koje se vežu uz ove djelatnosti.

U izvještaju Eurofound za Španiju, iz 2002. godine, navodi se sljedeće:

„Sa porastom broja žena u plaćenju ekonomiji, rad u kući sada sve više obavljaju druge žene za nisku platu. Umjesto da se taj rad dijeli između članova porodice (što je otežano u današnjem društvu zbog povećanog broja radnih sati članova porodice i neprestanog dodjeljivanja tih poslova ženama), rad u kući sada u većini slučajeva obavljaju siromašne žene, često imigrantkinje, u okvirima sive ekonomije.“²³⁹

Deset godina kasnije, u izvještaju iz 2012. godine konsultantske kompanije Orseu za Generalni Direktorat za zapošljavanje, socijalnu politiku i jednake mogućnosti Evropske komisije, navodi se niz primjera javnih politika država članica koje su do sada pokušale da formalizuju plaćeni rad u kući i izjednače ga sa svim drugim registrovanim djelatnostima. Takođe se govori o načinima upošljavanja u tom sektoru – direktno upošljavanje koje se bazira na bilateralnom odnosu poslodavca i zaposlenika, te indirektno gdje je treća strana agencija koja pruža usluge. Statistiku direktno uposlenih od strane domaćinstava je navodno lakše pratiti i njih je 2011. godine bilo oko 2,6 miliona u EU, sa najvišom stopom zaposlenosti u zemljama južne Evrope. Teže je pratiti zaposlenost u agencijama zbog načina na koji one klasificiraju taj rad, najčešće kao “socijalni rad bez smještaja”, i broj zaposlenih pod tom kategorijom je 2011. iznosio 4,8 miliona u EU, a najviše ih je bilo u zemljama sjeverne Evrope i Skandinaviji.²⁴⁰

Iz ovoga se može zaključiti kakav stav imaju zemlje Evrope prema plaćenom radu u kući, u odnosu na kulturološke i društ-

239 Eurofound (EIRO, 2002). Spain: Domestic work examined, dostupno na: <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/2002/05/feature/es0205206f.htm> (moj prevod)

240 Farvaque, N. (ORSEU, 2013). Developing personal and household services in the EU. A focus on housework activities. Izvještaj prema DG Employment, Social Affairs and Social Inclusion, dostupno na: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&pubId=7664>

vene razlike među njima. U izvještaju se takođe navodi da je u zemljama kao što su Španija i Italija do 70% rada u ovom sektoru neprijavljeno, a u Njemačkoj čak 90%.²⁴¹

Iz svega navedenog moguće je zaključiti da se rad u kući ili domaćinstvu, te briga za djecu i starije može posmatrati iz različitih perspektiva, kao što su rodne uloge, ekonomske i društvene prilike, te rasne i klasne razlike. Višestoljetno shvatanje da je rad i briga za domaćinstvo prvenstveno uloga žene zbog njenih prirodnih i bioloških osobina se sve više dovodi u pitanje, kao i činjenica da taj rad nema ekonomsku vrijednost. Samim tim da veća prisutnost žena na tržištu rada iziskuje dodatnu pomoć izvana, i da je ta pomoć sada dio sektora zapošljavanja, govori suprotno, tj. da rad i briga u domaćinstvu itekako potpomažu ekonomski razvoj društava. Pored toga, plaćeni rad u kući pridonosi većem učešću žena u svim društvenim sferama, i njihovoj autonomiji. Međutim, očigledno je da u okvirima kapitalističkog shvaćanja rada u kući nije moguće izbjeći njegovu patrijarhalnu dimenziju, a to je da taj rad najčešće obavljaju druge žene, da li starije članice porodice, ili žene nižeg društvenog staleža koje svoj rad prodaju ženama višeg staleža koje taj rad sada mogu i da plate. Nerijetko rad u domaćinstvu ima i rasnu perspektivu, koja je najvidljivija u razvijenim zemljama u kojima je zbog povećanih migracija i neregulisanosti ovog sektora u početku došlo do proliferacije žena migrantskog porijekla u tom sektoru. Ta situacija je stvorila plodno tlo za dalje produbljivanje rodne i ekonomske neravnopravnosti, te stvaranje stereotipa o ženama drugih nacionalnosti. U posljednjih nekoliko godina zemlje Zapadne Evrope su počele raditi na zaustavljanju sive ekonomije u sektoru rada u domaćinstvima sa različitim razultatima uspjeha, ali, generalno, regulacijom sektora i obezbjeđivanjem radničkih prava za one najugroženije.

241 Ibid.

Korištena i preporučena literatura:

- Cox, R. (2000). Exploring the Growth of Paid Domestic Labour: A Case Study of London. *Geography*, Vol. 85. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/40573705>
- Eurofound (EIRO, 2002). Spain: Domestic work examined. Dostupno na: <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/2002/05/feature/es0205206f.htm>
- Farvaque, N. (ORSEU, 2013). Developing personal and household services in the EU. A focus on housework activities. Izvještaj prema DG Employment, Social Affairs and Social Inclusion. Dostupno na: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&pubId=7664>
- Galić, B. (2011). Žene i rad u suvremenom društvu – značaj "orodnjenog" rada. *Sociologija i prostor*, br. 49, 189 (1)
- Litt, Jacquelyn S., Zimmerman, Mary K. (2003). Global Perspectives on Gender and Carework: An Introduction. *Gender and Society*, Vol. 17, No. 2, Global Perspectives on Gender and Carework. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/3594685>
- Valiente, C. (2003). Central State Child Care Policies in Post-authoritarian Spain: Implications for Gender and Carework Arrangements. *Gender and Society*, Vol. 17, No. 2, Global Perspectives on Gender and Carework. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/3594692>

KUĆNI RAD JE JEDAN RAD I JEDAN RAD JE KUĆNI RAD

Hana Ćurak

Kada bismo na grafikonu mapirali feminističke probleme između privatnih (x) i javnih (y), dobili bismo jedan ispunjeni pravougaonik čija je površina jednaka uzaludnošću tog mapiranja. No, nakon tako provedenog vremena, sa sigurnošću bismo mogli tvrditi da postoje određeni feministički problemi koje nam je bilo teže koordinatima približiti jednoj ili drugoj osi. Zamišljajući sebe nad milimetarskim papirom, čini mi se da bi me pozicioniranje problema neplaćenog kućnog rada poslalo nazad u peti osnovne, vrijeme kada sam, kao i armije djevojčica prije mene, definitivno odustala od matematike.

No, pozicioniranje problema neplaćenog kućnog rada je iznimno bitno, budući da se radi o problemu koji se, bez obzira na bilo koje gabarite poput klase, rase ili geografske pozicije, prožima kroz živote nana, majki i kćeri na vrlo specifične načine. Zbog njegove sveobuhvatnosti, ovaj problem se može promatrati iz mnogih perspektiva. O neplaćenom kućnom radu, recimo, možemo pričati kroz valoriziranje netržišnog kućnog rada kojim se kućni rad, kroz različite parametre, mjeri poput GDP-a ili GNP-a kako bi se demonstrirao njegov doprinos ekonomskom uspjehu zemlje. O neplaćenom kućnom radu možemo govoriti kao o radu iz ljubavi, što onda znači da govorimo o historiji nejednakosti koja u svojoj osnovi ima osiguravanje temelja tržišne

ekonomije na nevaloriziranim prekarnim servisima uslovljenim rodom, bez obzira na društvene i političke uvjete. Možemo govoriti o nizu antropoloških ili socioloških trendova koji neplaćeni kućni rad posmatraju kroz odnose u kućanstvu, braku, te njihovom penetriranju u šire društvene kontekste. Možemo, poput brojnih mama, kućni rad posmatrati kao oslobađanje od stresa, ali onda trebamo da postavljamo mnoga pitanja, od kojih bi jedno moralo biti: zašto baš ta aktivnost kao oslobađanje od stresa? Možemo baš taj neplaćeni kućni rad staviti u centar problema bez imena pa vidjeti kako nam svijet izgleda onda. Možemo braniti našu poziciju u kojoj kritikujemo odnos ka kućnom radu mnogobrojnim statistikama koje ilustruju koliko se češće žene bave njim. Takođe, možemo problematizirati plaćeni kućni rad i njegu daleko od kuće (*Ko sprema kuću naše spremačice?*), uvodeći, ako je imalo izostajala, i globaliziranu dimenziju kućnog rada. Možemo brojati sate i sate reklama na kojima uzbuđene kućanice ubacuju veš u mašinu, možemo krojiti protuargumente ideji da muškarci jednostavno ne znaju tako dobro pospremiti, možemo ulaziti u internet rasprave o tome šta je, zapravo, kućni rad. Na kraju, neplaćeni kućni rad možemo gledati kao još jedan front aktivističke borbe kojoj na bajracima piše *Nadnice za kućni rad*.

Globalno

I zaista, *Nadnice za kućni rad* su 70-ih u mainstream privukle razgovore o kućnom radu, dovodeći ih čak do UN konferencije 1985. godine, kojom su mnoge zemlje potpisale rezoluciju i paragraf 120, obavezujući se da će „uračunati sav ženski plaćeni i neplaćeni rad - u kući, na zemlji ili u zajednici - u svoj GNP“ (Caring Labor, 2016). Ciljevi ove kampanje, započete u Italiji a nastavljene u SAD-u, UK-u te Trinidadu i Tobagu, bili su orijentirani ka omogućavanju nadnica za sve žene. Ideja kampanje se bazirala na tome da mogućnost kapitalističke strukture počiva na že-

ninim rukama, tojest da žene svojim radom u kući omogućavaju prostor i vrijeme članova svoje porodice za rad van nje. Ako je to tako, zagovarale su Selma James, Maria Dalla Costa, Silvia Federici i njihove kolegice, onda bi država morala prepoznati ovaj rad te ulagati u njega. Kampanja je trajala nekoliko godina i bila je uspješna do mjere u kojoj je proizvela jedno potpuno novo shvatanje kućnog rada, kontekstualizirala ga u već postojeće feminističke lobije koji u osnovi nisu bili nužno identitarni, već radnički, te potaknula diskusiju o tome koja je priroda kućnog rada, tojest, da li je moguće izmijeniti. Konačna manifestacija zagovaranja bio je *Slobodan dan za žene*, po uzoru na islandski ženski štrajk iz 1975, ali njegovi stvarni zahtjevi su ostali (parcijalno) ostvareni jedino u zemljama sa tradicionalno jačom lijevom i demokratskom tradicijom. Kao dio većeg globalnog duha tih godina, kada se propitivao dotadašnji, fordovski način proizvodnje, *Nadnice za kućni rad* je bio pokret koji nam je omogućio da kućni rad posmatramo ili kao rad ili kao ulogu te, u skladu sa odabranim, razumijemo njegove korijene i mogućnost njegovog redefinisanja.

Lokalno

Međutim, ne treba precijeniti ovaj pokret. Iako je on popularizirao debatu koja je do tada izostajala iz dominantnih feminističkih i radničkih kanona, njegova je perspektiva uska i ciljano aktivistička, a polje djelovanja međunarodno. Neplaćeni kućni rad ostaje zona nepravdičnosti na mnogo nivoa koji ne moraju nužno biti povezani sa državom ili kreiranjem državnog kao konačnog opravdanja. Neplaćeni kućni rad nije, za razliku od plaćenog, rad na koji se osoba odlučuje ponukana određenim društvenim trendovima. Neplaćeni kućni rad je također dio igranja uloge žene u porodici, uloge na koju se uči i privikava, uloge koja se često mora osvijestiti, da bi se od nje odmaklo ili je se shvatilo. Ova uloga ne prestaje čak ni osvješćivanjem, ona je duboko

utkana u funkcioniranje naizgled praktičnog svakodnevnog života. Tako je uloga žene u porodici uloga osobe na koljenima sa krpom u rukama koju ostali članovi porodice u tim trenucima izbjegavaju vidjeti, čuti ili razgovarati s njom. Rješenje ovog problema na lokalnom nivou nudili su različiti oblici ženske slobodarske samoorganizacije, za čiji bi lokalni primjer mogli eventualno uzeti sekciju *Majka i dijete* AFŽ-a u Jugoslaviji (AFŽ Arhiv, 2016). Međutim, ni ti pokušaji nisu značili da antifašistkinje koje se na smjene bave djecom drugih antifašistkinja manje kućnog vremena provode u ribanju toaleta, a više u borbi za bratstvo i jedinstvo. Stoga, jedina neposredna borba za pravičnost u kućnom radu čini se ona osobna. No, ona je ujedno i najteža te skoro nemoguća za izvesti, ako uzmemo u obzir parametre koji čine svakodnevicu jedne prosječne osobe u nekom dijelu planete.

Osobno

Ako pogledamo trenutne statistike, recimo one po kojima 75% djevojčica potvrđuje da obavlja dnevne kućne poslove, za razliku od 65% dječaka (Wade, 2015), te da se njihovi kućni poslovi razlikuju, može nam se učiniti beznadežnim uopće razgovarati o oblicima organizacije koja bi riješila pitanje neplaćenog kućnog rada u modernom društvu i na osobnom nivou. Druge statistike, poput onih da dječaci duže kroz djetinjstvo dobijaju džeparac kao nagradu za kućni rad, (ibid, 2015), ili onih na drugoj strani spektra – onih gdje se djevojčice prvom menstruacijom šalju za udaju u drugu kuću, dodatno ilustriraju problem neplaćenog kućnog rada koji prevazilazi problem rada kao takvog. Teško je razlučiti koliko je unutar određene kućne sfere uopće moguće zahtijevati bilo kakav drugačiji tretman žene. Kućni rad nije izolovan problem i ne postoji isključivo zbog *patrijarhata*, tojest normi koje su njegov dio. Kućni rad je uslovljen i siromaštvom, nasiljem i drugim sferama koje u fem-

inističkom aktivizmu također dobijaju pažnju. Kao nerazlučivi oblačići uzroka i posljedica, ovi problemi plutaju nebom iznad staklenog stropa, u koji jednako ne smiju pogledati ni mama, ni njena dvanaestogodišnja kćer.

Problem problematiziranja

Na kraju, čini se mogućim problematizirati kućni rad, ali je za primjenu osmišljenih sredstava potrebno još vremena i interesa za ovakve teme. No, zašto nešto tako banalno, a tako komplikirano, uopće problematizirati? Fronta o kojoj govorimo sve vrijeme je iznimno privatna i funkcionira upravo zbog žene koja je održava. Privatnost fronte na kojoj je borba za pravičan kućni rad efektivna utoliko otežava tu borbu. Uz to, diskreditovanje kućnog rada kao manje važnog u određenim kanonima, nerijetko također feminističkim, ne doprinosi ni na koji način. Diskreditovanje takvog problema ne nudi rješenja za druge, bitnije probleme, a ovome oduzima na kredibilitnosti i prije no što je on u potpunosti sročen. Ignorirati problem kućnog rada, ili ga označiti buržujskim, znači zalagati se za krilaticu *ma to ti je čas posla*. Svaki od tih časova posla u konačnici je povezan sa nižim stopama obrazovanja djevojčica, nižim plaćama za žensku radnu snagu te, ako nijednim drugim, onda nizom emocionalnih i psiholoških problema unutar društva na koje feminizam već, iz drugih perspektiva, pokušava dati odgovor.

Korištena i preporučena literatura:

Caring labor: An archive. Preuzeto sa: <https://caringlabor.wordpress.com/>

Collection of pamphlets, broadsides, and clippings related to the International Wages for Housework Campaign (1990).

London, England: The Campaign.

Dopis Glavnom odboru AFŽ-a za Bosnu i Hercegovinu u vezi savjetovanja sa rukovodiocima sekcije "Majka i dete", od 19.05.1946. AFŽ Arhiv. Preuzeto sa: <http://www.afzarhiv.org/items/show/327>

Federici, S. (2004). *Caliban and the witch*. New York: Autonomedia

Federici, S. (2012). *Revolution at point zero: Housework, reproduction, and feminist struggle*. Oakland, CA: PM Press

Federici, S., & Sitrin, M. (n.d.). Social Reproduction: Between the Wage and the Commons. Preuzeto sa: <https://roarmag.org/magazine/social-reproduction-between-the-wage-and-the-commons/>

Gonik, V. Is Housework Soluble in Love? [Pdf]

Julie McIntyre (March 19, 2012). Care Work and the Power of Women: An Interview with Selma James. Preuzeto sa: <https://viewpointmag.com/2012/03/19/care-work-and-the-power-of-women-an-interview-with-selma-james/>

Lisa Wade (2015). Children, Chores, and the Gender Pay Gap at Home - Sociological Images. Preuzeto sa: <https://thesocietypages.org/socimages/2015/03/16/children-chores-and-the-gender-pay-gap-at-home/>

Marina Vishmidt (2011). Human Capital or Toxic Asset: After the Wage. Preuzeto sa: <https://caringlabor.wordpress.com/2011/02/08/marina-vishmidt-human-capital-or-toxic-asset-after-the-wage/>

Moses, C. G., & Hartmann, H. I. (1995). *U.S. women in struggle: A feminist studies anthology*. Urbana: University of Illinois Press

Pat Mainardi of Redstockings (1970). The Politics of Housework. Preuzeto sa: <http://www.feministezine.com/feminist/modern/The-Politics-of-Housework.html>

ŽIVOT U MIRU NAKON SILOVANJA U RATU – SILOVANJE, TRANSGENERACIJSKA TRAUMA

Kristina Ljevak

Kosovski reditelj Isa Qosja nije od onih koji su češće na crvenom tepihu već u vlastitoj dnevnoj sobi, niti je od onih čije će fotografije dnevne sobe krasiti stranice šarenih magazina. U vremenu površnosti i koncentracije konzumenta/ice na sadržaj u maksimalnom trajanju od 15 minuta, ni Qosjin opus nije previše blizak široj publici.

U praskozorje rata u Bosni i Hercegovini, štitenici/e sarajevske klinike za duševne bolesti koja se nalazila na prvoj ratnoj liniji, izmješteni/e su u vrtić koji se nalazio na djelimično sigurnijoj teritoriji. Oni/e koji nisu bili/e iz Sarajeva, jasno je, nisu mogli biti upućeni/e na kućno liječenje i brigu najbližih. O njima su, u okviru skromnih ratnih kapaciteta uz konstantnu nestašicu adekvatnih lijekova, brinuli/e ljekari/ke i medicinsko osoblje kojima je etika bila ispred novouspostavljenih ratnih pravila. Prošlo je 20 godina od potpisivanja mira i nikome scena u kojoj grupa odraslih ljudi, od kojih svako/a u svojoj psihozi i neurozi živi i povremeno objeđuje za stolicima, krevetićima, čašicama i šoljicama, nije bila dovoljno filmična. O pogubnosti i besmislu rata višeslojnih poruka se može poslati kroz prikaz *pojeftinjenja* života onih koji su i u miru na margini. I takve slike duže se uklešu u pamćenje, već što su dokumentaristički i novinarski načini prebrojavanja

krivaca uz vječno pitanje ko je prvi počeo i zanemarivanje žrtava. Izgleda da je rijetki koji to zna upravo Isa Qosja koji je 2005. godine snimio film *Kukumi* u kojem srećemo grupu štíćenika/ca koji izlaze u *stvarni svijet* nakon što se kapije dvorišta duševne bolnice pred kraj rata otvaraju. Zahvaljujući preskromnim produkcijskim uslovima u kojima kosovska kinematografija nastaje, naredni Qosjin film čekali/e smo devet godina. I dočekali/e masterpiece *Tri prozora i vješanje*.

Patrijarhat ne miruje

Ovaj film trebalo bi uvrstiti u sve programe rodni studija, sve mirovne i slične konferencije, zapravo trebao bi biti dio obavezne *lektire* u svim školama, od osnovne pa nadalje. Seksualno ratno, ili u bilo kojem vremenu, nasilje nad ženom ne završava se samim činom. U patrijarhalnim sredinama kakva su kosovska i naša, ono se nastavlja u porodici, lokalnoj zajednici, užoj i široj porodici, među komšijama i susjedima. Žena žrtva seksualnog nasilja u patrijarhalnim sredinama percipira se kao krivac, onda kada odluči da progovori o vlastitom iskustvu traume postaje trajno stigmatizirana. O tome je Isa Qosja snimio film *Tri prozora i vješanje* te uspio reći neizrecivo, savršenom rediteljskom preciznošću dočarati nivo bola i pakao života kroz koji prolaze žene žrtve silovanja u dominantno muškom društvu koje se teže nosi sa *okaljanom porodičnom časti* već spoznajom da su dužni biti podrška vlastitim ženama. Qosjina slika trošne gostionice u kojoj se odvija seoski život negdje *na kraju svijeta*, kao metafore za društveni sud koji donosi odluke o tuđim životima i načinima na koje se nositi sa vlastitom traumom, više već bilo koji televizijski izvještaj s kraja dnevnika upoznaje nas sa životom žena koje su preživjele silovanje. I životom nakon silovanja. S njegovom filmskom pričom jedino se može uporediti lično prisustvo na sudskim svjedočenjima žena žrtava silovanja koje trajno mijenja percepciju života i donosi spoznaju da nema razlike između *rat-*

nog i mirnodopskog patrijarhata, te da je silovanje kao dio ratne strategije posljedica savršenog poznavanja patrijarhalnih okvira u kojima se odvijalo.

Prema iskustvima osoba koje su prisustvovalе svjedočenjima o ratnom seksualnom nasilju, stiće se dojam da ne postoji ništa što će žena reći a da ne bude iskorišteno protiv nje. Takav odnos prema žrtvi nije samo posljedica ponašanja muškaraca sudija i svjedoka odbrane. Patrijarhat ne miruje i u svoje redove regrutuje ponajbolje predstavnice žena, one koje su savršeno preuzele patrijarhalnu matricu i koje se u svojstvu svjedokinja odbarane još žučnije zalažu za degradaciju žrtve. U filmu naslovom u produkciji Helsinškog odbora za ljudska prava, autorice Izabele Kisić, pod nazivom *Šta hoće žene na desnici*, vidimo snimak svjedočenja liderke Demokratske stranke Srbije, Sande Rašković Ivić, pred Haškim tribunalom 2000. godine, u svojstvu svjedokinje odbrane na suđenju optuženima za silovanja Bošnjakinja u Foči. „Osoba koja kaže da je silovalo 150 muškaraca, mora da se seća i događaja, jer ako se seća broja muškaraca, onda bi trebalo da se seća i detalja o tome, znači svaki muškarac za nju bi trebalo da bude jedna traumatska priča, s tim što se ona onda mora sećati i boje njegovih očiju i gde se to dogodilo“, kaže svjedokinja, inače doktorica psihijatrije i u to vrijeme direktorica beogradskog Centra za psihoze. Obaveze prema ideologiji koju zastupa bez sumnje su ispred lječničke etike, te Rašković Ivić kao dodatni argument navodi činjenicu da ne postoji medicinska dokumentacija o silovanjima što bi trebalo da ukaže kako se silovanja nisu ni desila. Medicinska dokumentacija iz koncentracionih logora u nadležnosti vojske čiji su vojnici izvršavali silovanja nije nešto što praksa poznaje, što očigledno nije i dovoljan razlog da ga kao argument na suđenju Rašković Ivić ne spomene. U suprotnim primjerima, kada bi se žene sjetile nekog detalja, poput vremena kada se silovanje desilo, ukoliko je u prostoriji postojao sat, umanjila bi se vjerodostojnost svjedočenja *jer - kako je u tom trenutku uspjela pogledati na sat*.

Solidarnost kao politički čin

O okolnostima u kojima žene žrtve ratnog silovanja žive svoj posttraumatski život razgovarale smo sa Goranom Mlinarević, pravnikom, feministkinjom i aktivistkinjom, istraživačicom posvećenom ratnom seksualnom nasilju.

„Poražavajuća činjenica je kratkoća zatvorskih presuda. Problem je što se ratni zločinci u *svojim* zajednicama slave kao heroji, što su njihove porodice ekonomski zbrinute za razliku od porodica žrtava, što oni sami dok su u zatvoru baš i ne moraju brinuti o *krovu nad glavom* što je za dosta žrtava velika briga, što kada odsluže kazne se vraćaju u društvo bez ikakvih reprekusija i mogu nastaviti sa širenjem mržnje i zastrašivanjem svjedoka/kinja... Također treba istaći da se jako puno žena bori za goli opstanak zbog siromaštva u kojem se nalazi. Nerijetko su one jedine hraniteljice porodica i samim ti imaju veći svakodnevni teret. Zbog posljedica rata često su bolesne i ako primaju tzv. naknadu za civilne žrtve rata, nerijetko je troše na lijekove. Dosta sredina u BiH i dalje vidi brigu o djeci, starima i bolesnima kao izričitu odgovornost žene, tako da se često desi da žene zanemaruju svoje potrebe na uštrb drugih. Rat je učinio svoje, tako da nerijetko se dešava da u porodicama ima teško bolesnih osoba o kojima se mora brinuti... Logično, situacije u porodicama su raznovrsne, neke su skladne i ravnopravne, u nekima ima nasilja. Ne mogu tvrditi da su te dinamike išta drugačije od bilo kojih drugih porodica u BiH. Ali ono što možda postoji u vezi sa preživljavanjem ratnog seksualnog nasilja (i misli da je nebitno u odnosu na rod, već se više tiče društvenog shvatanja seksualnog nasilja i patrijarhalnog povezivanja seksualnosti sa sramotom) jesu ćutanja koja uzrokuju nevidljivo prenošenje transgeneracijske traume (mada, opet nisam sigurna koliko se naše društvo uopće bavi prenošenjem ratnih trauma na djecu).

Generalno, situacija u društvu je kompleksna. Živimo u izrazito mizoginom i nasilnom društvu; živimo u izrazito podijeljenom

društvu, ne samo po etničkoj osnovi, već i po klasnoj i rodnoj osnovi. I što je najgore, živimo u vremenu u kojem se ove podjele nanovo konstruiraju pa je zbog toga nivo nasilja i nesigurnosti znatno veći. Mi također živimo u društvu koje baš i nema uspostavljen sistem brige za svoje građane i građanke. Ovo sve naravno utiče i na žene koje su preživjele ratno silovanje.

U zavisnosti od konteksta, političkog (ali i drugog) pozicioniranja, dostupnosti donatorskih sredstava, i sl., nerijetko se dešava da se pozicija određenih samoodređenih grupacija u društvu mijenja spram žena koje su preživjele ratno silovanje, od potpunog negiranja njihovog postojanja, do pretjeranog javnog referiranja. U principu, sve te varijacije se dešavaju zbog sopstvenog interesa, a za preživjele rijetko (ili bolje reći gotovo nikako) situacija se ne mijenja. Po mom mišljenju, veliki problem je što smo mi u potpunosti izgubili iz vida vrijednost solidarnosti kao političkog čina, jer smo previše zaokupljeni sobom i sopstvenim komoditetom“, zaključuje Mlinarević.

Institucionalno zlostavljanje žrtava

Ovo je samo dio primjera koji pokazuju teškoće života “u miru” žena žrtava seksualnog nasilja, pri čemu je nastavak institucionalnog zlostavljanja koje prolaze žene žrtve seksualnog nasilja u ratu, od trenutka kada odluče da progovore, zasigurno najveći problem. Njima, kao i drugim predstavnicima/ama obespravljenih, nevladine organizacije su često bile jedine saveznice. „Upravo nevladine organizacije i udruženja godinama pokušavaju premostiti jaz između idealnog okvira zaštite ljudskih prava, koji podrazumijeva široku paletu mjera i usluga koje bi države preživjelima seksualnog nasilja morala pružiti, i tužne realnosti u kojoj je većina preživjelih prepuštena samoj sebi sa svim kompleksnim problemima koje takvo iskustvo sa sobom nosi“, objašnjava Adrijana Hanušić, viša pravna savjetnica u TRIAL-u,

organizaciji koja se bori protiv nekažnjivosti počinitelja najtežih međunarodnih zločina i predavačica na Feminističkoj školi Žarana Papić. Hanušić dodaje kako su posljednjih godina primijećeni pomaci, ali nedovoljni i neravnomjerno dostupni u cijeloj državi, da bismo ih mogli smatrati odgovarajućim rješenjem. Kao primjer navodi kantone u kojima, osim u Zeničko-dobojskom, ne postoji sistem besplatne pravne pomoći ženama žrtvama seksualnog nasilja. Za razliku od žrtava, optuženom troškove advokata nadoknađuje država.

„U toku krivičnih postupaka koji se vode protiv lica optuženih da su silovali i na druge načine seksualno zlostavljali žrtve, žena koja dođe na suđenje obično bude frustrirana kada vidi da takva osoba ima pravo na advokata čiji troškovi se nadoknađuju iz državnog budžeta, dok je ona prepuštena samoj sebi, i pravnu pomoć može izvjesno dobiti samo od strane nevladinih organizacija. Pored praktičnih implikacija koje to ima, njima društvo na taj način šalje snažnu simboličku poruku – koliko vodi ili ne vodi računa o njihovim potrebama i koliko priznaje njihovu patnju. Prije nekoliko godina su izrađeni strateški dokumenti i zakoni čijim usvajanjem bi položaj preživjelih seksualnog nasilja u ratu bio znatno poboljšán, jer je njihova namjena bila da osiguraju djelotvoran pristup pravdi za sve žene žrtve seksualnog nasilja tokom rata, uključujući odgovarajuća obeštećenja. Radi se o nacrtu Zakona o pravima žrtava torture i civilnim žrtvama rata, Programu za žrtve seksualnog nasilja u sukobu i torture (2013-2016) i Strategiji tranzicijske pravde. Nažalost, nakon mnogo vremena, znanja i energije uložene u izradu ovih dokumenata, oni na kraju nisu usvojeni, jer je nedostajala saglasnost svih nivoa vlasti, ili dovoljno glasova u Parlamentarnoj skupštini BiH“, objašnjava Adrijana Hanušić. Amandmani na Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica sa djecom Federacije BiH iz 2006. godine, kojim se konačno priznao status osoba koje su preživjele ratna silovanja kao civilnih žrtava rata u FBiH, nisu bili ti koji su potakli žene da prijavljuju

preživljena silovanja, napominje Gorana Mlinarević. „Jako bitno je napomenuti da su žene iz BiH, shvatajući silovanje kao težak zločin, o tome govorile čim su imale priliku i čak i tokom rata su prijavljivale zločine koje su preživjele one lično ili osobe koje su one poznavale, jer na kraju krajeva silovanje je u SFRJ bilo kriminalizirano još ranih 1950-tih (mnogo prije nekih tzv. zapadnih zemalja) i tretirano je kao ozbiljan zločin. Ne smijemo zaboraviti da je, iako je silovanje u ratu već bilo priznato kao ratni zločin i zločin protiv čovječnosti, zahvaljujući hrabrim ženama iz Bosne i Hercegovine koje su javno govorile o preživljavanju silovanja, došlo do mobilizacije feministica iz regiona i svijeta koje su se počele boriti i izborile se da silovanje postane priznato kao ratni zločin kojeg je moguće procesuirati“, objašnjava Mlinarević, napominjući da nikakve naknade, kako se to zlrado tumači, nisu bile poticaj ženama da progovore o iskustvu strašne traume i počnu prijavljivati zločine ratnog silovanja koje su preživjele. „Ustvari, one su bile te koje se borile da se njihovo preživljavanje zločina prizna kao zločin. Procesuiranje je bitan korak u tom procesu priznavanja, ali nije i jedini. Priznavanje statusa civilne žrtve je također još jedan korak u tom procesu, i za njega su se žene koje su preživjele ratno silovanje, zajedno sa feministicama, morale izboriti.

Kako je kod nas sve nakaradno postavljeno, tako je i ovaj status priznat samo u jednom dijelu - Federaciji BiH, i naknadno od 2012. godine u Brčko Distriktu, i to više kao status koji je shvaćen kao socijalna pomoć a ne pravo na reparaciju, dok je u Republici Srpskoj ovaj status ustvari ostvariv samo za osobe koje su podnijele zahtjev do 2007. godine i koje su mogle dokazati 60% oštećenja organizma. U principu, prema međunarodnom pravu, država je dužna osigurati reparacije svim žrtvama teških oblika kršenja ljudskih prava i povreda međunarodnog humanitarnog prava. Svrha reparacija je da se odgovori na povrede nastale iz tih kršenja te da se osiguraju naknade i mjere satisfakcije prepoznavanjem žrtava kao nosilaca/nositeljica prava, kao i njihovo

pravo na obeštećenje.

Nažalost, kod nas je pristup reparacijama onemogućen iz niza razloga. Prvo država, zbog složenosti svog uređenja, izgovor nalazi u tumačenju da ova oblast spada u oblasti koje su u odgovornosti entiteta (što bi se dalo osporiti). Dalje, kod nas se reparacijama pristupa kao socijalnoj pomoći, što samim pristupom je ustvari potpuno kršenje obaveze o osiguranju reparacija, jer se kod nas zahtijeva da osoba živi na teritoriju entiteta ili u BiH kako bi primala naknadu (iako se ustvari treba reparirati povreda svih građana koji su pretrpjeli ratne zločine u BiH bez obzira gdje sada žive). Nadalje, radi se o povredama koje su pretrpljene tokom rata i samim tim nema razloga da se postavlja rok za podnošenje zahtjeva za reparaciju“, kaže Gorana Mlinarević.

Razliku u tretmanu žena žrtava ratnih silovanja od kantona do kantona i naravno entiteta, kao veliki problem, s razlogom navodi i Seida Karabašić iz Udruženja Prijedorčanki *Izvor*, dodajući svakako i problem nemogućnosti da se svi procesi vode pred Sudom BiH a ne općinskim sudovima kako je to do sada bio slučaj. „Kada govorimo o procesima koji se vode na sudovima u BiH za zločine silovanja u ratu, možemo reći da se to odvija veoma sporo i da žene žrtve nemaju adekvatan tretman kada govorimo o pravnoj pomoći i zaštiti njihove privatnosti. Procesu za ta krivična djela bi se trebali voditi na Sudu BiH, kako bi sve žrtve imale isti tretman. Došlo je do određenog pomaka pa imamo nekoliko presuda gdje im je u toku krivičnog procesa omogućena i naplata odštete, ali je sve to nedovoljno da bi se zadovoljila pravda i počinio kaznili na adekvatan način, kako se takva krivična djela u budućnosti ne bi činila. Zbog takvog odnosa prema žrtvama silovanja u ratu imamo sve više žrtava koje ne žele svjedočiti i izlagati se dodatnoj traumatizaciji, jer nisu zadovoljni/e dosadašnjim odnosom i presudama“, objašnjava Karabašić, dodajući da je zakonska regulativa dodatno diskriminirajuća za žene povratnice koje su prinuđene da žive

u Federaciji BiH kako bi ostvarile svoja prava, uz izostanak solidarnosti na ljudskom nivou sa ženama žrtvama seksualnog nasilja u ratu. „Silovanje u ratu, ali i miru, jedno je od najgorih i najtežih oblika torture koje ljudsko biće doživi i još uvijek nije postignut adekvatan oblik kažnjivosti, kao što ne postoji ni dovoljno solidarnosti i svijesti o tome na ljudskom nivou. U BiH je to dodatno pogoršano zbog situacije u kojoj se država nalazi i dodatnog podgrijavanja mržnje i podijeljenosti među ljudima, a to dovodi i do nerazumijevanja pa tako nema ni solidarnosti prema žrtvama silovanja u ratu. Za mene lično je veoma zabrinjavajuće kako čak ni žene nisu solidarne prema ovim žrtvama, jer je činjenica da su najveći broj žrtava žene i djevojčice“, navodi Seida Karabašić, iz Udruženja Prijedorčanki *Izvor*.

Trauma čekaonice

O razlici između iskustva suđenja na državnom i opštinskom sudu razgovarale smo i sa Adrijanom Hanušić, znajući da je TRIAL zagovarao procesuiranje pred državnim sudom, jer je na lokalnim, između ostalog, žrtva prinuđena fizički dijeliti prostor u čekaonici sa počinioce. „Postoji velika razlika između ova dva iskustva, kako u pogledu doživljaja samog suđenja od strane žrtve, tako i samog ishoda pojedinih postupaka. Postoje razlike u pogledu ulaza na koje se ulazi i prostora u kojem se čeka na suđenje, dostupnih tehničkih mjera zaštite i drugih mjera podrške, načina vođenja postupka, eventualne izloženosti medijima. Neki problemi iziskuju dodatne finansijske izdatke, ali neki se daju prevazići jednostavnim rješenjima. Tako, npr., ukoliko postoji problem što sud nema odvojen ulaz i odvojene čekaonice, može se žrtva ratnih zločina pozvati da dođe u određeno vrijeme u zgradu suda, dok se optuženi pozove da to isto uradi u nekom razumnom vremenskom razmaku koji će osigurati da se oni ne sretnu na ulazu. Pored toga, u hodniku u kojem se čeka na suđenje, jedna prostorija se može

preurediti u čekaonicu, ili povremeno koristiti u te svrhe. Tako bi žrtvu uveli u čekaonicu, a optuženi bi nakon toga došao i sjeo u hodnik, i tek kada bi njega uveli u sudnicu, onda bi to uradili i sa žrtvom. Ali, ono što je još značajnije i izvor najveće brige jeste da pitanje pred kojim sudom će se zločin seksualnog nasilja u ratu procesuirati ima reperkusije na činjenicu koji će se Krivični zakon primjenjivati, koliko oštre ili blage će biti kazne, te da li će uopšte biti primijenjeni najviši međunarodni standardi razvijeni u krivično-pravnom sistemu. Nedostatak značajne institucionalne memorije Tužilaštva i Suda BiH je uočljiv kroz analizu pojedinih postupaka koji su vođeni pred niženadležnim sudovima, a rezultirali su oslobađajućim presudama zbog nedovoljnog poznavanja i/ili izostanka primjene relevantnih standarda“, objašnjava naša sagovornica.

Usvajanje zakonskih rješenja na državnom nivou te stalni treninzi na kojima se radi na senzibilizaciji i edukaciji predstavnika/ca suda i tužilaštva dio su rješenja kompleksnog problema adekvatnog tretiranja žena žrtava ratnog silovanja. „Pravosuđe u entitetima i Brčko distriktu u protekloj je deceniji pravosnažno okončalo preko 170 predmeta ratnih zločina protiv više od 260 optuženih. Od tog broja, 35 predmeta je uključivalo optužbe za seksualno nasilje protiv 45 optuženih, od kojih je osuđeno njih 34 u 27 predmeta. Krajem decembra 2014. godine pred sudovima se vodio postupak u 20 predmeta koji sadržavaju optužbe za seksualno nasilje, dok je veliki broj takvih predmeta još u fazi istrage – od ukupnog broja od 400 predmeta ratnih zločina, oko 50 njih uključuje navode o seksualnom nasilju.

Prema saznanjima Misije OSCE-a, u periodu između 2005. i 2013. godine, sudovi u BiH okončali su 256 predmeta ratnih zločina. Od tog broja, 76 predmeta je uključivalo i optužbe za seksualno nasilje, uzimajući u obzir 36 predmeta pred Sudom BiH i 30 pred sudovima u Federaciji BiH (FBiH), Republici Srpskoj (RS) i Brčko distriktu BiH. Osim toga, od ukupno 148 neriješenih predmeta na

kraju 2013. godine, njih 35 sadržavalo je optužbe za seksualno nasilje, uključujući 18 neriješenih predmeta pred Sudom BiH i 17 neriješenih predmeta pred sudovima u entitetima i Brčko distriktu BiH. Misija OSCE-a također ima saznanja o velikom broju predmeta u fazi istrage u kojima postoje dokazi o seksualnom nasilju, što znači da i ti predmeti mogu rezultirati optužbama za ova krivična djela", odgovor je Adrijane Hanušić na pitanje o zvaničnim podacima vezan za broj prijava i procesuiranih predmeta.

Novac ispred altruizma

Djelimičnoj promjeni odnosa prema žrtvama doprinosi i promjena međunarodnog fokusa gdje u središtu nisu žene već novac. „U zadnje vrijeme vidljivija su deklarativna obećanja u vezi sa navodnim poboljšanjem brige za preživjele ratnog seksualnog nasilja. Nažalost, ovo nije uzrokovano činjenicom da se država stvarno zabrinula za svoje građane i građanke, već je do toga došlo usljed međunarodnog fokusa na seksualno nasilje u ratu. Naravno, ni ovaj međunarodni fokus nije altruističke prirode, već je neoliberalna ideologija pod izgovorom prevencije ratnog seksualnog nasilja prepoznala novi intervencionistički aparat. S obzirom da se zbog toga trenutno upumpava veliki novac u ovu oblast, naši promućurni vlastodršci su skontali da bi se lično mogli okoristiti (mada su se u ovom novčanom poduhvatu našli i neki mimo vlastodržaca). Druga stvar je način na koji funkcioniše država BiH i činjenica da se ovdje pozicija moći i raspolaganje resursima osigurava preko pozicije žrtve. Tako su zbog iznenadne velike pažnje javnosti (naravno, zbog prisustva novca) ovoj temi mnogi samoporožvani kolektivi počeli da prebrajaju žrtve ratnog silovanja unutar *svojih* redova. Nažalost, u tome im u velikome pomaže međunarodna zajednica koja isto tako vidi svoju šansu za samopromociju. Nažalost, žene koje su preživjele ratno seksualno nasilje ne vide ništa od toga i ostavljene su same sebi. I malo solidarnosti što je bilo početkom rata i neposredno nakon rata, zbog

okrutnosti neoliberalnog sistema, potpuno je nestalo“, zaključak je Gorane Mlinarević na kraju razgovora o ovoj mučnoj temi koja, s koje god strane da se posmatra, vodi spoznaji da je pozicija žene žrtve seksualnog nasilja u ratu u BiH svedena na privatnu traumu i nerijetko javnu sramotu, barem u onom dijelu koji podrazumijeva institucionalnu torturu pred bosanskohercegovačkim pravosuđem koje najčešće nije sposobno da se nosi sa zanemarljivim problemima u odnosu na ovaj.

Duboko traumatizirano društvo bez mehanizama podrške direktnim žrtvama traume, uz postojeće ekonomsko siromaštvo i neodgovornost političkih predstavnika/ca svih nivoa, od lokalnih vlasti do najviših tijela države, vodi budućnosti u kojoj će trauma i dalje biti jedini zajednički imenitelj, a sve ostalo, opet uz obilat doprinos institucija vlasti, faktor razjedinjavanja. Naša stvarnost pretvara se u pano za jeftine političke poruke u kojoj nas upozoravaju da život ne čeka, dok se mi, živeći taj “nezaustavljivi” život, krećemo izgubljeno poput junaka/inja iz Qosjinog *Kukumija* s početka priče, čekajući da žrtva dobije dignitet a ne služi kao sredstvo za potkusurivanje sa političkim neistomišljenicima/ama u ukupnoj mizoginoj atmosferi bosanskohercegovačkog društva.

Napomena: Tekst nema spisak literature, jer su osnovni izvori za nastanak teksta razgovori sa dvije stručnjakinje za ovu temu.

FEMINIZAM I RURALNA PODRUČJA

Ammar Zeljković

Za potrebe ovog rada, feminizam kao ideja se, sasvim kratko, presjekla kroz varijabilni par urbano i ruralno, gdje se, najjednostavnije, ruralnim shvataju krajolici koji uključuju bogat prirodni okoliš, poljoprivredna područja i obradive površine, tj. sela i mali gradovi. U tom smislu, suprotno ruralnim su urbana područja – ona koja se vezuju za velike gradove, veću gustinu naseljenosti i drugačiju upotrebu zemljišta. Sva ova geografsko-sociološka obilježja neminovno vode razlici u životnim stilovima.

Iako je riječ feminizam svima poznata, većina ljudi taj pokret asocira samo sa 8. martom i izbornim pravom glasa za žene. To dobijeno pravo je kulminacija prvog talasa feminizma, koji je začet stotinjak godina ranije, tekstovima *Deklaracija o pravima žene i građanke* Olimp de Guž (Olympe de Gouges) iz 1791. i *Odbrana prava žene* Meri Vulstonkraft (Mary Wollstonecraft) iz 1792. godine. Drugi talas feminizma započinje krajem '60-ih godina prošlog stoljeća. U ovom periodu se pojavljuje slika moderne i poslovno uspješne žene kao model težnje. Tad je feminizam počeo da dobija odlike urbanog pokreta (bez ulaženja u argumentaciju šta sve mogu biti obilježja urbanog pokreta) i imao je svoje pristalice među ljudima koji su živjeli u većim gradovima. Zbog geografskih, klasnih i socijalnih ograničenja mnogi nisu bili u stanju da prate dinamične promjene koje su se dešavale unutar feminističkih strujanja. Sa druge strane, mnogi su sma-

trali da je feminizam dobio šta je želio, tj. da je 'pobijedio' kad su žene dobile pravo glasa i da više nema potrebe za tim pokretom. Danas, pola stoljeća nakon, nalazimo se u periodu trećeg talasa (za neke teoretičarke živimo u četvrtom talasu, ili čak u vremenu postfeminizma), dok bi za neka ruralna područja mogli reći da su ostala zaobiđena od svih prethodnih talasa.

Čak i tad, 60-ih godina 20. stoljeća, feminizam nailazi na prepreke koje su opstale do današnjeg perioda. Nije bila rijetka pojava da neko odbacuje ideju feminizma da bi se ogradio od radikalnih pokreta i akcija tog vremena, opravdano ili ne. I danas pojedinci imaju samo negativne konotacije pri pomisli da bi mogli biti feministi/kinje, iako se njihova ideologija poklapa sa nekim feminističkim pokretom. Antifeministički pokreti, zlonamjerna interpretacija ideologija i diskusije, kao i neznanje o kompleksnosti feminizma, tj. postojanju raznih oblika pokreta koji se, oko nekih pitanja, ne slažu jedan s drugim, neki su od razloga koji neobaviještene navode da se distanciraju od ove pojave.

Masovno korištenje interneta širi određene negativne faktore, ali isto tako internet je i baza podataka bogate historije feminizma, svih geografskih područja i epoha. Zbog karakteristika svakodnevice, internet je postao sastavni dio ogromnog broja ljudi i pristupačan je, gotovo podjednako, i u urbanim i ruralnim područjima. Njegove vanprostorne i vanvremenske karakteristike popunjavaju prazninu koja je nastala geografskim, ekonomskim i socijalnim ograničenjima prije pola stoljeća, naprimjer i sasvim pojednostavljeno – modernu i poslovno uspješnu ženu predstaviti kao nešto dostižno onima koji su to smatrali nemogućim idealom. Dati im mogućnost da ne budu ta žena, ukoliko ne žele, a ne jer ne mogu i jer im je nedostižno. Istina, svakodnevni problemi s kojima se sreću žene iz urbanih i ruralnih sredina nisu isti pa ni načini rješavanja, također, ni žene ne mogu biti iste, ali ovdje samo skrećemo pažnju na princip dostupnosti i način distribucije informacija.

Neko bi pomislio da problemi ruralnih sredina nadilaze pitanja kojima se bavi feminizam i da bi, površno gledano, bilo lice-mjerno učiti ljude o feminističkim pokretima tamo gdje ljudi nemaju pitku vodu. Rad zastarjelim poljoprivrednim mašinama, loši putevi i osvjetljenje jesu problemi koji zahtijevaju punu pažnju i sve ovo jesu feministička pitanja, jer se u infrastrukturalnim i planiranjima vezanim za budžet, naprimjer, sasvim zanemaruje rodna perspektiva. Ukazivanje na ove dimenzije problema i njihova rješavanja, omogućit će protok drugih ideologija u te sredine, i ne samo da će žene vidjeti alternativu za svoju poziciju, već je to i put uključivanja u borbu protiv patrijarhata.

Feminizam je borba protiv svih nepravednosti, a ne borba žena protiv muškarca, na šta često ukazuju protivnici. Na (ne) popularnost ovog pokreta na selu mogu uticati različiti socio-ekonomski faktori, ali izvjesno je da se feminizam, kao ideologija i pokret, mora predstavljati svugdje. Feminizam donosi dobrobit svima – pogotovo marginaliziranim slojevima društva.

Napomena: Iako postoji savremena literatura koja se bavi ovim pitanjima (npr. Braithwaite, M. (1996). *Women, equal opportunities and rural development*, dostupno na <http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leader2/rural-en/biblio/women/art03.htm>; Cesar S. i Broz T. (2014). *Europske mogućnosti za žene s ruralnih područja*. Zagreb: CESI, dostupno na http://www.cesi.hr/attach/_e/europske_mogucnosti_za_zene_web.pdf; ili publikacije sa sajta Poslovno povezivanje žena sa ruralnih područja, <http://ruralwomen.info/>), ovaj tekst nema spisak literature, jer predstavlja lična promišljanja o ovoj temi i početak šireg bavljenja ovim pitanjima u budućnosti.

LIBERALIZAM KAO PRATILAC FEMINIZMA

Hasija Omerbegović

Glavni razlog zbog kojeg ću se baviti liberalizmom i stavom feminizma prema njemu u ovom tekstu jeste, donekle, osjećaj potrebe da se u kratkim crtama u osnovama objasne pojmovi koji se vezuju za liberalizam (sloboda, jednakost, pravda). Iako je sama ova problematika opširna i u nekim segmentima teška u svojoj suštini, pokušat ću napraviti nešto što mogu nazvati uvod za razmišljanje o teoriji liberalizma i njegovoj praktičnoj primjeni, uzimajući za analizu teorijskog dijela ovog teksta naučne radove Imannuela Kanta, a poziciju žena kada je praksa u pitanju.

Iskustvo nas uči da ono što je u teoriji nužno ne vrijedi u praksi ili je teško primjenljivo. U svakom slučaju, kada je u pitanju društvo, tu je pogotovo teško primijeniti zakone logike jer sami ljudi nisu čisto logička bića, nego i afektivna. Iako ih priroda "tjera" da žive u zajednici da bi opstali, ljudi se ipak unutar te zajednice separiraju u nešto što karakterišemo kao grupe radi što lakšeg zadovoljenja vlastitih interesa.

Da bi neki pojedinac ili neka grupa mogla da zahtijeva određena prava, da mijenja društvenu strukturu kako bi zadobila položaj koji joj po principu pravde pripada, ona mora da poznaje period u kojem se nalazi, mehanizme kojima raspolaže i na koje treba da djeluje da bi postigla svoj cilj. Što se iz iskustva vidi, postojanje pravde u teoriji nije dovoljno, potrebno je uložiti veliki napor kako bi se ona zadovoljila, a zadovoljava se u praksi. Ono što predstavlja

glavne odlike takozvanog demokratskog društva, a nalazi se pod okriljem liberalizma su *sloboda* (liberté) kojom se toliko ponosimo, *jednakost* koju ne dosežemo i *pravda* koju ne zadovoljavamo. Liberalizam je proizvod perioda prosvjetiteljstva kojeg je Kant opisao kao izlazak čovjeka iz stanja samoiskrivljene nepunoljetnosti koja predstavlja nesposobnost da se koristi umom s ciljem da promišlja o sebi, svijetu oko sebe, da sam kreira svoj put života i sudbinu služeći se zakonima logike. Da bi mogla funkcionirati, neophodno je da ljudska zajednica ima propise ponašanja (zakone) koji će je držati uređenom. U tome se krije i sloboda, biti slobodan znači biti sposoban da od uma načiniš javnu upotrebu, da od zakona uma načiniš zakone zajednice. Sloboda je u procesu umovanja, imati neograničenu slobodu jeste neograničeno se služiti umom i te zakone sprovesti u praktično djelovanje. Zakon je nužan, obavezan jer je proizašao iz ljudske prirode, iz ljudskog uma te je on samim tim i moralni zakon. Kant u svome spisu *Zasnivanje metafizike morala* navodi kategorički imperativ koji glasi: „Deluj samo prema onoj maksimi za koju u isto vreme možeš željeti da ona postane jedan opšti zakon“. (Kant, 2008). Ovaj princip se zasniva na odnosu umnih bića gdje volja, tojesto htijenje svih umnih bića mora da se posmatra kao zakonodavno. Ja želim da moje ponašanje bude zakon za sve, taj zakon bi trebao da bude onakav da mu se svi mogu pokoriti, treba da je dobar i pravedan, jednom riječju, primjenjiv na sve.

Što više čovjek promišlja, to više skida okove zabluda i predrasuda i svega što ga sprečava da bude zadovoljan i sretan. Ako je uzeta kao pretpostavka, da svi ljudi posjeduju um i sposobnost promišljanja, što implicira mogućnosti svih da doprinesu stvaranju vladavine razuma, zašto se onda nekima ne priznaje ta karakteristika samo zbog nekih bioloških razlika? Opšta je glupost da se vodi ikakva „borba“ između jedinki koje pripadaju grupi *Homo sapiens*, a koje kroje jednu zajednicu jer im je tako um zapovjedio kako bi mogli opstati, a, samim tim, to je i svrha jedne građanske zajednice koja je zasnovana na

načelima: a) već pomenute slobode svakog člana društva kao umskog bića, b) jednakosti svakog sa svakim kao podanika, to jeste jednakost svih pred zakonom i c) samostalnosti svakog člana zajednice kao građanina, što znači da je svako slobodan da sudjeluje u stvaranju javnih zakona. Građanin je onaj ko donosi pravila zajednice i ima pravo glasa kao i ostali. Naravno, mnoge zajednice se nazivaju građanskim društvima, ali po svim ovim karakteristikama može se uvidjeti da u svojoj suštini nisu građanske.

Svako ima pravo da bira svoj put života na privatnom planu, a da pri tome ne šteti istoj slobodi drugih. Svaki pojedinac je potčinjen zakonu koji ima za cilj uspostavu općeg slaganja, a posredstvom tih zakona jedinke imaju slobodu djelovanja. Svakome je dopušteno da traži sreću ako ne nanosi štetu općoj zakonskoj slobodi (da ne krši zakon) i pravu drugih. Smatram da nemogućnost primjene teorije u praksi leži u ljudskoj nesavršenosti i nedovoljnosti vladavine razuma koja ne može da izađe kao pobednik iz borbe protiv afekata i ljudske animalnosti. Pošto um nije dovoljan da sam upravlja našom voljom u pogledu naših potreba koje kao ljudska bića imamo, on se pretpostavlja kao moć koja treba da utiče na naše htijenje (želje i potrebe). Zbog toga je umsko ponašanje teško jer je potrebno uložiti napor da se savlada ona druga strana ljudske prirode.

Naime, liberalizam i društvena demokratija nastoje da prevaziđu obespravljenost podređenih grupa i podjelu na klase, zagovarajući pravnu zajednicu slobodnih i jednakih ljudi te izjednačavajući svakog pojedinca sa svakim kroz ustav (zakone). S obzirom na to da ljudi kao identiteti nisu isti, oni nose u sebi kulturne, biološke i tradicionalne razlike koje se teško mogu odbaciti jer čine stil života tih jedinki, zbog čega iste te jedinke zahtijevaju da te odlike budu priznate, a ne da se na osnovu njih vrši diskriminacija samo zato što su karakteristika određene grupe, a ne većine. Žene odbijam da svrstam u odvojenu grupu,

s obzirom na to da one čine esencijalni dio ljudske zajednice baš kao i muškarci; one nisu prosto grupa unutar zajednice, nego su i njeni tvorci. Cilj liberalnih politika je da se mogućnost sticanja statusa unutar društva odvoji od pola i da jamči ženama iste mogućnosti u natjecanju za posao, obrazovanje, društveni položaj i slično. Feminizam je pokret čiji većinski dio jesu žene, usmjeren protiv dominantne kulture, ali ne u smislu da se bore protiv te kulture ili da zahtijevaju da se stavi znak jednakosti između muškaraca i njih, nego da se prizna njihov doprinos zajednici, te je sasvim prirodno da traže priznanje za to. Načelo jednakosti ne bi trebalo da se shvata kao istost. Feministkinje ne zahtijevaju da im se dodijeli određeni status, da im se dodijele povlastice, nego da im se prizna identitet žene sa svojim specifičnostima i da im se da mogućnost da se natječu za određeni status i položaj, jer na osnovu svojih umskih kapaciteta mogu da obnašaju određene pozicije isto kao i muškarci, za što svjedoče i pojedine žene na pozicijama moći (npr. u poljima politike i ekonomije). Modernu državu utemeljili su muškarci i oni su istakli one vrijednosti koje su izvedene striktno iz njihovog iskustva i koje se vezuju isključivo za njihovu prirodu, mada se omalovažavanjem, naizgled, slabosti ženskog pola ne može postići mnogo u stvaranju ugodnijeg i sretnijeg životnog okruženja. Odavno je pokrenuta "borba" između žene i muškarca koji ne želi da prizna umsku jednakost žene, jer je gleda kao fizički slabo biće, što u njegovim očima implicira umsku slabost, samim tim njima je nedopustivo da ugroze svoju "superiornu" ulogu. Taj prešutni stav muškaraca se historijski ustalio u tradiciji te je prihvaćen čak i od strane žene kao takav, dat sam po sebi. Očito je potrebno rasvijetliti i ženama da svaka ličnost ima svoju vrijednost, tojest dostojanstvo koje Kant objašnjava kao moralnost koja zahtijeva da se osoba tretira kao svrha sama sebi (Kant, 2008), kao biće jednako meni, kao biće koje trebam poštovati, a ne tretirati kao sredstvo za postizanje cilja, biće koje shodno svojim željama, aspiracijama i moralnim parametrima ima pravo *izbora* života

kakvog želi, a ne kakvog drugi želi. Za liberalizam "mogućnost izbora je suštinsko pitanje" (Nussbaum, 1999). Nebitno je da li su religijski zakoni ili zakoni etničke grupe orijentiri nečijeg života, bitno je da su to vlastiti izbori. Feministkinje kritikuju preveliku orijentiranost liberalizma ka pojedincu, s obzirom da one pridaju značaj zajednici i, shodno svojoj prirodi, daju na značaju porodici i empatiji. Zajednica nije nešto što gubi svoj značaj zbog činjenice da čovjek svoju suštinu ne može ispoljiti nigdje do u zajednici. Njegova sreća zavisi od sreće drugog te se on, vođen tom logikom, udružuje sa drugima kako bi ostvario kompletniji, lakši i zadovoljen život. Važno je naglasiti da je društvo kao kompleksna zajednica skupina pojedinaca međusobno zavisnih i različitih koji se ne stapaju, nego treba da se nadopunjuju. Žene su čuvari porodice koja je stub zdravog društva, mehanizmi države trebali bi da usmjere svoju moć u zaštiti ove institucije tako što će podržati obrazovanje i mobilnost žena kroz više segmenata, što će uticati i na buduće generacije.

Iako neke feministkinje smatraju ideal jednakosti, koji liberalizam zagovara, apstraktnim i teško izvedivim, kako Nussbaum (1999) navodi, mišljenja sam da on i nije tako loša polazna tačka za borbu protiv omalovažavanja njihovog doprinosa ljudskoj zajednici kao čuvara porodice i ljudskog života. Jednakost se tretira kao istost, ali ono što u velikoj mjeri nedostaje je prihvatanje ravnopravnosti *de facto*. Ovdje se govori o pravednoj jednakosti i mogućnosti izbora. Ženino dostojanstvo je prije svega narušeno u privatnoj sferi u okviru porodice, a poslije i u javnoj sferi.

Iako je i zakon slijep za razlike koje postoje, društvo nije. Obepravljenost strana postaje sve više svjesna da ne dobija zasluženost. Nakon ostvarivanja temeljnih prava i sloboda svake jedinice kao čovjeka, sljedeći korak bi trebao biti razumsko poimanje razlika, njihova artikulacija i stvaranje kriterija koji bi omogućili i ženama da potpuno ostvare svoju slobodu. Ideal liberalizma je

dobar izlaz van tradicije koja drži žene u potlačenom položaju, dajući joj odliku specifične individue, što je znatan pomak u odnosu na prethodne sisteme. Ali ovo nije konačni cilj. Sve dok se ženine odlike ne budu zdravorazumski shvatale i prihvatale kao takve, društvo ne može uživati sklad.

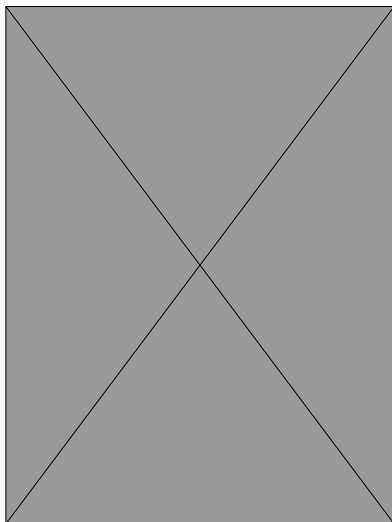
Preporuka za dalje čitanje: Za temeljitije teorijsko objašnjenje o zakonima moralnosti kao produktima uma pogledajte: Kant, I. (2008). *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: Dereta. O prosvjetiteljstvu, o principima vječnog mira i onome čemu svjetska umska zajednica teži pogledajte razmatranja: Kant, I. (2000). *Pravno politički spisi*. Politička kultura. O odnosu zakona i manjinskih grupa unutar modernih država pročitajte: Habermas, J. (1996). *Borbe za priznavanje u ustavnim demokratskim državama*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir. O odnosu liberalizma i feminizma, spoju teorije i prakse, kritikama, prednostima i manama liberalizma za feministice pročitajte: Nussbaum, M. C. (1999). *The Feminist Critique of Liberalism*. U: *Sex and Social Justice*. Oxford University Press, str 55–80.

Korištena i preporučena literatura:

- Okin, S. M. (2000). Feminism, women's human rights and cultural differences. U: *Decentering the Center: Philosophy for a Multicultural, Postcolonial and Feminist World*. Bloomington: Indiana University Press, str 26–47.
- Okin, S. M. (2007). *Gender Inequality and Cultural Differences*. Preuzeto sa: <http://www.jstor.org/stable/192130>
- Bakšić-Muftić, J. (2000). *Ženska prava u sistemu ljudskih prava*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

SJEĆANJE NA ŽIVOT I RAD PRVE SARAJEVSKJE BALERINE KROZ PRIKAZE JUGOSLOVENSKE DNEVNE ŠTAMPE

Hatidža Dedović

Oduševljena sam magičnom privlačnošću svijeta pozorišta. Osobito baletom, jer je to scenska predstava koju sačinjava: igra, pokret i muzika. Države, kraljevstva, carstva su propadali, ali ples je opstao u svim vijekovima. Poznato je da je carica Teodora koja je nekad bila cirkuska plesačica igrom zavela Justinijana, Sveti Jovan Baptista je Salominom igrom izgubio glavu. Balet, kao

ples je nezaobilazan dio bosansko-hercegovačke kulturne historije. A, Sarajevo kao grad može biti i danas ponosno što je u periodu nakon Prvog svjetskog rata, u vremenu plesnog amaterizma, imalo primabalerinu, jevrejku Rifku Salom.

Rikica je bila neobično snažna žena, balet je za nju bio više od života, od igre. Ova naizgled krhka žena itekako je naučila da se bori za zlim duhovima, predrasudama tada jedne izuzetno patrijarhalne sarajevske sredine. Izabrala je ličnu slobodu, individualnost, ali i odgovornost za svjesni sopstveni rizik (ne samo umjetnički, nego i privatni, ljubavni). Zbog svoje neobične ljupkosti, inventivnosti postala je s pravom mezinčica ne samo sarajevske, nego i beogradske publike. Tadašnja beogradska publika ubrojila je u red najnadarenijih balerina uz Natašu Bošković, Danicu Živanović i dr. Kritičari su ukazivali na njenu „filigransku igru“, smatrali je grotesknom skupocjenom rijetkošću. Svoj život sama je izabrala i učinila ga umjetnički vrijednim. Iako kratkotrajan, njezin boravak na baletnoj sceni ostavio je trag, utječući na razvoj budućih baletnih generacija, jer su u njoj vidjeli uzor, posebno u oblikovanju baletne groteske.

S obzirom da današnje društvo pati od zaborava, ja sam odlučila da čitalačku publiku podsjetim na lik ove žene iz kulturne historije. Zaslužuje da je se sjetimo i da je pamtimo. Nadam se da ćete kroz kritiku ondašnje štampe, spoznati i ličnu kartu Riki Levi. Historijskom uspomenom, da oživimo mistični, čudesno lepršavi baletski doživljaj.

U vremenu kada su održavani samostalni koncerti i baletne večeri umjetnika međunarodne reputacije, u Sarajevu je i ponikla i naša prva profesionalna balerina Riki Levi.²⁴² Svoj debi

242 Pravo ime ove bosanske Sefardke je Rifka Salom. Rođena je u Sarajevu 1906. godine, a umrla je u New Yorku 1958. godine. Kćerka je Leona i Estere Saloma. Njena najbolja prijateljica bila je sestra Blanka. Još kao dijete, Rikica je bila prepoznatljiva po svojoj tvrdoglavoj upornosti. Igrala je od najranijeg djetinstva. Mama ju je zbog toga zvala „griju“ (leptirić), pored uobičajnog „dugatana“. Sestru Blanku je za dvadeseti rođendan obradovala svojom prvom baletskom predstavom. Kao

imala je 1919. godine na jednoj od poslijeratnih zabava koje je priredilo jevrejsko društvo La Benevolencija u Sarajevu. Tada je ova krhka trinaestogodišnja djevojčica u programu izvela "Orientalni ples". Nakon toga je upućena u Zagreb, u neku privatnu školu da uči balet. Svoje sugrađane je obradovala svojim prvim koncertom u Sarajevu (20. 7. 1920. godine). Baletski program tog koncerta se sastojao od šest igara, a sedma je izvedena na bis. Igre "Španski ples", "Grčki ples", "Valcer", "Pjero", "Orientalni ples", "Krakovjak" i "Galop" smjenjivale su se sa pet muzičkih komada koje je svirao violinista.²⁴³ Pored ovog violiniste Pizarela, pratilac na klaviru je bio profesor Muzičke škole u Sarajevu, Klemenso Menšik. Gospodin Pizarelo je bio tu samo da upotpuni program. Novinar Narodnog jedinstva Jovan Palavestra dao je kritički izvještaj o tom koncertu:

G.P. je nesumnjivo mlad i talentovan guslač, ali s mnogo više temperamenta nego duše, sa mnogo manje vežbe i rutine nego što je dovoljno da se istupa pred javnost. Gospođica Rikica Levi ima, izvan svake sumnje, sve odlične uslove da se razvije u veštakinju kakvih nema mnogo. Dva glavna uslova, upravo dva glavna kapitala kojima raspolaže jesu: prvo, njezino mlado i savitljivo telo i udovi, drugo, velika volja i mladi zanos u baletu. Pitanje je samo da li ona ide u susret onom simboličkom klasnom baletu (staro-grčki ples) ili onom folklorom koji ukazuje na karakter izvesnog naroda (Krakovjak, Španski ples).²⁴⁴

Palavestra konstatuje da je u španskom plesu pokazala kako

osmogodišnja djevojčica pokazala se kao dobar duhovni vođa svoje plesne grupe. U velikoj završnoj sceni Rifka se popela na luster glumeći dobru vilu koja spašava princezu u nevolji. Zaljuljala se i pala sa visine. Svi su skočili bojeći da se povredila, ali ih ona besno pogleda i ustajući reče: "Luke kirež ? Estu ka li ansina ki ste..." ("Šta hoćete? To treba ovako da bude. Letela sam perfektno, baš kao dobra vila!") Kujić, G. (2002). *Miris kiše na balkanu*. Beograd: Narodna knjiga Alfa, 10, 22, 36.

243 Grbić-Softić, S. (1986). *Osvajanje igre, Balet u Bosni i Hercegovini - od prvih pojava igrača do osnivanja ansambla baleta 1950*. Sarajevo: OOUR Izdavačka djelatnost, str. 52-53.

244 Palavestra, J. (1920). P. Baletno veče Rikice Levi. *Narodno jedinstvo*, br. 151, str. 3, 4.

umije vladati ritmom svojih linija. „Njeno elastično telo, opterećeno trenutačno, tremom i malerom kome se samo naša publika može smejati (odvezana potpetica), ipak nije gubilo od gipkosti i ritma.”²⁴⁵ Zapazio je i pokušaj balerine da zaigra na vrhovima prstiju u tački “Pjero” gdje su se uz razumljiv nedostatak rutine vidjele i “dobre osobine igraciće čiji razvoj neće biti spor”. Palavestra zaključuje:

Dok je “Orijentalni ples” ostavio manje-više bled utisak, do tle je Krakovjak (poljska narodna igra) razbudio u mladoj igračici sve lepe sposobnosti. Gđica Levi ima sve uslove da u skoroj budućnosti reprezentuje našu zemlju, inače oskudnu u talentima, da je reprezentuje sa odličnim uspehom.²⁴⁶

O daljnoj Rikicinoj sudbini odlučila je sreća. Naime, prilikom njene predstave na zabavi Benevolencije u publici se našao Karl Rajmund koji je tada zapazio njen prirodni talenat.²⁴⁷ Riki i Leposava Perić su 1923. godine postale mlade balerine Beogradske opere. U to vrijeme balet je uglavnom bio sastavljen od ruskih izbjeglica koje su emigrirale nakon boljševičke revolucije 1917. godine. Među igraticama Beogradskog ansambla Riki je u sezoni 1924/25. i 1925/26. Već od 1926/27. ona je u grupi solo igračica. Ono što ju je izdvajalo od njenih koleginica jeste njen šarm i vragolasta vedrina. Ova balerina groteske će ubrzo postati ljubimče Beograda, njegova simpatija, ali i slabost. Tu će ostati do 1935. godine.²⁴⁸ U proljeće 1923. godine Riki će rod-

245 Isto.

246 Isto

247 Predložio je sestri Klari da Riki dođe u Beč i da se upiše u njegovu baletsku školu. I tako se zaista i dogodilo. U Beču je provela tri godine. Zatim je došla nakratko u Sarajevo, a potom je opet godinu dana provela u Zagrebačkoj školi. Godine 1923. Riki je otišla u Beograd, gdje je postala balerina Beogradske opere. Opširnije pogledati u romanu Kujić, G. (2002). *Miris kiše na balkanu*. Beograd: Narodna knjiga Alfa, str. 68, 69.

248 Zbog povrede kuka ona je morala prekinuti karijeru baletske plesačice. Vrijeme koje je Riki provela u Beogradu bilo je i vrijeme izvrsnih pedagoga kao što su: Jelena Poljakova (nekadašnja članica Ruskog baleta Sergeja Djagiljeva; koja je postala šefica Beogradskog baleta 1922. godine), Margareta Froman, Aleksandro

nom gradu pokloniti dva koncerta. Prvi koncert je održala u kinu Apolo, 21. aprila 1923. godine.²⁴⁹ I tom prilikom ona je igrala uz klavirsku pratnju gospodina Menšika i izvela je osam tačaka: "Na plavom Dunavu" (po muzici Štrausa), "Balet bezimernih" (po muzici E. Griga), "Pastor" (Šuberta), "Kraljičin paž" (Moskovskog), "Fantaziju i Lutku" (Suka), "Španski ples i Kineskinju". Novinar Večernje pošte ističe kvalitete ove balerine:

Njezino tijelo ima poleta, ima temperamenta, ali i ima nečeg djetinski ljupkog. Ima linija koje su veoma lijepe, ali ima mjesta u kome ova dobra učenica ne unosi onoliko osjećaja koliko to ona iziskuju (Fantazija). Pa ipak "Lutka" i "Bezimeni balet" ostaju kao jedini uspjeh ove večeri. "Chinose" bio bi nešto bolji da nije tijelo mlade balerine već dosta bilo smoreno. Svjetlosni efekti su mogli biti mnogo bolji i precizniji. Kostimi su stilizovani i rađeni sa ukusom koji nije tako čist. Gđica Levi može ovo ubrojiti u lijep početak na putu ka potpunoj baletkinji, prvog iz Bosne. Hoće li joj mjerodavni to omogućiti?²⁵⁰

Drugi koncert Riki je održala mjesec dana kasnije, 26. maja te iste, 1923. godine u Narodnom pozorištu u Sarajevu, gdje je nastupila u drugom djelu večeri, nakon veoma duhovite Begovićeve jednočinke "Biskupova sinovica". I tom prilikom plesala je uz muziku Griga, Suka, Štrausa i Menšika. Komad koji je izvođen prije gospođice Levi bio je veoma loš. Jovan Palavestra konstatuje: „Rđav utisak od ovog komada brisan je baletnim tačkama gđice Levi, od kojih je naručito dobra bila 'Na plavom Dunavu i Grig'".²⁵¹ Sarajevsku publiku je 7. avgusta 1926. godine u kinu Imperijal obrađovala još jednim koncertom. Novinar Jugoslovenskog lista o toj subotnjoj baletskoj večeri izvijestio je:

Fortunato, Nina Kirsanova.

249 Zakupac ovog kina bio je jedno vrijeme muž Rikine sestre Blanke, Hercegovac Marko Korać, on će kasnije kupiti "Sarajevski dnevnik" i nazvati ga "Jugoslovenski glasnik".

250 Palavestra, J. (1923). Balet gđice Levi. *Večernja pošta*, br. 541, str. 2.

251 Palavestra, J. (1923). Baletno veče gđice Levi. *Večernja pošta*, br. 569, str. 3.

U pratnji g. Menšika na klaviru istupila je gđica Levi pred publikom, najprije sa plesom "Lijepi Ruzmarin" koji je ispao vanredno lijepo. Buru aplauza pobrala je gđica Levi i pri izvođenju ostalih tačaka programa, a naručito se publici svidjelo izvođenje "Vals" (muzika od Štrausa), "Španjolski ples" i "Indijski ples".²⁵²

U pauzi se predstavio gospodin Mile Milutinović koji je pjevao različite arije. Novinar Večernje pošte dalje konstatuje: „Gđica Riki Levi ima dobru školu i puno razumijevanja za harmoniju ritma”.²⁵³ Na svim gostovanjima Beogradskog baleta bilo u jugoslovenskim ili inostranim kulturnim centrima publika se uvijek radovala izvedbi ove čigraسته i šarmantno temperamentne balerine. Kritičari brojnih domaćih listova bili su joj naklonjeni, hvalili su njenu elastičnu grotesku. Beogradsko narodno pozorište odlučilo je da ovu svoju solistkinju pošalje na dalje školovanje. O njenom odlasku Večernja pošta je izvijestila:

Juče poslije podne otputovala je u Pariz naša sugrađanka, članica baleta beogradske opere. Gđica R.L. putuje u Pariz na godinu dana baletnih studija po odluci uprave baograds-kog baleta, koja je smatrala da treba dati svaku priliku da se neosporni talenat gđice Levi usavrši i razvije.²⁵⁴

Tom prilikom sa njom je otputovala i sestra Blanka kako bi tamo prostudirala modne linije.²⁵⁵ U Drezdenu je Riki gostovala 1929. godine. Nažalost, iz Drezdena se vratila izmorena i bolesna. Umarala ju je i neizvjesna veza sa Milošem Rankovićem.²⁵⁶ Za Rikicu

252 Palavestra, J. (1926). Balet gđice R. Levi. *Jugoslovenski list*, br. 182, str. 5.

253 Palavestra, J. (1926). Uspjeh gđice Levi. *Večernja pošta*, br. 1530, str. 5.

254 Palavestra, J. (1928). Riki Levi u Parizu, Odlazi na baletne studije. *Večernja pošta*, br. 2141, str. 5.

255 Naime, Blanka je pomagala sestrama Klari i Nini u vođenju posla oko radnje šešira koja se nalazila preko puta hotela "Evropa". Zvala se "La Parisienne" (franc. Parižanka).

256 Miloš Ranković bio je dramski pisac, sekretar Beogradskog narodnog pozorišta, kasnije i direktor pozorišta u Splitu. Već je bio oženjen, dok je bio u ljubavnoj vezi s Riki.

je osobito burna bila pozorišna sezona 1930/31. godine. Tada je bila na turneji po Grčkoj. Gdje god da se pojavila od srca je bila nagrađivana gromoglasnim aplauzima publike. Od velikog broja naslova u štampi, Riki je najviše voljela članke Isaka Samokovlije. Cijenila ga je kao književnika, još više ga voljela kao čovjeka. Sa nadahnućem i sa dosta lirskih ekspresija u Jevrejskom glasu govori o Rikici kao o "bogom danoj balerini". Bio je ponosan što je takva umjetnica njegova sugrađanka. Izdvajamo iz ovog obimnog članka:

Poznam je još od onog vremena kad ju je dobra sestra vodila za ruku. Bilo je to malo, mršavo dete, ali još onda graciozno i drago kao cvet u kome je proleće dahnilo lepotom, toplinom, i onim svojim mističnim čarom u kome se oseća sunce, miris i život kao divna sreća. Još onda je gledala svojim očima sa puno radoznalosti i blago unakolo i stvari i ljude i poigravanje senki pod rascvetalim jabukama i detinjski slatko metala ruku nad oči da se zasenči od sunca. Vidim je još danas laganu, sa svilenim vrpcama u kosi, i haljinama belim i rumenim kao behar, zelenim u boji, katmerova lišća ili crvenim kao što su latice divljeg maka.²⁵⁷

Tokom intervjuja, i sam Isak Samokovlija je bio iznenađen Rikicinim pitanjem. „Sjećate li se, prvi put sam igrala u onoj vašoj simboličnoj dječijoj igri 1919?“²⁵⁸ Samokovlija dalje u članku konstatuje:

Mislim da je teško odrediti kad je prvi put igrala mala Riki. Ona je tada 1919. igrala prvi put pred publikom i osetila kako može da se zatalasa duša u prepunoj dvorani i u njih prenese pokrete i svoje čiste radosti. I mala R. bacila je takav poljubac u dvoranu, u to uzburkano more zamamnog pljeska i kao da je tada rekla svoje: zaklinjem se! Ona se od tog dana sva predala

257 Samokovlija, I. (1930). Naša balerina. *Jevrejski glas*, br. 14 (104), str. 2.

258 Isto.

svoj"oj igri.²⁵⁹

Dalju baletsku karijeru Riki Levi je trebala nastaviti u Londonu u umjetničkoj trupi Sadler's Wells, čiji je direktor bio gospodin Legat Higinš. Međutim, to se nije desilo.²⁶⁰ Teško se ova balerina groteske pomirila sa saznanjem da joj je deformisan kuk, jer balet je bio jedino u životu što je ona znala i voljela raditi. U Sarajevu je avgusta 1935. godine pokušala da sklopi ugovor sa društvom "Cvijeta Zuzorić" da radi u baletskoj školi kao nastavnica i upravnica. Novinar Jugoslovenskog lista o tome je izvjestio: "Kratkom bilješkom javili smo da je upravu i rukovodstvo baletske škole "Cvijete Zuzorić" predana u ruke naše mlade i simpatične Sarajke gđice R.L."²⁶¹ Dalje, Riki ovog novinara obavještava: „Škola baleta počinje 15. ovog mjeseca i moja je želja, da se u nju upiše pored djevojčica i više muškaraca."²⁶² Međutim, do realizacije ovih zamisli nije nikada došlo i Riki Levi se vratila u Beograd.²⁶³ Pošto je morala napustiti baletsku karijeru ona je otvorila modističku radnju u Knez Mihajlovoj ulici u Beogradu, gdje je radila do 1941. godine. U ratu, s obzirom na to da je bila Jevrejka, krila se pod imenom Milica Marušić u selu Grbavče kod Ljiga. Poslije rata radila je kao modistica za Narodno pozorište u Beogradu, a 1957. otišla je u Ameriku i u New Yorku se odlučila za operaciju kuka – stavljanje Lipmanove proteze. Umrula je 1958. i sahranjena u New Yorku.²⁶⁴

259 Isto.

260 U Beogradu Riki je pred Higinšom tokom izvođenja baletske tačke Sladoleđ ("Labudovo jezero", Čajkovski) nažalost doživjela nesreću, slomila je kuk.

261 Otokar, S. (1935). Balerina Riki Levi o sebi i baletskoj školi. *Jugoslovenski list*, br. 239, str. 6.

262 Isto.

263 Grbić-Softić, S. (1986). Osvajanje Igre, Balet u Bosni i Hercegovini - od prvih pojava igrača do osnivanja ansambla baleta 1950, Sarajevo: OOUR Izdavačka djelatnost, 1986, str. 58.

264 Isto.

Korištena i preporučena literatura:

Isak Samokovlija (1930). Naša balerina. Sarajevo: Jevrejski glas, br.14 (104), 4. april 1930.

Kujić Gordana (2002). *Miris kiše na Balkanu*. Beograd: Narodna knjiga Alfa.

Palavestra, Jovan (1923). Balet gđice Levi. Sarajevo: Večernja pošta, br.541, 23. april 1923.

Palavestra, Jovan (1923). Baletno veče gđice Levi. Sarajevo: Večernja pošta, br.569, 29. maja 1923.

Palavestra, Jovan (1926). Balet gđice R. Levi. Sarajevo: Jugoslovenski list, god. XI, br.182, 10. avgust 1926

Palavestra, Jovan (1926). Uspjeh gđice Levi. Sarajevo: Večernja pošta, br.1530, 10. avgust 1926.

Sikora Otokar (1935). Balerina Riki Levi o sebi i baletskoj školi. Sarajevo: Jugoslovenski list, br. 239, 11.oktobar 1935.

Grbić-Softić, Slobodanka (1986). *Osvajanje igre, Balet u Bosni i Hercegovini od prvih pojava igrača do osnivanja ansambla baleta 1950*. Sarajevo: OOUR Izdavačka djelatnost.

IZBORNE KVOTE KAO MEHANIZAM BORBE ZA RAVNOPRAVNOST

Vesna Pirija

Uvod

Učešće žena u politici do danas predstavlja otvoreno pitanje u borbi za ravnopravnost spolova. Čini se da je tradicionalno poimanje podjele privatne i javne sfere i, u skladu s tim, uloga žene i muškarca u društvu, još uvijek prisutno, uprkos formalno-pravnim garancijama ravnopravnosti žena i mogućnosti njihovog učestvovanja u političkom životu. Međutim, formalna jednakost šansi za učešće u politici pripadnika oba spola nužno ne podrazumijeva uspostavljanje ravnopravnosti. Razlog ovome su skrivene barijere koje još uvijek onemogućavaju žene da sebi priskrbe dovoljno političkog utjecaja kako bi bile zastupljenije na kandidatskim listama političkih partija, a kasnije i u organima zakonodavne i izvršne vlasti.

Pod snažnim pritiskom feminističkog pokreta, u posljednjih par decenija govori se o alternativnom konceptu ravnopravnosti, koji podrazumijeva ne samo jednakost šansi, nego i jednakost rezultata.²⁶⁵ Naime, ako na putu ka ostvarenju ravnopravnosti i dalje stoje barijere koje su duboko ukorijenjene i koje sežu van granica formalno priznatih prava, biće potrebne proaktivne,

265 Npr. kao što je proklamovano u Pekinškoj *Platformi za akciju* iz 1995. godine, dostupno na: <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/>

kompenzacijske mjere kako bi se ostvarila stvarna ravnopravnost kao konačni cilj.

Takve mjere predstavljaju i rodne izborne kvote kao mjeru afirmativne akcije. S obzirom da su usmjerene ka otklanjanju strukturalne rodne nejednakosti u izbornom procesu, one se u većini zapadnih demokratskih zemalja smatraju prihvatljivim i efikasnim mehanizmom. Međutim, ipak se radi o kontraverznoj mjeri koja neminovno povlači pitanja kršenja osnovnih principa liberalne demokratije, slobodnog izbora birača, izbora najboljeg kandidata na osnovu kvalifikacija i jednakih šansi za kandidate muškog spola.

Pitanje rodni kvota je nanovo aktualizirano u Bosni i Hercegovini (BiH) u kontekstu nedavnih inicijativa za izmjenu odredbe Izbornog zakona BiH koja reguliše ovo pitanje. Iako izborna pravila u BiH imaju ugrađen ovaj mehanizam već duži niz godina, faktička zastupljenost žena na svim nivoima vlasti je tek cca 20%. Da li su kvote adekvatan odgovor, i u kojoj mjeri mogu efikasno odgovoriti na potrebu uspostavljanja rodne ravnopravnosti u sferi politike – osnovna su pitanja koje će biti razmatrana u nastavku teksta.

Rodne kvote kao mjera afirmativne akcije

Početak ostvarivanja političkih prava žena veže se za sufražetski pokret sa prelaza iz 19. na 20. stoljeće i priznavanje aktivnog biračkog prava. Od priznavanja općeg prava glasa, 20. stoljeće je uglavnom proteklo u afirmaciji principa rodne ravnopravnosti u svim sferama života i formalnom priznavanju jednakih prava žena i muškaraca. Međutim, iz sadašnje perspektive očigledno je da zakonsko proklamovanje jednakih mogućnosti nije dovelo do stvarne ravnopravnosti. Razlog tome jesu različite startne pozicije žena i muškaraca, odnosno barijere koje su rezultat tradicionalnih uvjerenja, prakse i iskustva.

Neravnomjerna zastupljenost žena i muškaraca je posebno vidljiva u politici koja se, kao domen javnog života, razumijeva kao tradicionalno muški prostor (Ballington i Karam, 2005). Zbog toga su savremeni politički sistemi pribjegli uvođenju rodnih izbornih kvota kao kompenzacijskih mjera koje bi trebale da koriguju ono što ne može biti ostvareno pukim garantovanjem jednakih šansi u izbornom procesu. Rodne izborne kvote su mjera afirmativne akcije²⁶⁶ koje osiguravaju učešće određenog broja ili procenta pripadnika oba spola u izbornom procesu, bilo da je riječ o kandidatskim listama, predstavničkim ili tijelima izvršne vlasti. S obzirom da se gotovo u pravilu radi o manjoj zastupljenosti žena, često se govori i o „kvotama za žene“, odnosno „ženskim kvotama“. Osnovna ideja koja stoji iza uvođenja kvota jeste osiguravanje stvarne rodne ravnopravnosti u političkom predstavljanju građana, imajući u vidu činjenicu da žene čine polovinu populacije svakog društva. Ranije prakse predstavljanja vrlo neodređenih, generaliziranih interesa žena u vidu jedne ili svega nekoliko kandidatkinja na izbornim listama/ predstavnicu u organima vlasti su se pokazale kao neadekvatne i jednostavno prevaziđene.

Postoje tri vrste rodnih kvota koje se koriste u politici: 1. rezervisana mjesta, 2. propisane kvote za kandidatske liste i 3. dobrovoljne kvote političkih partija (www.quotaproject.org). Prva vrsta se odnosi na broj žena koje moraju biti izabrane u zakonodavna ili izvršna tijela, te se taj broj obično propisuje ustavom ili zakonom. Druge dvije vrste kvota odnose se na kandidatske liste, pri čemu se uspostavlja minimum žena kandidatkinja, bilo da se radi o pravnoj obavezi (br. 2) ili dobrovoljnoj mjeri pred-

266 U ranijem periodu korišten je termin „pozitivna diskriminacija“, kao svojevrsni oksimoron, koji je trebao da sugeriše kako je riječ o mjerama koje pozitivno diskriminišu, odnosno stavljaju u povoljniji položaj određenu, neravnopravnu, društvenu grupu, kako bi se njenim pripadnicima osigurale iste startne pozicije koje imaju i ostali članovi društva. Takve mjere su diskriminatorske (negativne) prema ostalim društvenim grupama, ali nisu nepravedene, tj. služe ostvarenju legitimnog cilja.

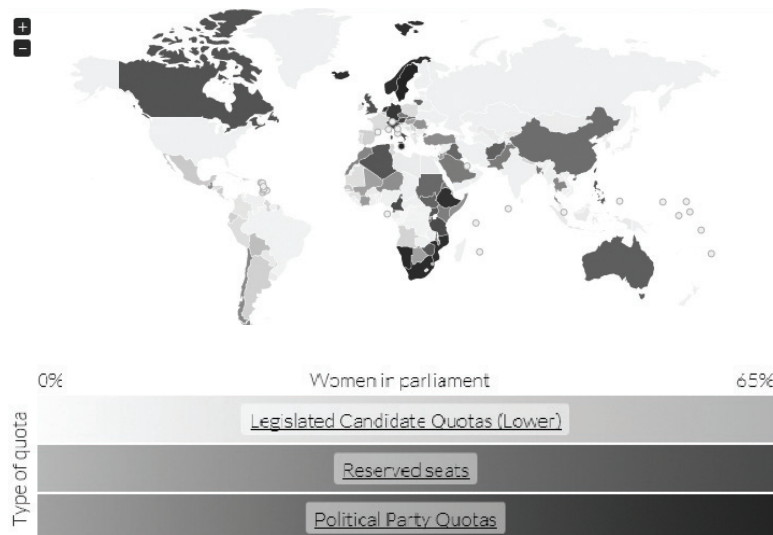
viđenoj u statutima pojedinih političkih partija. Također je bitno da li je regulisan redoslijed kandidata na izbornim listama, kako žene kandidatkinje ne bi završile na dnu liste, što šalje poruku o prioritetu i favorizovanju unutar političke partije. Ovo se još zove sistem „duplih kvota“, kojim se osigurava određeni broj ili procenat žena kandidatkinja kojima se daje prednost u odnosu na ostale kandidate u okviru jedne izborne liste.²⁶⁷

Dahlerup (2006) navodi kako je potrebno sagledati dva bitna elementa izbornih kvota: a) da li su u pravnom poretku jedne države propisane kao obligatorne (najčešće ustavom ili zakonom) ili je riječ o dobrovoljnim mjerama za koje se opredjeljuju političke partije, te b) na koji dio izbornog procesa se odnose (prvu fazu selekcije između članova političke partije koji su zainteresovani da postanu kandidati (tzv. aspiranti), fazu sačinjavanja kandidatskih listi ili fazu raspodjele mjesta u tijelima zakonodavne i izvršne vlasti nakon izbora).

U praksi kvote za žene se najčešće uspostavljaju u rasponu od 30-50%. Kao mjere afirmativne akcije, one se uspostavljaju u službi javnog interesa i moraju biti razumne i objektivno opravdane (mora postojati legitimni cilj koji se njima želi postići). Osim toga, mora postojati odnos proporcionalnosti između kvote kao sredstva i postavljenog cilja. Po svojoj prirodi, one bi trebale biti privremene mjere, koje se primjenjuju sve dok ne-jednakost postoji. Međutim, većina država koje ih primjenjuju nisu ograničile njihovo vremensko trajanje.

267 Zbog aktuelnosti pitanja rodni izbornih kvota, International IDEA i Univerzitet u Stockholmu su započeli globalni istraživački projekt, koji predstavlja prvu komparativnu analizu kontraverzi koje se vežu za kvote, kao i njihovu primjenu u praksi. Više o projektu na: www.quotaproject.org

Pregled država koje primjenjuju izborne kvote prema vrsti²⁶⁸

„Za“ i „protiv“ kvota

Razlozi koji se navode „za“ i „protiv“ izbornih kvota jesu uobičajene argumentacijske linije koje opravdavaju ili ne upotrebu mjera afirmativne akcije uopće. Zbog proturječnosti koja je sadržana u njihovom biću, ovim mjerama se najčešće spočitava preferencijalni tretman koji se daje manje zastupljenoj grupi, te na taj način narušava princip jednakosti šansi za sve. Kao protuargument navodi se ranije spomenuta činjenica da je riječ o kompenzacijskim mjerama koje trebaju da koriguju postojeće stanje nejednakih startnih pozicija različitih grupa. Osim toga, protivnici kvota smatraju da su one protivne principima lib-

²⁶⁸ Nije isključeno da, u onim državama koje primjenjuju rezervisana mjesta ili kvote na kandidatskim listama, političke stranke dobrovoljno uspostavljaju kvote unutar sebe. Izvor: www.quotaproject.org

eralne demokratije, jer bi birači trebali sami odlučiti o svojim izabranim predstavnicima. Ali, političke stranke su te koje svakako kontrolišu sačinjavanje izbornih listi kandidata, što se ne smatra narušavanjem prava birača (Ballington i Karam, 2005).

Načelo izbora kandidata sa najboljim kvalifikacijama koji se koristi u oblasti zapošljavanja je argument koji se analogno primjenjuje i u ovoj oblasti. Naime, presudama Suda pravde Evropske unije je automatizam u primjeni preferencijalnog tretmana kandidata iz manje zastupljene grupe prilikom zapošljavanja oglašen diskriminativnim, dok su kvote proglašene apsolutno neprihvatljivom mjerom za postizanje rodne ravnopravnosti u zapošljavanju²⁶⁹. Slijedom sudske prakse, odgovarajućim direktivama EU u oblasti zapošljavanja su jasno definisani postulati afirmativne akcije pri zapošljavanju pripadnika manje zastupljenih grupa.²⁷⁰ Međutim, uz činjenicu da jednako dobre kvalifikacije žena često ne mogu doći do izražaja u politici kao dominantno muškom okruženju, stoji i činjenica da je bit izbora u osiguravanju predstavljanja svih kategorija građana, a ne obrazovnim/stručnim kvalifikacijama. Srazmjerno predstavljanje i zastupljenost interesa žena su više nego potrebni u političkom životu. Aktuelni trendovi pokazuju da pojedine države pribjegavaju uvođenju rodni kvota u državnoj službi, kao i upravnim i nadzornim odborima javnih i privatnih kompanija (Bei et al, 2012).

Nadalje, Ballington i Karam (2005) navode da mnoge žene ne žele biti izabrane samo zbog svog spola. Bitno je naglasiti da ovo i nije namjera uvođenja kvota, već suprotno – rezervisanjem proporcionalnog broja mjesta za žene omogućava se diversifikacija zastupljenosti različitih politika i interesa koje one zatupaju, za razliku od prethodnih rješenja kojima je intencija

269 Kalanke v. Freie Hansestadt Bremen [1995] IRLR 660, [1996] ECR I-03051, Marschall v. Land Nordrhein Westfalen [1997] ECR I-06363 i Abrahamsson and Anderson v Fogelqvist [2000] ECR I-05539

270 EU Directives 2000/78/EC, 2000/43/EC, 2006/54/EC. Direktivama se ne dozvoljava automatizam, nego se ostavlja mogućnost da se, u slučaju dva jednako kvalificirana kandidata, prednost može dati kandidatu koji pripada manje zastupljenoj grupi.

bila da samo jedna ili nekolicina predstavnica zastupaju generalizovane interese svih žena. Na kraju se može čuti i argument kako ove mjere uzrokuju značajne konflikte i antagonizme unutar partijskih organizacija. No, treba imati u vidu da je riječ o inicijalnom odgovoru na promjene, te da će kvote dugotrajno doprinijeti procesu demokratizacije, rodne ravnopravnosti i transparentnijem procesu kandidovanja.

Imajući u vidu sve prednosti rodničkih kvota, Venecijanska komisija i Komitet ministara Vijeća Evrope utvrdili su da se one mogu smatrati primjerenim i legitimnim mjerama za povećanje parlamentarne reprezentacije žena. U deklaraciji „*Učiniti da rodna jednakost postane realnost*“ iz 2009. godine, Komitet ministara je apelovao na države članice da usvoje mjere afirmativne akcije kako bi postigle ravnomjernu zastupljenost žena u političkom životu i javnim procesima odlučivanja (Guidelines on Political Party Regulation, 2011).

Uvođenje kvota u politički sistem Bosne i Hercegovine

Sa provođenjem prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini 1990. godine, uspostavljanje i ispunjavanje etničkih kvota se nametnuo kao dominantan princip, koji je u drugi plan stavio potrebe za reprezentacijom ostalih kolektivnih identiteta, uključujući i žene. Prema Aganović, Miftari i Veličković (2015), na ovim izborima žene su osvojile svega 2,92% mjesta u Skupštini BiH, što je bio najlošiji rezultat nakon 1946. godine. Isto stanje se zadržalo i nakon prvih poslijeratnih izbora 1996. godine, kada su žene u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH (PDPS BiH) osvojile 2,4%, odnosno jedno zastupničko mjesto, od čega nije znatno odstupao ni rezultat u entitetskim zakonodavnim tijelima. Ovakva situacija je motivisala ženske nevladine organizacije da, uz podršku OSCE-a, pokrenu kampanju za

uvođenje izbornih kvota.

Kvota su prvi put uvedene u privremena izborna Pravila i propise, koje je donijela Privremena izborna komisija 1998. godine. Na izborima 2000. godine uvedene su i otvorene liste, te su političke stranke bile obavezane da na kandidatske liste uključe najmanje 30% manje zastupljenog spola, po utvrđenom pravilu: od prvo dvoje kandidata jedno je predstavnik/ca manje zastupljenog spola, među prvih pet najmanje dvoje su manje zastupljenog spola, između sedam kandidata troje je manje zastupljenog spola (sistem duplih kvota). Ovaj princip preuzet je Izbornim zakonom BiH, koji je stupio na snagu 2001. godine. Prema rezultatima Općih izbora provedenih 2002. godine, prvi put je zabilježen pozitivan efekat kvota, jer je 21 žena (21%) izabrana u Predstavnički dom Parlamenta FBiH, a šest žena (14,3%) izabrano je u PDPS BiH (Aganović et al, 2015).

Usvajanjem Zakona o ravnopravnosti spolova 2003. godine²⁷¹ utvrđeno je da ravnopravna zastupljenost spolova postoji u slučaju kada je jedan od spolova zastupljen najmanje u procentu od 40% u svim državnim tijelima. Trebalo je deset godina da se kvota za kandidatske liste propisana Izbornim zakonom BiH²⁷² harmonizuje sa ovim zakonom kao *lex specialis* propisom. Zakon o izmjenama i dopunama Izbornog zakona BiH koji propisuje rodnu kvotu od 40% stupio je na snagu 2013. godine.²⁷³ Međutim, treba naglasiti da dva zakona i dalje nisu potpuno usklađena. Naime, pažljivim čitanjem odredbe člana 20. stav 1. i 2. Zakona o ravnopravnosti spolova može se zaključiti da je ovdje zakonodavac u vidu imao uvođenje kvota kao tzv. rezervisanih mjesta u državnim tijelima na svim nivoima vlasti i drugim tijelima iz člana 1. ovog Zakona, dok Izborni zakon i dalje

271 Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini („Službeni glasnik BiH“ br. 16/03). Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini usvojen je 2009. godine („Službeni glasnik BiH“ broj 102/09).

272 Izborni zakon BiH („Službeni glasnik BiH“ br. 23/01)

273 Zakon o izmjenama i dopunama Izbornog zakona BiH („Službeni glasnik BiH“ br. 18/13)

ostaje pri rješenju koje predviđa kvote samo na kandidatskim listama političkih stranaka.

Umjesto zaključka: kako dalje?

Početkom 2016. godine, reagujući na prijedlog Interresorne radne grupe za izmjenu izbornog zakonodavstva u BiH koji se odnosio na izmjenu člana 4.19 stav 4. Izbornog zakona BiH, na način da se zadrži postojeća rodna kvota od 40%, ali ukinе sistem duplih kvota, tj. odredbe o obaveznom redoslijedu, zainteresovane organizacije civilnog društva su uputile vlastitu inicijativu. Njihova inicijativa se odnosila na uspostavljanje principa prirodne ravnopravnosti na način da se sporni član izmijeni i glasi: „*Svaka kandidatska lista ima jednak broj kandidata muškog i ženskog spola koji se na cijeloj listi raspoređuju naizmjenično.*”²⁷⁴ Iako je ovu inicijativu podržala i u formi prijedloga uputila Komisija za ostvarivanje ravnopravnosti spolova PDPS BiH, ista nije podržana od strane Predstavničkog doma na sjednici održanoj 27. aprila 2016. godine.²⁷⁵

Trenutno se procjenjuje da je zastupljenost žena na svim nivoima vlasti u BiH cca 20%. S obzirom da su rodne kvote na izbornim listama primjenom kroz dugi niz godina polučile ograničene rezultate, potrebno je razmišljati u pravcu dodatnih zakonskih izmjena.

Logičan slijed bila bi potpuna harmonizacija Izbornog zakona i drugih relevantnih propisa sa Zakonom o ravnopravnosti spolova, u smislu uvođenja tzv. rezervisanih mjesta u tijelima vlasti, kao centrima političkog odlučivanja i drugim interesnim subjektima. Imajući u vidu veoma ekstenzivno postavljenu

274 <http://eu-monitoring.ba/reakcija-ne-ukidajte-postojecu-rodnu-kvotu-u-izbornom-zakonu-bih-nego-je-povecajte-na-50/>

275 <http://soc.ba/saopštenje-soc-a-za-javnost-ravnopravnosti-i-rodna-kvota-od-50-na-cekkanju/>

odredbu člana 20. stav 1. Zakona, ovo bi podrazumijevalo korigenitu promjenu u strukturi upravljanja, predstavljanja i odlučivanja najšireg kruga političkih i pravnih subjekata.

Takođe, prijedlog za povećanjem postojeće kandidatske kvote sa 40 na 50% značilo bi potpuno uvažavanje rodne strukture stanovništva. U svakom slučaju, treba imati u vidu da zakonski okvir u Bosni Hercegovini predviđa relativno savremena rješenja kada je u pitanju postizanje ravnopravnosti spolova te se, ni u kom slučaju, ne smije pristati na devalviranje uspostavljenih standarda. Prema tome, jedini ispravan put bio bi unapređenje tih standarda i veći angažman društva za njihovo ozbiljenje u praksi.

Za one koje više zanima pitanje jačanja utjecaja i učešća žena u politici, preporučujem knjigu „Women, Quotas and Politics“ iz 2006. godine, koju je priredila Drude Dahlerup, a koja daje komparativni pregled upotrebe rodni izbora kvota u različitim političkim sistemima. Za sveobuhvatne informacije o političkoj participaciji žena u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, sa svjedočenjima najznačajnijih aktivistkinja i političarki koje su učestvovala u oblikovanju političkog sistema, preporučujem knjigu „1995-2015: Žene i politički život u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini“ iz 2015. godine, autorica Arijane Aganović, Edite Miftari i Marine Veličković.

Korištena i preporučena literatura:

Knjige

- Aganović, A., Miftari, E. i Veličković, M. (2015). *1995-2015: Žene i politički život u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Agencija za ranopravnost spolova BiH
- Ballington, J. i Karam A. (recenzenti). (2005). *Women in Parliament*. Stockholm: International IDEA

Bei, N. et al. (2012). *News from the Member States, EEA Countries, Croatia, FYR of Macedonia and Turkey*. European Gender Equality Law Review No. 1/2012, 33-118. Preuzeto sa: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/law_reviews/egelr_2012-1_final_web_en.pdf

Dahlerup, D. (Recenzent). (2006). *Women, Quotas and Politics*. New York and London: Routledge

OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (2011). *Guidelines on Political Party Regulation*. Warsaw: OSCE/ODIHR

Zakoni i propisi:

Deklaracija Komiteta ministara Vijeća Evrope (2009) „Učiniti da rodna jednakost postane stvarnost“, usvojena 12. maja 2009. godine, dostupna na: <http://www.osce.org/odihr/39054?download=true>

Izborni zakon Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik BiH“, br. 23/01, 20/02, 4/04, 20/04, 52/05, 77/05, 24/06, 32/07, 33/08, 37/08, 32/10, 18/13, 07/14 i 31/16)

Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini („Službeni glasnik BiH“ br. 16/03 i 102/09)

Web stranice:

www.quotaproject.org

<http://eu-monitoring.ba/reakcija-ne-ukidajte-postojecu-rodnu-kvotu-u-izbornom-zakonu-bih-nego-je-povecajte-na-50/>

<http://soc.ba/saopstenje-soc-a-za-javnost-ravnopravnosti-i-rodna-kvota-od-50-na-cekaju/>

ANALIZA STANJA RODNO OSJETLJIVIH POLITIKA KROZ LOKALNE GENDER AKCIONE PLANOVE OPĆINA ISTOČNA ILIDŽA, KALESIJA I NOVI GRAD, SARAJEVO

Hatidža Dedović, Nataša Okilj i Nedžada Avdić

Uvod

Gender akcioni plan BiH (GAP BiH) za period 2013-2017. godine sadrži strateške ciljeve, programe i mjere u okviru kojih su definisane prioritetne oblasti djelovanja. On sadrži i principe za ostvarivanje ravnopravnosti spolova te daje smjernice za izradu godišnjih operativnih planova na entitetskom, kantonalnom i lokalnom nivou. Pasivnom građanstvu u većini slučajeva predmet interesovanja nije način na koji organi lokalne samouprave podržavaju i promoviraju ravnopravnost spolova u njihovoj lokalnoj zajednici. Naravno, izuzetaka ima uvijek. Polaznice druge generacije Feminističke škole Žarana Papić imale su zadatak da istraže analizu stanja rodne ravnopravnosti kroz LGAP-ove tri odabrane općine (jedna iz Republike Srpske i dvije iz Federacije BiH). S obzirom da se radna grupa odlučila za entitetski nivo, poslani su dopisi Gender centru FBiH i Centru za jednakost i ravnopravnost polova Vlade RS, kako bi došle do informacija koliko opština/općina na području cijele Bosne i Hercegovine imaju lokalne gender akcione planove. Metodologija i strateški

ciljevi LGAP-ova u većini slučajeva su slični. Variraju između obrazovanja, osposobljavanja za zapošljavanje, rodno zasnovanog nasilja, socijalne i zdravstvene zaštite, rodno odgovornog budžetiranja, rodno senzitivnih medija, uključivanja žena u politički život itd.

Zaključno sa 2015. godinom, u RS-u su ukupno 24 izrađena i 22 usvojena lokalna akciona plana za ravnopravnost polova (trećina u odnosu na ukupan broj jedinica lokalne samouprave u RS), dok je u periodu od 2012-2015. usvojeno 47 LGAP-ova u općinama FBiH. Generalno, u jedinicama lokalne samouprave u BiH postoji nedostatak budžetskih izdvajanja za mjere i aktivnosti za unapređenje ravnopravnosti spolova, kao i za implementaciju LGAP-ova i njemu sličnih strateških dokumenata. Taj nedostatak je povezan sa problemima ciljnog (ne)ostvarivanja rezultata rodno osjetljive politike na lokalnom nivou. Ovo stanje je uzrokovano nedovoljnim ili ograničenim poznavanjem materije i lošeg provođenja lokalnih gender akcionih planova za ravnopravnost spolova. Realno gledajući, trebalo bi da budžetska izdvajanja budu veća u svim opštinama oba entiteta, da bi se mogli provesti programi i mjere koji bi doveli do očekivanih rezultata izrađenih LGAP-ova, jer visina budžeta motiviše i podstiče rodno osjetljivu politiku, osobito kroz marketinško promovisanje ženskog poduzetništva, obrazovanja i zaštite ljudskih prava žena. Dakle, neophodan je alat za unapređivanje rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou. Lokalna uprava u budućnosti treba obuhvatiti više finansijskih i ljudskih resursa, kako bi praktično i ciljano ostvarila sve predviđeno LGAP-ovima. LGAP-ovi bi trebali obuhvatiti više prioritetnih oblasti. Potrebno je unaprjeđivati znanje o ljudskim pravima žena i rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou, što podrazumjeva i češće anketiranje o nivou znanja zaposlenih u lokalnoj jedinici. U izradi i primjeni svih lokalnih dokumenata treba koristiti rodno senzitivni jezik, treba uključiti NVO sektor u ocjenu i vrednovanje LGAP-ova.

Ekonomsko osnaživanje žena je oživjelo kroz postojeće organizacije/udruženja koje sufinansiraju razne neformalne edukacije djevojaka i žena ili stipendiraju učenike/ce osnovnih i srednjih škola te finansijski pomažu projekte ženskog poduzetništva, a koji se tiču poljoprivrede, tekstilne proizvodnje, ručnih radova i domaće radinosti. U većini slučajeva općine imaju komisiju/odbor/tijelo za ravnopravnost spolova. Samo jedna komisija od tri istražene općine pokazuje primjer dobre prakse (Istočna Ilidža), ona radi besplatno. Ista je fokus budžeta stavila na promovisanje i osnaživanje ženskog poduzetništva. Ova analiza rodno osjetljive politike kroz LGAP-ove tri istražene općine pokazuje da nije dovoljno da samo postoje institucionalni mehanizmi i izrađeni LGAP-ovi općina u oba entiteta, potrebno je mnogo više inovativnosti, praktičnog, aktivnog, terenskog iskustva i senzibiliteta da bi se ostvarili stvarni napreci u oblasti ravnopravnosti spolova u lokalnim zajednicama. Na kraju, ova analiza daje i smjernice kako da se u budućnosti građanstvo i civilno društvo više idejno uključi, kako da radi na razvoju lokalnih politika za ravnopravnost spolova te kako da strateški kroz LGAP poboljša ne samo položaja žena, već i LGBT osoba u lokalnim zajednicama.

Analiza LGAP-a Opštine Istočno Sarajevo

Svrha ove analize jeste pregled i kratki osvrt na Akcioni plan za unapređenje jednakosti i ravnopravnosti polova Opštine Istočna Ilidža za period 2015-2016. godine. Naglašavamo da se u daljnjem tekstu nećemo baviti temeljnom dijagnostikom metodologije akcionog plana ove općine jer to nije svrha teksta. Tokom razgovora/intervjua sa Vinkom Berjan, iz Ureda načelnika Opštine Istočna Ilidža, koristile smo Upitnik za procjenu primjene Gender akcionog plana, koji je dostupan u prilogu ovog dokumenta.. Konstatovano je da je prije izrade LGAP-a urađeno početno istraživanje stanja u Opštini Istočna Ilidža. Sljedeće oblasti su obuhvaćene LGAP-om: ekonomija, politika, sigurn-

ost. Komisija za ravnopravnost polova kao skupštinsko tijelo formirana je na konstitutivnoj sjednici SO Istočna Ilidža koja je održana u novembru 2012. godine.

Udio žena u Komisiji za ravnopravnost polova predstavlja 80% od ukupnog broja članova/ica komisije.

Radni tim za izradu LGAP-a je bio sastavljen od članova/ica Komisije za ravnopravnost polova i zaposlenih u opštini uz aktivno učešće predstavnica i predstavnika javnog, privatnog i nevladinog sektora, a osnovna svrha LGAP-a je da podstiče rast i razvoj Opštine Istočna Ilidža.

Saradnici ovog radnog tima su bili: Centar za socijalni rad Istočna Ilidža, Centar za mentalno zdravlje Istočno Sarajevo, Srednjoškolski centar Istočna Ilidža, Osnovne škole Aleksa Šantić, Jovan Dučić i Petar Petrović Njegoš. Ovaj LGAP je rađen na osnovu preporuka Gender Centra RS, a odnosi se na dvogodišnji period i realno je koncipiran, na osnovu realnih finansijskih mogućnosti za njegovu implementaciju. Što se tiče djelotvornosti predložених i realizovanih mjera u poboljšanju i utjecaju istih na muškarce i žene, u Opštini Istočna Ilidža je zaživjelo ekonomsko osnaživanje žena. Oformljeno je udruženje PROBUDI SE koje daje poticaje ženama. Dakle, popravljen je ekonomski status žena, lokalna zajednica daje poticaje u pokretanju poljoprivrednog ženskog poduzetništva (sadnja voća, kao što su: jabuke, kruške, maline). Godišnji izvještaj provedbe LGAP-a se izrađuje redovno, a isti je dostupan javnosti. Institucionalni mehanizmi imaju utjecaje na izradu lokalnog budžeta (kroz javne rasprave, rebalans budžeta), isti koordiniraju svoj rad sa drugim opštinskim organima, iznose mišljenje prilikom donošenja opštinskih propisa, ali sprovode i konsultacije sa organizacijama civilnog društva. U Opštini Istočna Ilidža izraženo je manje učešće žena i u izvršnoj i u zakonodavnoj vlasti, nego što je to predviđeno odredbama Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH.

Udio žena među nosiocima najviših položaja u lokalnoj vlasti

NAZIV RADNOG MJESTA	MUŠKARCI	ŽENE
Načelnik/ca	1	
Zamjenik načelnika/ce	1	
Predsjednik/ca Skupštine	1	
Podpredsjednik/ca Skupštine	1	
Sekretar/ca Skupštine		1
Načelnik/ca odjeljenja	4	
Šef/ica odsjeka		
Savjetnik/ca	1	1
Ukupno:	9	2

U navedenoj tabeli vidljivo je da je udio žena među nosiocima/teljicama najviših položaja u službi opštine 23,53%, što znači da je učešće žena u donošenju odluka od važnosti za rad opštine ograničeno.

Udio žena među odbornicima/ama opštine

UDIO ŽENA MEĐU ODBORNICIMA/CAMA OPŠTINE	MUŠKARCI	ŽENE
Predsjednik/ca	1	
Sekretar/ca		1
Odbornik/ca	18	5
Ukupno:	19	6

Udio žena među odbornicima/ama opštine je svega 24%. Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH nalaže kandidovanje 40% manje zastupljenog pola na kandidatskim listama, međutim, vidljivo je da je broj izabranih odbornica uvijek manji od te kvote.

Što se tiče učešća žena u odborima mjesnih zajednica u Opštini Istočna Ilidža, dvije velike mjesne zajednice imaju muškarce na čelu, dok je svega 10% žena u savjetima ovih zajednica. Samo 10% mjesnih zajednica u ovoj opštini ima ženu za predsjednicu.

Udio žena među članovima/icama komisija imenovanih odlukom od strane Skupštine Opštine Istočna Ilidža

SKUPŠTINA OPŠTINE I. ILIDŽA	MUŠKARCI	ŽENE
Komisija za izbor i imenovanje	7	
Mandatsko-imunitetska komisija	5	
Komisija za propise	5	
Komisija za nagrade i priznanja	3	
Komisija za vjerska pitanja	2	
Komisija za nauku i naučnu-istraživačku djelatnost	5	
Komisija za budžet i finansije	5	
Komisija za mlade	4	1
Komisija za ravnopravnost spolova	1	3
Odbor za društveni nadzor i predstave	5	
Odbor za regionalnu i međunarodnu saradnju	4	1
Savjet za sport	5	
Savjet za kulturu	4	1
Etički odbor	3	1
Komisija za praćenje stanja u oblasti zaštite životne sredine na području opštine	5	
Komisija za izbor	4	1
Komisija za izbor administrativnih službenika i tehničkog osoblja	2	2
Komisija za ocjenu rada sekretara	3	2
Ukupno:	82	11

Iz tabele je vidljivo da je udio žena među odbornicima komisija Opštine 13, 42%.

Tabelarni prikaz broja učenika/ca u školskoj 2014/15. godini razvrstan po spolu u tri osnovne škole:

NAZIV ŠKOLE	BROJ UČENICA	BROJ UČENIKA
O. Š. Aleksa Šantić	156	145
O. Š. Jovan Dučić	151	167
O. Š. P. Petrović Njegoš	324	334
Ukupno:	631	646

ŠKOLA	DIREKTOR/CA	
	M	Ž
O. Š. Aleksa Šantić	1	
O. Š. Jovan Dučić	1	
O. Š. P. Petrović Njegoš		1
Ukupno:	2	1

Iz navedenih tabela je vidljivo da je veći broj djevojčica nego dječaka koji pohađaju osnovnu školu u ovoj opštini.

U ovoj opštini postoje tri kulturna udruženja. Jedno od tri, Kulturno udruženje „Vojkovići“, vodi žena.

Rodna ravnopravnost u sportskim slubovima Opštine Istočna Ilidža:

R.br.	SPORTSKI KLUBOVI	MUŠKI	ŽENSKI	MJEŠOVITI
	<u>ISTOČNA ILIDŽA</u>			
1.	Fudbalski klub „Famos“	X		
2.	Omladinski fudbalski klub „Kasindo“	X		
3.	Klub malog fudbala „Tango“	X		
4.	Košarkaški klub „Igman“			
5.	Smučarski klub „Igman“			X

6.	Karate klub „Igman“			X
7.	Džudo klub „Famos“			X
8.	Kik-boks klub „Istočno Sarajevo“			X
9.	Realni aikido klub „KGB“			X
10.	Klub borilačkih vještina „Kobra“			X

Vidljivo je da u ovoj opštini postoji 10 sportskih klubova, od toga su 40% muški, 60% mješoviti, dok nema ženskih sportskih klubova.

U Opštini Istočna Ilidža broj korisnika usluga centara za socijalni rad iznosi 79, od čega žene čine 69,62% korisnika. U ovoj opštini na biroima za zapošljavanje je 10% više žena nego muškaraca. U opštini postoji i stopa radno sposobnog, a neaktivnog stanovništva ženskog spola; čine je žene (oko 50 godina starosti), pretežno su domaćice koje nisu radile početkom ratnih 90-ih godina. Mjere koje su se pokazale efikasnim su osvješćivanje i edukacija žena.

Analiza LGAP-a Općine Kalesija

Akcioni plan ravnopravnosti spolova Općine Kalesija je nastao na osnovu konsultacija sa članovima imenovane Interresorene radne grupe za izradu Lokalnog gender akcionog plana, i analize stanja provedene u periodu februar-april 2013. godine, a potom predstavljene u formi analitičke podloge „Pregled stanja rodne ravnopravnosti u Općini Kalesija“.

Dokumenti Pregled stanja i Akcioni plan su rezultat projekta „Unapređenje rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou“ koga finansira Program za implementaciju Gender akcionog plana BiH. Prva faza projekta je rezultirala dokumentom “Pregled stanja rodne ravnopravnosti (RR) na lokalnom nivou”, Općina Kalesija,

koji je dao uvide u relevantne indikatore stanja u Općini Kalesija i koji predstavlja pretpostavku za utvrđivanje politika i definiranje potrebnih intervencija u Akcioni plan i unapređenje stanja RR na području Općine Kalesija. Data su zaključna razmatranja analize stanja „Pregleda stanja rodne ravnopravnosti u Općini Kalesija“ koja su, uz konsultacije i radionice sa Interesornom radnom grupom, predstavljala osnovu za prijedlog intervencija u okviru ovog dokumenta. Generalna ocjena stanja rodne ravnopravnosti na području Općine Kalesija ukazuje na nizak nivo ravnopravnosti muškaraca i žena u većini aspekata društvenog i ekonomskog djelovanja.

Dostupni podaci jasno ukazuju na činjenicu da je participacija žena u političkom životu BiH vrlo niska na svim, a posebno na lokalnom nivou. Zadnji lokalni izbori u BiH u Tuzlanskom kantonu su rezultirali izrazito niskim procentom učešća žena, sa tek 14%, u odnosu na prosjek BiH sa 16,18% izabranih vijećnica. Općina Kalesija spada u red općina TK sa nižom stopom zastupljenosti žena u Općinskom vijeću - od 7.40% izabranih vijećnica. Postoje inicijative koje su za cilj imale poboljšanje položaja žena u Općini Kalesija i koje su predstavljene kroz „Platformu za osnaživanje žena u Općini Kalesija“. Ženska platforma predstavlja zahtjeve žena političkim strankama da općinska vlast u javne politike ugradi rodnu perspektivu i da rodno osviještena politika bude temeljno načelo planiranja i provedbe općinskih programa.

Stepen zaposlenosti u Tuzlanskom kantonu je zabrinjavajuće nizak, a stopa koju bilježi Općina Kalesija iznosi tek 24,8% radno sposobnog stanovništva, u odnosu na 46,6% u Kantonu i 54,3% u FBiH, i svrstava općinu Kalesija u red općina sa najnižom stopom zaposlenosti u FBiH. U sveukupno teškim ekonomskim prilikama i vrlo izraženoj niskoj stopi zaposlenosti u Općini Kalesija, evidentan je jaz između zaposlenih muškaraca i žena, gdje **žene čine tek 30% zaposlenih u ukupnoj strukturi**. Kada su u pitanju poduzetničke aktivnosti, od ukupno 147 registrovanih preduzeća po

podacima AFIPA iz 2011. godine, 15 žena su direktorice poslovnih subjekata, što iznosi 10,2%. Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku, za mjesec decembar 2012. god, na području Općine Kalesija zabilježen je ukupan broj od 9473 registrovanih nezaposlenih lica. Broj nezaposlenih muškaraca bio je 4745 ili 50,08% , a broj nezaposlenih žena bio je 4728 ili 49,91% .

Žene su uključene u poljoprivredu i poljoprivredno domaćinstvo na različite načine, kao ženske 'glave domaćinstva', suvlasnice, radnice, uposlenice, ali njihov doprinos, iako vitalan za razvoj domaćinstva i zajednice, i dalje ostaje neprimijećen i nevrednovan jer se smatra sastavnim dijelom porodičnog posla/ prihoda. Nažalost, u sektoru zaposlenih u poljoprivredi žene su na margini. Na području općine Kalesija broj registrovanih poljoprivrednih gazdinstava (RPG) iznosi 1319. Kao nositeljice RPG registrovano je 230 žena, što procentualno iznosi 17,43%. Učešće žena u ukupnoj vrijednosti odobrenih sredstava poticaja poljoprivrednoj proizvodnji za 2010. godinu, iz Kantonalnog budžeta, iznosi 8,78%, dok je na općinskom nivou još niži i iznosi samo 3, 96%.

Ukupan broj korisnika/ca podrške svake godine raste i zaključno sa 31.12.2012. na evidenciji Centra za socijalni rad Kalesija je bilo ukupno 4208 korisnika/ca. Ovi podaci ukazuju na činjenicu da su korisnici/e socijalne podrške podjednako i muškarci i žene, s tim što je broj žena korisnica nešto veći i iznosi 2202 korisnice, dok je broj muškaraca korisnika podrške u toku 2012. godine dosegao broj od 2006 korisnika.

Ako posmatamo zaposlene u sektoru zdravlja i socijalne zaštite, primijetiti ćemo tipično i tradicionalno veće učešće žena, nego muškaraca.

Analiza u posljednje tri godine potvrđuje da su broj krivičnih djela nasilja u porodici i broj žena žrtava nasilja u stalnom porastu, što ukazuje na pogoršanje stanja bezbjednosti žena i djece koji su uglavnom žrtve nasilja. Od ukupno 45 ovakvih kriv-

ičnih djela, „u 43 slučaja počinioci su muškarci, a u dva slučaja žene, i to u slučajevima zapuštanja i zlostavljanja djece. U zadnje tri godine evidentirano je 34 slučaja rodno zasnovanog nasilja. Jasno je i evidentno skoro potpuno odsustvo žena u oblasti sigurnosti na području Općine Kalesija. U PS Kalesija angažovano je 59 službenika muškog spola, dok su samo dvije angažovane službenice (jedna ovlaštena i jedna neovlaštena službenica). No, ovo je kompleksno pitanje i treba imati na umu i činjenicu da žene tradicionalno rijetko svoja buduća zanimanja vežu za sektor bezbjednosti. Stoga, rješenja koja treba da vode ka poboljšanjima, pogotovo u dominantno ruralnim sredinama, zahtijevaju dugoročnije aktivnosti afirmacije žena u oblasti sigurnosti i bezbjednosti, kako bi se u budućim strukturama zaposlenih našao znatno veći broj žena koje bi svojim djelovanjem zajedno sa kolegama policajcima doprinijele kvalitetnijoj podršci građanima/kama na području Općine Kalesija.

Na području općine nalazi se pet centralnih osnovnih škola sa 14 područnih škola, te jedna Mješovita srednja škola s odjeljenjima Gimnazije, Tehničke i Stručne škole. Iz pregleda stanja je vidljivo da je rodna zastupljenost učenika/ca tehničkog usmjerenja prilično balansirana. No, kad su u pitanju gimnazija i stručna škola onda su primjetne rodne razlike i ukazuje na odabir tipično „muških“ i tipično „ženskih“ zanimanja. Predstavljani podaci ukazuju na tradicionalno prisutna kretanja po kojim gimnazijsko obrazovanje dominantno stižu djevojčice/djevojke, dok u stručnim školama zanatskog profila i usmjerenja dominiraju dječaci/mladići.

Podatak da 71,05% nastavnog kadra čine muškarci, a tek 28,95% žene u JU SŠC Kalesija, se može vezati za činjenicu da u školi dominiraju tehnička i stručna zanimanja, što potvrđuje tradicionalno prisustvo muškaraca u ovim zanimanjima. Također je indikativan podatak da su u ukupnom broju učenika/ca u JU SŠC zastupljeniji dječaci/mladići, sa učešćem od 56,39% u odnosu na

djevojčice/djevojke koje učestvuju sa 43,60%. Ovaj podatak, u poređenju sa udjelom dječaka i djevojčica u osnovnom obrazovanju (dječaci 51,65%, djevojčice 48,35%), ukazuje na vjerovatnoću da izvjestan procenat djevojčica koje završavaju osnovnu školu ne nastavlja dalje školovanje. Podaci koji se odnose na zaposlenike u osnovnom obrazovanju ukazuju na blagu prednost žena, osobito među zaposlenicima/ama u razrednoj nastavi i idu u prilog tvrdnji da u osnovnom obrazovanju, tradicionalno i na području Općine Kalesija, kao i u drugim općinama, dominiraju žene. Kada su u pitanju upravljačke strukture, ukupno učešće žena iznosi 36% u školskim odborima, a učešće muškaraca je 64%. I u menadžmentu je prisutna dominacija muškaraca, no isto tako su vidljivi pozitivniji trendovi koji upućuju na ravnopravnije učešće žena u procesu odlučivanja i donošenja odluka u javnim ustanovama osnovnog obrazovanja.

Dvije ustanove se izdvajaju iz reda kulturnih institucija: JU Gradska biblioteka i JU BKC „Alija Izetbegović“. Od ukupno pet zaposlenih i u BKC i u Gradskoj biblioteci, obje ustanove zapošljavaju po tri žene i dva muškarca.

Organizacije civilnog društva predstavljaju značajne aktere građanskog organizovanja. U općini Kalesija do izrade ovog pregleda nije djelovalo ni jedno aktivno udruženje koje je svoje programske aktivnosti usmjeravalo u pravcu unapređenja jednakopravnosti spolova. Ohrabruje činjenica da je u toku realizacije projekta formirano Udruženje žena Kalesija i da se u projekat uključilo i novoformirano Udruženje Snaga kalesijske žene, koje svoje djelovanje fokusira na razvoj poljoprivrede.

Od ukupno 22 aktivna sportska kluba, samo je jedan isključivo ženski, odbojkaški klub ŽOK BOSNA KALESIJA. Iz ovoga je vidljiva vrlo ograničena uključenost žena u sportske aktivnosti poslije završetka redovnog školovanja. Razloga za nedovoljnu uključenost žena u sport je više. Jedan od njih je i prebacivanje velikog dijela odgovornosti za održavanje domaćinstva, čime

se smanjuje njihovo slobodno vrijeme, a samim tim i vrijeme za rekreaciju i fizičku kulturu. Žene i djevojčice zaostaju u svim aspektima sportskih i fizičkih aktivnosti, ne samo svojim nedovoljnim direktnim učešćem u radu sportskih udruženja, nego i u finansiranju ženskih sportskih klubova i medijskoj pokrivenosti njihovih aktivnosti. Sve su ovo razlozi zbog kojih žene imaju vrlo nizak nivo učešća u sportskim i fizičkim aktivnostima.

Institucionalni mehanizam osiguranja rodne ravnopravnosti na nivou Općine Kalesija je Komisija za ravnopravnost polova, koja je ključni akter promjena i inicijativa za unapređenje ravnopravnosti između muškaraca i žena na lokalnom nivou. Pregled stanja kreira platformu za dalje sistematsko djelovanje, utvrđivanje Akcionog plana za ravnopravnost spolova na području Općine Kalesija i iniciranje gender senzitivnog pristupa programskom planiranju, planiranju budžeta i budžetskih alokacija. Akcioni plan je razvijen u direktnim konsultacijama sa članovima Interresorne radne grupe, u periodu juni-august 2013. godine, i po osnovu analitičkog „Pregleda stanja rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou - Općina Kalesija“.

S obzirom na utvrđeni visok stepen neravnopravnog učešća žena u društveno-ekonomskom životu lokalne zajednice, Interresorna radna grupa je Akcionim planom predvidjela brojne afirmativne mjere čiji je cilj upravo dovođenje žena u ravnopravniji položaj u svim aspektima od vitalnog značaja za razvoj zajednice.

Analiza LGAP-a Općine Novi Grad, Sarajevo

Tokom obavljenog intervjua sa Esadom Baždarom, stručnim savjetnikom za društveni razvoj i razvoj politike prema mladima Općine Novi Grad, konstatovano je da je i prije izrade LGAP-a ove Općine urađeno početno istraživanje stanja na terenu. Po-

držku za izradu LGAP-a Općine Novi Grad za period 2011-2015. je pružio kabinet tadašnjeg općinskog načelnika (Damira Hadžića), kao i sama općinska služba za opću i lokalnu samoupravu.

U prilogu možete tabelarno i vidjeti izgled Gender karte Općine Novi Grad (podatak iz 1.12. 2010. g):

Uposleni u Jedinstvenom općinskom organu uprave	Ženski spol	Muški spol
Ukupno uposleno:		
239	158	81
Rukovodeći državni službenici		
Ukupno: 17	5	12

Općinsko vijeće	Ženski spol	Muški spol
Ukupno vijećnika/ca: 31	8	23

Komisije općinskog vijeća - 17	Ženski spol	Muški spol	Predsjednik/ca
Ukupno članova/članica: 118	29	89	5 Ž 12 M
Komisija za ravnopravnost spolova	Ženski spol	Muški spol	Predsjednik/ca
Ukupno članova/ica: 7	4	3	Osoba ženskog spola
Savjeti mjesnih zajednica	Ženski spol	Muški spol	Predsjednik/ca
Ukupno članova/ica: 183	70	113	8 Ž 19 M

Procjena djelotvornosti predloženih i realizovanih mjera u poboljšanju i utjecaju na život muškarca i žene ukazuje na to da je pitanje ravnopravnosti spolova, prije svega, pitanje koje se tiče ljudskih prava i ekonomskog razvoja. Općina Novi Grad je svojom javnom politikom, koja se ogleda i kroz utvrđeni Budžet za 2016. godinu, osigurala pretpostavke da svi građani/ke, bez obzira na spol, mogu realizirati svoje vlastite potencijale, tj. da postanu aktivni članovi ove lokalne zajednice kroz učešće u javnom i ekonomskom životu. Konstatovano je da se mjera podrške manifestacijama iz kulture i sporta i klubovima koji razvijaju sportove za žene pokazala kao uspješna.

U okviru LGAP-a Općine Novi Grad Sarajevo date su i neke dobre projektne ideje koje su nastale na radionici i sastancima Radne grupe i Operativnog tima. Izdvajamo neke od tih projektnih ideja:

- Kreiranje programa za osobe ženskog spola sa invaliditetom
- Podržavanje kurseva koji promovišu vještine i zanatstvo
- Kreiranje programa prevencije narkomanije
- Kreiranje programa edukacija članova Komisije za ravnopravnost spolova
- Jačanje kapaciteta za boravak školske djece nižih razreda, gdje je stavljen fokus na grupu Romkinja (10-14 godina) itd.

Podržavani su programi koji afirmišu biznis žena, uspostavljen je Centar za rani rast i razvoj, uspostavljen je Centar za razvoj biznisa i Informacioni centar. Izdvajamo i neke od akcionih mjera koje se nalaze u LGAP-u ove Općine:

- Program opismenjavanja nepismenih
- Podrška programima za zapošljavanje teže upošljivih kategorija žena
- Kampanje o važnosti obrazovanja i zapošljavanja za kvalitet života i socio-ekonomskog razvoja, završavanje srednjeg

obrazovanja

- Zdravstvena zaštita za sve trudnice
- Podrška manifestacijama i sadržajima kulture čiji su nosioci žene
- Podrška razvoju ženskih klubova
- Edukacije savjeta MZ
- Edukacije predstavnika/ca političkih partija i sl.

Iz Općine navode da ista nije nadležna za vođenje evidencije o zaposlenosti, te tražene podatke možete dobiti putem web stranica Federalnog zavoda za zapošljavanje, Federalne agencije za statistiku, Zavoda za informatiku i statistiku Kantona Sarajevo i Javne ustanove Služba za zapošljavanje Kantona Sarajevo. Konstatovano je i da žene i muškarci imaju ista primanja na poziciji istog ranga. Mjere koje su se u ovoj oblasti pokazale efikasnim u ovoj Općini su sljedeće: obuke namijenjene ženama za povećanje kompetencija za tržište rada, a nedostatak kapaciteta za praktičnu obuku će se riješiti u okviru Centra za edukaciju, sport i rekreaciju „Safet Zajko“.

Vidljivo je da sredstva nisu samo obezbjeđivanja iz budžeta Općine, nego i od novčanih sredstava MNO.

Prijedlog strateških ciljeva

Strateški ciljevi koje predlažu članice Radne grupe su:

U oblasti medija i kulture više govoriti o ravnopravnosti spolova

Ovo se može provesti kroz različite aktivnosti: Utjecanje na svijest javnosti kroz emitovanje emisija posvećenih ovom pitanju, partneri se mogu naći u općini, medijima, može se uraditi interesantan spot za promovisanje postizanja rodne ravnoprav-

nosti u lokalnim zajednicama, finansijska sredstva se mogu obezbjediti, pored budžeta, i sistemom donacija; Finansirati kulturno-umjetničke programe i projekte koji afirmišu rodnu ravnopravnost, partneri se mogu naći u Općini, NVO sektoru, međunarodnim organizacijama; Organizirati Dane ženskog kulturnog stvaralaštva; Pomoći publikovanje literature koja promoviše rodnu ravnopravnost kroz finansijsku podršku.

Unaprijediti rodnu ravnopravnost u oblasti sporta u lokalnoj zajednici

Organizirati konferenciju „Žene u sportu“ (partner se može naći u NVO sektoru i međunarodnim organizacijama); Podsticati veću zastupljenost žena u sportsko-sudijskim organizacijama i upravljačkim strukturama sportskih klubova u Općinama kroz organizovanje odgovarajućih informativnih edukativnih kampanja; Održati Općinski festival ženskog sporta.

Unaprijediti rodnu ravnopravnost u ekonomskim odnosima na lokalnom nivou

Kreiranje i provođenje mjera aktivnog zapošljavanja, osobito teže zapošljivih kategorija žena (RVI); Omogućiti davanje povoljnih kredita za žene koje su odlučile pokrenuti vlastiti biznis.

Provoditi međunarodne instrumente za zaštitu ženskih ljudskih prava

Organizovati događaj sa ciljem promocije ženskih ljudskih prava i historije ženskog pokreta (partneri NVO); Promocija Zkona o zabrani diskriminacije (organizovati lokalnu kampanju, upoznati javnost sa mehanizmima zaštite od diskriminacije na osnovu pola).

Obezbjediti kvalitetniju i dostupniju zdravstvenu zaštitu sa posebnim fokusom na specifičnosti glede spola

Učiniti ustanove zdravstvene zaštite dostupnim svim građanima i građankama lokalne zajednice; Poboľšati rad savjetovališta u

preventivi i zdravstvenoj zaštiti; Promovisati rad postojećih savjetovališta za mlade, za reproduktivno zdravlje i polno prenosive bolesti; Promovisati mogućnost dostupnog, dobrovoljnog i povjerljivog savjetovališta i testiranja na HIV.

Lokalni gender akcioni planovi svakako u budućnosti trebaju voditi računa i o LGBTI osobama, jer njih ne treba isključivati, niti diskriminirati na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Naprotiv, treba tolerantno i demokratski misliti i na ovu populaciju, jer samo tada u pravom smislu riječi možemo postići stvarnu ravnopravnost spolova. To znači istinski priznati pravo na jednakost i pravo na različitost, što konceptu rodne ravnopravnosti daje širinu u osvjetljavanju različitih uloga i odnosa u bosansko-hercegovačkom društvu. LGAP-ovi moraju imati i finansijske i ljudske resurse da praktično strateški ostvare ciljeve za LGBTI osobe. Dakle, treba uzeti u obzir iskustvo i žena i LGBTI osoba na lokalnom nivou, njihovi životni, radni uslovi moraju biti analizirani i uzeti u obzir tokom kreiranja LGAP-a.

Dalje, predlažemo i ostale strateške ciljeve:

Unaprijediti mjere za očuvanje reproduktivnog zdravlja žena i LGBTI osoba i obezbjediti kvalitetniju dostupniju zdravstvenu zaštitu ove dvije grupe

Provesti programe prevencije ranog otkrivanja malignih oboljenja (na taj način razviti i ličnu odgovornost osoba za zdravlje), a to se može postići putem preventivnih programa i štampanih distribuiranih letaka, broj pregleda i sl.

Provesti program obuke mladih žena o mogućnosti planiranja porodice i primjene kontracepcije sa posebnim akcentom na ranjive grupe.

Obezbijediti kontinuirana prava i specijalističke kontrole reproduktivnog zdravlja za posebno osjetljive grupe žena, ali i LGBTI osoba.

Suzbiti sve oblike nasilja nad ženama u porodici, nasilja nad LGBTI osobama, unaprijediti zaštitu prava žrtava svih oblika nasilja

Organizovati javne tribine u općinama, konferencije, predavanja o nasilju nad ženama, žrtvama trgovine i LGBTI osobama.

Uspostaviti program podrške, program reintegracije za žene i LGBTI osobe, žrtve trafikinga ili drugog dugogodišnjeg nasilja.

Uspostaviti programe podrške za žene žrtve nasilja (programe samopodrške, osnaživanja), partneri se mogu naći i u NVO sektoru i međunarodnim organizacijama.

Provesti i edukacije u cilju senzibiliranja općinskih službenika o problemu nasilja nad ženama i LGBTI osobama.

Organizovati kampanje u romskim naseljima o problemima nasilja nad ženama i prisilnim brakovima romskih djevojčica.

Kreirati društvo jednakih mogućnosti i eliminisati sve oblike diskriminacije na osnovu spola

Mnogo je toga što bi se moglo raditi u ovoj oblasti, a mi kao najhitnije predlažemo da se uradi istraživanje o položaju i potrebama samohranih roditelja u općinama te organizovanje konferencije o ljudskim pravima žena sa invaliditetom povodom Međunarodnog dana osoba sa invaliditetom, kao i konferenciju povodom Međunarodnog dana starih lica.

ZDRAVSTVENA SITUACIJA SAMOHRANIH MAJKI KROZ EKONOMSKU PRIZMU

Selma Lučkin

Situacija koja je već odavno prisutna na našim prostorima – male alimentacije, psihološko opterećenje majke i djeteta, još dodatno je otežana trenutnom činjenicom da veliki broj djece ne ostvaruje pravo na izdržavanje od strane roditelja s kojim ne žive. Razvod, odnosno odvojeni život djece i roditelja, bez obzira na razloge zbog kojih je do njega došlo, bolno je iskustvo i nova situacija, posebice za djecu. Mnogi roditelji, a posebice oni s kojima djeca nastavljaju živjeti, susreću se sa puno problema u svakodnevnoj organizaciji života i teško se snalaze u novonastalim situacijama. Jedan od mnogobrojnih problema samohranih majki koje rade je gdje ostaviti dijete, s obzirom da mali broj vrtića i škola ne rade dvokratno, a da ne govorimo o noćnom radu, jer ima samohranih majki koje rade u smjenama, a nemaju nekog u bližoj porodici da bi čuvao i spremio dijete za naredni radni dan. Teška situacija odgajanja malodobnog djeteta samohranih majki u našoj državi je još uvijek problem koji se uspješno gura pod tepih, tako da samohrana majka zavisi samo od volje i pomoći prijatelja i ljudi koje ju okružuju.

Pravna regulativa u BiH

Zakoni o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom Federacije BiH i Republike Srpske, kao i kantona u FBiH, određuju pojam samohranog roditelja kao roditelja koji nije u braku i ne živi u izvanbračnoj zajednici, a sam skrbi i uzdržava svoje dijete. Drugim riječima, razvedeni roditelj nema status samohranog roditelja, neovisno o tome skrbi li drugi roditelj za dijete ili ne. Samohrani je onaj roditelj djeteta čiji je drugi roditelj umro, nepoznat, lišen poslovne sposobnosti, oduzeto mu je pravo na roditeljsku skrb, na dugotrajnom je liječenju ili na dugotrajnom izdržavanju kazne zatvora (Godeč, 2003).

Zakonski razvedeni roditelji nemaju status samohranog roditelja, iako se često susreću sa istim problemima, i u širem smislu ih se navodi u brojnim istraživanjima, te ćemo i mi u ovom izlaganju, osvrćući se na psihološke i socijalne aspekte, obuhvatiti i njih. Razvodom otac odsustvuje iz života djeteta i izbjegava svoje obaveze. U pravnom poretku nema posebnog zakona koji bi regulirao status i prava samohranih roditelja u Bosni i Hercegovini. Prema Porodičnom zakonu Federacije Bosne i Hercegovine (2005, čl. 43), samohrani roditelji ne ostvaruju neka posebna prava, npr. nemaju prvenstvo pri zapošljavanju. Imaju određena prava iz radnih odnosa kao što su prekovremeni rad – samohrani roditelj sa djetetom do šest godina starosti može raditi prekovremeno samo ako da pisanu izjavu o dobrovoljnom pristanku na takav rad, ili preraspodjela radnog vremena (to je puno ili nepuno radno vrijeme koje tijekom jednog razdoblja traje duže, a tijekom drugog kraće od punog ili nepunog radnog vremena – ne smatra se prekovremenim radom) – samohrani roditelj s djetetom do šest godina starosti može raditi u preraspodjeljenom radnom radnom vremenu samo pod uvjetom da da pisanu izjavu o dobrovoljnom pristanku na takav rad.

Najčešće se postavlja pitanje: kome se obratiti za novčanu pomoć? Recimo, kod dječijeg doplatka je potrebno obratiti se

centru za socijalni rad, a za ostala prava (socijalnu ugroženost) obratiti se općini i udruženju samohranih roditelja.

Statistički podaci u regiji i svijetu

Prema podacima iz 2001. godine, u Hrvatskoj postoji 188.000 samohranih roditelja ili jednoroditeljskih obitelji, što je čak 15% od ukupnog broja. U samo posljednja tri desetljeća broj samohranih roditelja narastao je sa 11,5% na 15% udjela u ukupnoj populaciji. Rezultati istraživanja u Hrvatskoj korespondiraju sa nalazima europskih istraživanja i svjedoče sa su brige, strepnje, stresovi i problemi svih samohranih roditelja gotovo svuda isti. Hrvatska se sa 15% samohranih roditelja ubraja u države na čelu kolone; najviše samohranih roditelja živi u Velikoj Britaniji (22%) i Finskoj (19%). Prosjek za Europu je 12% kućanstava koje vode samohrani roditelji. Najmanje samohranih roditelja ima u Španjolskoj (5%), Grčkoj (7%) i Portugalu (8%) (Cujzek-Semov, Kos, 2008).

Spol i jednoroditeljske obitelji

Svugdje u Europi žene dominiraju u jednoroditeljskim obiteljima, a najviše u Portugalu (94%), dok je najviši udio samohranih očeva u Danskoj, Luksemburgu i Finskoj (oko 20%). U Hrvatskoj 83% jednoroditeljskih obitelji čine majke s djecom, a 17% očevi s djecom. Ovi podaci pokazuju da se u realnosti radi o velikom broju obitelji i da najveći broj samohranih roditelja u našem društvu još uvijek čine žene. Kada je riječ ženama samohranim majkama, u nekoj mjeri se o tome i govori, ali samohrani očevi predstavljaju društvenu grupu koja je do sad bila vrlo zanemarena i prešućivana - oni sami za sebe govore da se osjećaju „nevidljivima“, usamljenima i društveno izoliranima (radionica, 2016).

Sociodemografska obilježja samohranih roditelja

Podaci vezani za starost samohranih roditelja nisu prezentovani po spolu, što otežava mogućnost da istaknemo broj mladih žena, u fertilnom dobu, koje pripadaju ovoj skupini, koje su zbog socijalne i finansijske situacije i uticaja sredine često osuđene da više ne zasnivaju porodicu.

Prosječna dob samohranih roditelja je 38 godina. Bračni status: 21% nevjenčani, 64% rastavljeni, 15% udovci, iz čega vidimo da je ubjedljivo najveći procenat rastavljenih roditelja, a napomenuti ćemo da oni zakonski nemaju status samohranih roditelja i brojne olakšice koje, recimo, udovci imaju. Također, ovaj podatak nam pokazuje da u jako velikom procentu bračna zajednica postaje nefunkcionalna što rezultira razvodom, a samim tim stresom za supružnike i djecu.

Radni status: 71% stalno zaposleni, 6% povremeno zaposleni, 15% nezaposleni, 8% ostalo. Ovi podaci nam pokazuju da, s obzirom na stanje u zemlji, nije loša situacija vezano za zaposlenost, međutim, kod samohranih roditelja to iziskuje dodatne troškove čuvanja djece i sl. Obrazovanje: 51% srednja četverogodišnja škola, 32% viša škola ili fakultet, što su relativno pozitivni podaci. Struktura kućanstva i stambeni status: samohrani roditelji imaju manje djece (57% ih ima samo jedno dijete, dok 51% ostalih roditelja ima dvoje djece), više ih živi u trogeneracijskim kućanstvima (31%, u odnosu na 16% ostalih), te imaju slabiji stambeni status (47% ih živi u vlastitoj kući ili stanu, u odnosu na 69% ostalih roditelja). Ukratko, samohrani roditelji imaju manje novca, neriješeni stambeni status, većina ih jedva spaja kraj s krajem, a radno vrijeme im zagorčava život. Kako bi osigurali svojoj djeci egzistenciju ili malo bolji životni standard, često moraju raditi i dodatne poslove, a onda imaju manje vremena za brigu o djeci i odgoj. Nezaposleni samohrani roditelji procjenjuju kako imaju manje šanse za zaposlenje u odnosu na ostale roditelje zbog svog statusa, jer moraju obezbijediti čuvanje djece.

Životni standard i kvalitet života

iskustva svjedoče o teškoj finansijskoj situaciji samohranih majki, što je dio trenda koji europski znanstvenici nazivaju *feminizacija siromaštva* – majke vode kućanstvo, jer veći dio vremena ulažu u odgoj djece i neplaćeni rad kod kuće, a u mnogim državama su slabije plaćene od muškaraca. Pećnik (2003) napominje da je ono što najviše razlikuje jednoroditeljske od dvoroditeljskih obitelji to što se prve bore za golo preživljavanje, dok su drugi u potrazi za kvalitetnijim životom. „Iako se posljednjih godina broj žena koje su odlučile da rode dete i da ga same podižu povećava, teško da se može reći da njihova sudbina liči na holivudsku filmsku priču u kojoj je ona situirana, ima dobar posao, ogromnu alimentaciju i pouzdanu dadilju. Takvih primjera, doduše rijetkih, ima i u Srbiji, ali većini samohranih majki ova priča je daleko od realnosti. Najteže je onima koje su nezaposlene ili imaju male plate, koje žive kao podstanarke i prinuđene su da rade po čitav dan, zbog čega malo vremena provode da svojom djecom. U najboljoj poziciji su zaposlene majke koje primaju pristojnu alimentaciju, tako da mnogo lakše podnose svoju samoću. I žene koje žive sa roditeljima su u lakšoj situaciji, jer mogu da računaju na pomoć.“ (Stokić, 2013).

Centri ne daju materijalnu pomoć potencijalnim korisnicima, kojima se ne uplaćuje alimentacija, već savjetuju da se podnesu tužbe protiv osobe koja je ne plaća. „U centru za socijalni rad objasnili su nam da se po zakonu alimentacija računa kao prihod, bez obzira da li se ona isplaćuje redovno ili ne, a da je za izvršenje dijela presude koji se odnosi na izdržavanje djeteta ili djece zadužen isključivo sud (...) Ono što roditeljima najviše znači jeste dječiji dodatak, odnosno novčana pomoć koju dobijaju svakog meseca, a mogu da je obnavljaju na godinu dana.“ (Stokić, 2013). Članovi Udruženja Samohranih roditelja Kantona Sarajevo, koji su prije ostvarili pravo na materijalnu pomoć u lošoj su materijalnoj situaciji, ta pomoć im omogućava sigurn-

ost da barem donekle imaju obezbijedenu hranu za svoju decu, iako je svima njima draže da im se nađe posao koji će im donijeti makar i minimalac. U posljednje vrijeme velike probleme samohranim roditeljima prave centri za socijalni rad, kako svojim ponašanjem, tako i nepružanjem adekvatne pomoći.

Da bi samohrani roditelji ostvarili ovo, moraju da ispune niz uslova, zakonom veoma precizno određenih. Osim dokaza o BiH državljanstvu, prebivalištu u Bosni i Hercegovini i dokaza o pravu na zdravstvenu zaštitu, oni moraju da dokažu da sami izdržavaju djecu. Pored razvedenih samohranih roditelja, u ovu grupu spadaju i oni koji sami izdržavaju dijete jer je drugi roditelj na odsluženju vojnog roka, ili izdržava zatvorski kaznu dužu od šest meseci, kao i ako je roditelj postao potpuno i trajno nesposoban za rad, a nije stekao pravo na invalidsku penziju. Pri upisivanju djeteta u vrtić ne postoje zvanične zakonske olakšice u smislu prednosti prilikom upisa, a potrebna dokumentacija se ne razlikuje mnogo od onoga što podnose i porodice gde oba roditelja izdržavaju dete. Potrebno je, između ostalog, da podnesu dokaz o svom statusu samohranog roditelja. U opštinskim centrima za socijalni rad samohrani roditelji se mogu obratiti za savjete i pomoć stručnjaka iz različitih oblasti. Stručnjaci centra za socijalni rad pružaju pravnu pomoć iz oblasti porodično-pravne zaštite koja podrazumijeva savjete i podršku roditeljima i djeci u ostvarivanju prava na alimentaciju, podnošenja tužbe za vršenje roditeljskog prava i sl. Samohrani roditelji u pomenutim centrima za socijalni rad mogu dobiti i psihološku pomoć stručnjaka, kako za podršku i jačanje roditeljstva, tako i psihološku podršku djeci koja često imaju emotivne krize zbog nedostatka drugog roditelja. Samohrani roditelj bi trebalo da crpi snagu iz sopstvene hrabrosti i uvjerenja da je upravo i da radi najbolje što može. Korisno je i povezati se sa onima u sličnoj situaciji, dijeliti, razmijenjivati iskustva.

U svojoj knjizi *Priručnik za samohrane roditelje*, sa mnogo humora i uz mnoštvo korisnih saveta, Rejčel Moris (2011) iznosi svoje iskustvo i

pruža korisne informacije samohranim roditeljima – kako bi ih provela kroz ‘zamršen lavirint’ i uputila ka životu u kojem mogu da uživaju sa svojom djecom. Samohrani roditelji će, uz pomoć ove knjige, otkriti kako da izgrade četiri stuba svog života (ljubavni, društveni, porodični i poslovni) da bi bili srećniji. Naučiće koje praktične korake mogu da preduzmu kako bi njima i njihovoj djeci život tekao uz manje trzavica, kao i da je važno da se oslobode osjećaja krivice.

U zemljama susjedstva, recimo Republici Hrvatskoj, u pravnom poretku nema posebnog zakona koji bi regulirao status i prava samohranih roditelja. Ne ostvaruju neka posebna prava, npr. nemaju prvenstvo pri zapošljavanju. Imaju neka prava iz radnih odnosa: 1. prekovremeni rad – samohrani roditelj s djetetom do šest godina starosti može raditi prekovremeno samo ako da pisanu izjavu o dobrovoljnom pristanku na takav rad; 2. preraspodjela radnog vremena (to je puno ili nepuno radno vrijeme koje tijekom jednog razdoblja traje duže, a tijekom drugog kraće od punog ili nepunog radnog vremena – ne smatra se prekovremenim radom) – samohrani roditelj s djetetom do šest godina starosti može raditi u preraspodjeljenom radnom radnom vremenu samo pod uvjetom da daju pisanu izjavu o dobrovoljnom pristanku na takav rad (Zakon o radu FBiH, 2003).

Za izradu ovog teksta uveliko su nam pomogli podaci udruženja samohranih roditelja MONDO, čiju stranicu vam preporučujemo za različite informacije, sugestije i pomoć vezano za ovu temu: <http://mondo.rs/a278943/Info/Drustvo/MONDO-Kako-je-biti-samohrani-roditelj.html>. Za dalje čitanje, preporučujemo i sljedeće knjige: Flego, M. (2000). *Priče za mame i tate*, Zagreb: Alinea; Perry Good, E. (2009). *U potrazi za srećom*, Zagreb: Alinea; Perry Good, E. (2009). *Kako pomoći klincima da si sami pomognu*, Zagreb: Alinea; Wubbolding, Robert. E. (1998). *Realitetna terapija u radu s djecom*, Zagreb: Alinea; Kondić, Lj.; Marušić, Hren, T.; Dulčić, A. (2006). *Poticajni roditelji: deset tema za bolji odnos s djetetom*, Zagreb: Alinea; Biddulph, S. (2002). *Tajna sretne djece*, Zagreb: Mozaik knjiga; Knežević, Đ. (2006). *Slikovnica Mara i tata*, Zagreb: Pučko otvoreno učilište.

Korištena i preporučena literatura:

- Godeč, Ž. (2003). Bez oca ili majke odrasta svako 5. dijete u Hrvatskoj. Dostupno na: <http://arhiva.nacional.hr/clanak/13423/bez-oca-ili-majke-odrasta-svako-5-dijete-u-hrvatskoj>
- Stokić, Jelena (2013). Kako je biti samohrani roditelj. Dostupno na: <http://mondo.rs/a278943/Info/Drustvo/MONDO-Kako-je-bit-i-samohrani-roditelj.html>
- Moris, Rejčel (2011). Priručnik za samohrane roditelje. Beograd: Kreativni centar
- Pećnik, N. (2003). Projekt jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine (2005). Dostupno na <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2005/zakoni/25bos.pdf>
- Radionica Obitelj i zdravi stilovi života (ožujak, 2016) u organizaciji Podružnice obiteljskog centra za socijalnu skrb Krapinsko-zagorske županije u Krapini.
- Tanja Cujzek-Semov, Sandra Kos (2008). Uloga Samohrane Majke U Društvu. Dostupno na: http://www.obiteljskicentar-kzz.hr teme/02/uloga_samohrane_majke_u_drustvu.htm
- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom Federacije BiH (Službene novine Federacije BiH, br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09)
- Zakon o radu Federacije Bosne i Hercegovine (Službene novine Federacije BiH, br. 43/99, 32/00 i 29/03)

O PROCESUIRANJU RATNOG SEKSUALNOG NASILJA

Emina Kuštrić

Silovanje u ratu, staro je koliko i sam rat. Vojnici su oduvijek koristili tijela žena kao jedan od načina borbe, jer silovanje žena u ratu predstavlja jedan od patrijarhalnih načina na koji muškarci kontrolišu žene. Silovanje je često vršeno sistematski, a najčešće je ohrabrivano sa vrha vlasti, te kao takvo postaje ratna taktika ili strategija. Žene su silovane prije svega što su žene i što u odnosu na muškarce imaju manje moći, a sa druge strane silovane su zbog toga što pripadaju muškarcima određene nacije. (Fond za humanitarno pravo). Ratno seksualno nasilje, uključuje nasilje nad oba spola, ali je ipak drastično više provođeno nad ženama u toku oružanog sukoba. Pri tome, ne umanjujući pretrpljenu bol svake žrtve, kao i poniženje koje uzrokuje ovakav zločin, ovaj tekst će se bazirati na položaj žene kao žrtve ratnog seksualnog nasilja, s obzirom na poseban status žene u društvu, njenoj ulozi kao majke, te civila koji ostaje na milost i nemilost u nezaštićenim ili slabo zaštićenim područjima.

Ratna dejstva u Bosni i Hercegovini počela su 1992. godine. Do tada miran i složan odnos komšija počinje se mijenjati, kao i cjelokupna situacija na prostorima BiH. Sve češće su bile pucnjave po gradovima i selima, maltretiranje naroda, blokada ulica i gradova, što je ujedno dovelo do neimaštine i gladi kod stanovništva. Nedugo nakon početka rata, dolazi do zatočavanja civila

i vojnika u razne objekte na prostoru Bosne i Hercegovine, kao i osnivanje logora. Pored zatvaranja muškaraca, koji su uglavnom bili vojno sposobni, počinje i zatvaranje žena zajedno sa njima ili čak u nekim slučajevima, odvajanje žena od muškaraca i njihovo zatvaranje u posebne objekte. Na taj način, počinje iskorištavanje žena u seksualne svrhe, zloupotrebljavajući njihovu poziciju i nemoć da pruže otpor.

Oružani sukob koji je zahvatio bivšu Jugoslaviju, bio je obilježen rasprostranjenim i sistematskim silovanjima i drugim oblicima seksualnog nasilja. Iako stvarni broj nije poznat, pouzdana je procjena da je nekih 20.000 žena i djevojčica bilo podvrgnuto seksualnom nasilju samo na području BiH. Utvrđeno je da je svaka strana oružanog sukoba koristila silovanje kao oružje i kao instrument etničkog čišćenja koji se služio za teroriziranje stanovništva i prisiljavanje etničkih grupa na bijeg. (OSCE).

Žrtve ratnog seksualnog nasilja uvijek su bile različite nacionalnosti u odnosu na počinioca zločina, dok je starosna dob silovanih žena bila u rasponu od maloljetnih ženskih osoba do onih koje su imale više od 60 godina. (Arcel, Popović, Kučukalić, Mehmedbašić, 2003). Seksualnim nasiljem stvara se ponižavajuća atmosfera za žrtvu, uništava se žrtvin spolni identitet, pri čemu ona postaje onesposobljena da funkcionira u tom domenu. (Peterson, Jacobson, 1985). Činom silovanja ne ispunjavaju se seksualne funkcije zločinca, već sam taj čin predstavlja manifestaciju ljutnje, nasilja i dominacije nad žrtvom koja nije u mogućnosti da pruži otpor prema počiniocu. Ono što je specifično, jeste da žrtve silovanja ne osjećaju da su bile eksponirane seksualnom aktu, nego jednoj ekstremnoj formi ponižavanja i nasilja. Prema tome, silovanje ne predstavlja agresivnu ekspresiju seksualnosti, već je silovanje seksualna ekspresija agresije. (Seifert, 1993, Roth, et al, 1997, Lončar, 1998). Ono što počinioci tog zločina žele postići jeste da se žrtva silovanja degradira, ponizi i dehumanizira, a sve u cilju ratne strategije (Arcel, 1998), što je i ra-

zličito od silovanja koje se dešava u mirnodopskim okolnostima.

Nakon rata u Bosni i Hercegovini, žene koje su preživjele ratno seksualno nasilje, skupile su hrabrosti i otvoreno progovorile o svojim iskustvima u ratu. Zahvaljujući njihovoj hrabrosti da javno progovore o tome, Haški tribunal dao je svoj pravni odgovor na ratno silovanje: silovanje u ratu je definisano kao ratni zločin, odnosno zločin protiv čovječnosti i genocid (Fond za humanitarno pravo). Prvi put u svijetu, ženama koje su preživjele ratno seksualno nasilje u Bosni i Hercegovini, priznat je status civilnih žrtava rata 2006. godine, na osnovu čega primaju mjesečnu naknadu (Fond za humanitarno pravo).

U okviru Tužilaštva BiH postoji specijalni odjel za ratne zločine, namjenjen za sprovođenje istraga u predmetima koji uključuju sistemsko seksualno nasilje, silovanje i seksualno ropstvo žena i djevojčica koje su držane u formalnim ili neformalnim mjestima zatočenja. Tužilaštvo je optužnice podizalo protiv osoba koje su imale komandnu odgovornost, kao i protiv direktnih počinitelja, koji su bili poznati ili nepoznati žrtvama. (OSCE) U junu 2015. godine, Sud BiH u dva predmeta je donio dvije značajne nepravonosnažne presude. Riječ je o predmetima protiv Slavka Savića, te Bosiljka i Ostoje Markovića. Pored izrečene kazne zatvora za učinjeno krivično djelo, po prvi put u okviru krivičnog postupka dosuđena je i novčana naknada za nematerijalnu štetu žrtvama. U tom slučaju, počinioci zločina, obavezni su da isplate određene novčane iznose dvjema ženama koje su bile žrtve seksualnog nasilja od strane osuđenih. U prvom slučaju riječ je o iznosu od 30.000 KM, a u drugom slučaju riječ je o 26.500 KM na ime duševnih bolova koji se odnose na povredu slobode, prava ličnosti i smanjenja životne aktivnosti. Ove presude prije svega predstavljaju presedan u Bosni i Hercegovini, a tako i presedan u širem regionu. Razlog, zašto se ovakva presuda smatra presedanom, je zbog toga što do tog juna 2015. godine nijedna žrtva ratnog seksualnog nasilja, ali i uopšte žrtva ratnih zločina, nije

uspjela ostvariti pravo na naknadu za pretrpljenu štetu u okviru krivičnog postupka. Do tada, preživjele žrtve, a naročito žrtve silovanja ili drugih oblika seksualnog nasilja iz rata, odustajale su od ostvarivanja svojih prava na naknadu, jer su to pravo mogle ostvariti samo u parničnom postupku. Parnični postupci stvaraju dodatni teret i izdatke za žrtve, kao i retramatizaciju žrtve kroz ponovno svjedočenje o tome šta je preživjela. Pored toga, žrtve koje su imale pravo na zaštitu identiteta u krivičnom postupku, u parničnom postupku bi morale da otkriju svoj identitet, kako bi uopće taj postupak mogle i pokrenuti. Prema tome, ovakva presuda predstavlja veliku pobjedu za žrtve rata u Bosni i Hercegovini, jer žrtva na ovaj način može ostvariti svoja osnovna ljudska prava na kompenzaciju i satisfakciju. (Gavrić et al, 2016)

Ratno seksualno nasilje ima veliki uticaj na društveni i porodični život žrtve. Žrtve se svakodnevno susreću sa osudama i nerazumijevanjem od strane okoline. Većina preživjelih ima osjećaj srama, zbog čega izbjegavaju da govore o tim događajima i čuvaju ih kao porodičnu tajnu. Istraživanje pod nazivom "Stigmatizacija osoba koje su preživjele seksualno nasilje u konfliktu u Bosni i Hercegovini - sažetak istraživanja" sadrži izjave žrtava seksualnog nasilja, kroz koje se može stvoriti jasnija slika o tome kako seksualno nasilje utiče na život žrtve, njene porodice, kao i reakcije okoline na takva saznanja.

"Osudivali su me. Osuđuju me i danas. Osuđujem sama sebe. Osudivali su me: 'Mogla si otići da to ne doživiš' Kada su me osuđivali, tada sam se i zatvorila. Bilo me je stid izaći napolje. Mrzila sam sebe. Mrzila sam svoje tijelo. Zato sam otišla iz tog sela. U selu znaju svi. Sva familija je znala i onda-od usta do usta, čitavo selo sazna. Naidem putem, smijali su se, pljuvali me. Zatrudnila sam u logoru, morala sam to dijete abortirati." (Ispitanica NN3, Brčko)

"Jako loše, u većini slučajeva (ljudi) misle da si odgovoran, manje vrijedan, a niko ne zna tvoju bol, tvoju patnju, nevolju koju si imao. A ne možeš hodati, ja ne mogu hodati ulicom i pričati: Ja

sam žrtva rata." (Ispitanica NN1, Konjic)

"Moja prva komšinica, kada odem po pomoć, pita je li to pomoć za silovane, što mene jako pogađa. Dođe mi da umrem od gladi a da ne odem po tu pomoć, samo da me niko ne proziva." (Ispitanica NN7, Brčko)

"Predala sam knjižicu u pola sedam, a dolazim na red u pola tri. Pitala sam doktora: Doktore, kako se može desiti da rano dođeš a kasno završavaš?! Na mojoj knjižici je štambilj Žena-žrtva rata, odmah se to vidi. Pita mene doktor: 'A kako si ti žrtva rata?' A ja velim: Šta tebe briga, ja nisam na Haškom tribunalu! I onda je počeo malo neprijatne riječi upotrebljavati. Ja sam na njega zagalamila. Govorio je: 'Da nisi to htjela, nebi se to ni desilo!' Ja sam počela da vičem na doktora, a on je bavio moju knjižicu k'o cuki na pod. Mene zlostavljaju i dalje." (Ispitanica NN3, Brčko)

"Nije bilo razgovora, razgovor se nije nikada vodio. Nisam ja dala da se priča o tome." (Ispitanica NN2, Sarajevo)

"Bojala sam se da ću izgubiti svoje prijatelje, društvo, da će me drugačije gledati. Jedno vrijeme nisam htjela izlaziti vani." (Ispitanica NN3, Modriča)

Većina žena koje su preživjele ratno seksualno nasilje, kaže kako o nasilju koje su preživjele, uglavnom znaju bliski članovi njihove porodice, a to su braćni partneri, roditelji, braća i sestre. Te žene uglavnom ne žele da njihova djeca znaju šta su preživjele i sa djecom se o tome ne razgovara. Ne žele da ih opterećuju, a sa druge strane ne žele da se naruši njihov odnos sa djecom kao i slika koju dijete ima o svom roditelju.

"Djeca ne znaju, jedino muž zna." (Ispitanica NN4, Mostar)

"Svi znaju, s tim što se to ne priča i ne spominje. Ne otvaraju se teme te prirode." (Ispitanica NN2, Sarajevo)

"Moji ukućani bili su veoma tužni kada su saznali za moje iskustvo. Žalosno i tužno me gledaju." (Ispitanica NN9, Brčko)

"Muž je tužan i žalostan, baš kao i ja." (Ispitanica NN4, Mostar)

"Sin me pitao da li sam ja bila silovana. Rekla sam mu šta ga briga za to. Rekao je da ga to interesuje i ja sam mu rekla: Jesam, silovana sam! On je počeo jako plakati." (Ispitanica NN10, Brčko)

"Nije im bilo jednostavno. Kćerka je zamalo dobila slom živaca. Ja sam njoj to ispričala tek kada je napunila 18 godina. Više puta me pitala zašto joj to nisam ranije rekla. Ona je to katastrofalno podnijela." (Ispitanica NN1, Ilijaš)

"Članovi porodice, muž i djeca. Pa, djeca, oni znaju, ali ne vole o tome pričati. A muž, i on je bio u logoru u ratu i prošao je kroz te strahote" (Ispitanica NN2, Modriča)

Postoje mnogi razlozi zbog kojih drugi ljudi krive žrtve za proživljeno nasilje. Prije svega, pojedine osobe vjeruju da svaka osoba dobije ono što je i zaslužila. Prema tome, takvi pojedinci smatraju da se dobre stvari dešavaju dobrim ljudima, a loše stvari se dešavaju lošim ljudima. Žrtva postaje žrtvom svojom krivicom i kao takva, to i zaslužuje. Često postavljeno pitanje "Zašto nisi otišla?" ostavlja dojam da je žrtva svojom krivicom dovela do toga da se nasilje njoj desi. Na taj način se skida odgovornost sa počinitelja zločina, a krivac za nasilje postaje sama žrtva. Žrtva se sama dovela u situaciju da bude žrtvom. (Victim Blaming)

"Od muža nikad nisam imala podršku. Ja mislim da on misli da sam ja kriva za to što doživjela. Jednom mi je rekao da sam kriva što sam tu ostala, on smatra da sam trebala otići. I ja mislim da sam trebala otići, ali eto, nisam otišla." (Ispitanica NN2, Brčko)

"Majka se loše osjećala. Plakala je i govorila zašto sam ostala tu, zašto ja nisam izbjegla." (Ispitanica NN2, Brčko)

"Brat me nije podržao, ljutio se na mene. Sedam godina nakon toga mi nismo pričali." (Ispitanica NN3, Brčko)

"Muž mi je rekao da sam kriva što sam ostala tu u kući, puno me vrijeđao. Govorio mi je da ja nisam ostala tu da zaštitim imovinu,

već sam ostala zbog drugih stvari. To nije istina.”(Ispitanica NN2, Brčko)

”Od muža jedino, ni od koga više. Kad bi htio da me povrijedi, poslužio bi se time. Rekao je: Šta hoćeš, četnici su te j..., budi sretna što te ja trpim.”(Ispitanica NN2, Sarajevo)

”Nisam htjela o tome da razgovaram, jer ne razmišljamo svi isto. Mnogi kažu da, ako to žene nisu htjele, ne bi im ništa ni bilo. Zavisi u kakvom okruženju živite. Ljudi drugačije razmišljaju, misle suprotno.” (Ispitanica NN1, Foča)

”Ne, prijatelji i komšije ne znaju za moje iskustvo. Ali nagađaju, tu i jeste problem.” (Ispitanica NN1, Konjic)

”Nisam ni u jednom momentu osjetila da su mi dali podršku, da su me žalili, da kažu: Žao mi je-ne! Nego sam čak čula da su govorili : ‘Što je tražila, to je i dobila.’ To boli.” (Ispitanica NN1, Brčko)

”Dosta njih kaže: Mogla si pobjeći, mogla si ovo, mogla si ono. Govorili su: ‘Da nije to htjela, ne bi to ni dobila.’ (Ispitanica NN3, Brčko)

”Nemam podrške, niko te ne gleda. Ovdje je komšiluk katastrofa. Ispričala sam jednoj komšinici. Ona je to okrenula na šalu. Rekla je: ‘Da sam bila dobra, ne bi se sa vlasima J... po Bijeljini.’ Takve riječi mi je govorila. Tako da više nikome ništa i ne pričam.” (Ispitanica NN1, Ilijaš)

”Nađem putem, smiju mi se, pljuju me.” (Ispitanica NN3, Brčko)

”Prošle godine, kada sam bila u ribolovu, pošto se ja tim bavim je mi je to jedna vrsta terapije. Bila sam na Ramskom jezeru, na takmičenju. Bili smo odvojeni i jedna osoba hrvatske nacionalnosti mi je prišla iza leđa i rekla da dođem tamo i da se skinem, da vidim kako oni to rade, a ne Srbi. Bila sam van sebe. Jednostavno sam vrištala. I dalje mi je ta slika pred očima. Kad gledam neki film, odmah se toga sjetim.” (Ispitanica NN2, Konjic)

"Odem u elektrodistribuciju i kažem da sam civilna žrtva rata. Molim ih da mi ne isključe struju za jedan neplaćeni mjesec. Oni meni kažu: 'Nema tog zakona, za sve je zakon isti.' To je ponižavajuće za mene, oni meni to kažu sa groznim osmijehom, sa ucjenom, sa nekim podsmjehivanjem" (Ispitanica NN5, Modriča)

Ratno seksualno nasilje, korišteno kao ratna strategija, ispunilo je svoj cilj. Žene koje su silovane u ratu, izgubile su svoj identitet, trajno su traumatizirane i svaki dan žive sa svojim sjećanjima o proživljenim užasima. Pored toga, sama činjenica da su bile silovane, utiče i na odnos njihove porodice prema njima, od koje ili imaju podršku ili je nemaju nikako. Društvo u većini slučajeva nema sluha za takvu kategoriju žrtava, a zakoni im i dalje ne pružaju adekvatnu zaštitu njihovih prava. Seksualno nasilje se i dalje doživljava kao stvar privatne prirode, iako je formalno prepoznato kao društveni problem i pitanje ljudskih prava.

Korištena i preporučena literatura:

Arcel, L.T. et al. (2003.) Tretman preživjelih torture i traume i posttratnom društvu, CTV Sarajevo.

OSCE Misija u Bosni i Hercegovini, Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi, preuzeto sa: <http://www.osce.org/bs/bih/117054?download=true>,

Gavrić, S. et al. (2016) Narandžasti izvještaj 2016. Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini, Sarajevski otvoreni centar, Helsinški parlament građana Banja Luka. Bećirović, A.H., TRIAL Ratno seksualno nasilje (39-40).

Alternativni izvještaj o napretku 2015: politički kriteriji, Sarajevski otvoreni centar, u ime Inicijative za monitoring EU integracija Bosne i Hercegovine.

Suzbijanje posljedica seksualnog nasilja u ratu, Populacijski fond Ujedinjenih Nacija, Sarajevo, preuzeto sa: <http://www.unfpa.ba/bih/novost/9647/suzbijanje-posljedica-seksualnog-nasilja-u-ratu>

Fond za humanitarno pravo, Pamtimo li žene silovane u ratu, Beograd, preuzeto sa: <http://www.hlc-rdc.org/?p=32131>

Begić, S. et al. (2016). Stigmatizacija osoba koje su preživjele seksualno nasilje u konfliktu u Bosni i Hercegovini - sažetak istraživanja, Sarajevo, UNFPA BIH

The Canadian Resource Centre for Victims of Crime (2009). Victim Blaming. Dostupno na https://www.crcvc.ca/docs/victim_blaming.pdf

O AUTORICAMA, AUTORIMA...

Ova knjiga je rezultat zajedničkog rada dvije generacije polaznica i polaznika Feminističke škole Žarana Papić i nastala je kao plod dvosemestralnog obrazovanja o aktualnim društvenim pitanjima iz perspektive feminističke teorije i prakse. Budući da autorice i autori dolaze iz različitih obrazovnij i profesionalnih sfera, kao i različitih polja interesovanja, tako je i ova knjiga protkana interdisciplinarnim pristupom različitim društvenim fenomenima, što ovu knjigu čini dodatno zanimljivom. Nisu sve tekstove u knjizi pisale polaznice/i Feminističke škole – tri teksta su napisale saradnice škole, a autorice i autori tekstova, koji su završili Feminističku školu Žarana Papić su: Almina Šatrović, Amila Mujezinović, Amina Selak, Amira Hasanović, Ammar Zeljković, Bojana Vasić, Dajana Cvjetković, Delila Hasanbegović, Elma Čavčić, Emina Kuštrić, Erma Mulabdić, Hana Ćurak, Hasija Omerbegović, Hatidža Dedović, Izudin Karić, Kristina Ljevak, Maida Salkanović, Maida Zagorac, Melisa Tolja Mešić, Mersiha Jašarević, Nataša Okilj, Nedžada Avdić, Selma Lučkin, Selma Mustaćević, Tanja Grabovac i Vesna Pirija.

... I ŠKOLI

Sredinom 90-ih godina XX vijeka u Bosni i Hercegovini akademske radnice/i i teoretičarke, uz pomoć ženskih organizacija, počinju sa neformalnim edukacijama i kursovima sa feminističkom agendom. Nevladina organizacija Žene ženama pokreće projekt Ženske studije u BiH Žarana Papić koji je bio

zamišljen kao dvosemestralni studij koji će upoznati polaznice s glavnim idejama ženskih studija. Međunarodni Forum Bosna u saradnji sa feministkinjama otvara Centar za rodna istraživanja (2002. godine), u okviru kojeg se nude brojni programi, radionice i organizuju se akademske debate. Rezultat ovih debata je specijalno izdanje časopisa Međunarodnog Foruma Bosna posvećeno feminizmu - Izazovi feminizma (2004. godine), koji su priredile Jasminka Babić-Avdispahić, Jasna Bakšić-Muftić, Marina Katnić-Bakaršić i Nirman Moranjak-Bamburać. Koliko su oba programa bila kvalitetna govori i podatak da su na oba saradnice bile profesorice Univerziteta u Sarajevu koje će u akademskoj 2006/2007. godini utemeljiti i magistarski program Rodne studije, u okviru Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije na Univerzitetu u Sarajevu. Do danas su taj studij završile tri generacije polaznica/ka, a u akademskoj 2013/2014. upisana je prva generacija doktorskih studija.

Sarajevski otvoreni centar je od aprila 2015. godine, kroz Feminističku školu, nastavio ženskostudijski program Žarana Papić, koji je 1998. godine pokrenulo i vodilo Udruženje Žene ženama kao prvi studij o ženama u Bosni i Hercegovini. Feministička škola Žarana Papić je zamišljena kao dvosemestralni akademsko-aktivistički obrazovni program, čiji je cilj da kroz četiri teorijsko-praktična modula i jedan zagovaračko-aktivistički seminar pruži feminističko obrazovanje o teorijama, konceptima i praksama potrebnim, između ostalog, i za stručno i kritičko javno djelovanje u domaćim, regionalnim, međunarodnim vladinim i nevladinim organizacijama. Predavačko osoblje su stručnjakinje i stručnjaci iz različitih naučnih oblasti, a u okviru svakog od modula polaznice/i su imali priliku da slušaju predavačice i predavače iz čitave Bosne i Hercegovine i regije.

Zadatak Feminističke škole Žarana Papić jeste da pruži feminističko obrazovanje koje će, kroz kritičko-analitičko feminističko razmišljanje, odgovornost, solidarnost i umrežavanje, osnažiti

osobe u političkim, kulturnim i civilnim inicijativama da preuzimaju odgovornost i društveno djeluju. Feministička škola Žarana Papić nudi reviziju i evaluaciju dominantnih znanja kroz transdisciplinarno feminističko formalno, neformalno i zanemareno znanje, kako bi se mogla analizirati politička, kulturna, socijalna i pravna pitanja, problemi i konteksti. Feministička škola Žarana Papić djeluje podjednako na produkciju znanja, omogućavajući interakciju između nauka i različitih segmenata društva, kao i na poticanje konkretnih zagovaračkih i aktivističkih inicijativa u našem okruženju.

Realizaciju Feminističke škole Žarana Papić finansijski podržava Švedska vlada putem Švedske agencije za međunarodni razvoj i saradnju (Sida).

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo

141.72:305 (082)

FEMINISTIČKA čitanja društvenih fenomena : radovi polaznika/ca Feminističke škole Žarana Papić / [autor/ice Aida Spahić ... [et al.]. - 2. dopunjeno izd. - Sarajevo : Sarajevski otvoreni centar, 2016. - 379 str. : graf. prikazi ; 20 cm. - (Edicija Gender ; knj. 11)

Bibliografija uz svako poglavlje.

ISBN 978-9958-536-47-2

1. Spahić, Aida

COBISS.BH-ID 23496710

Ovaj, sada dopunjeni zbornik radova sadrži 40 tekstova dvije generacije polaznica i polaznika Feminističke škole i nadamo se da će svako pronaći tekst ili temu koja će ga motivirati da iznova feministički promišlja i živi svakodnevicu.

